

94/100/082)

Д 70

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 4

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА ПРАВОНАВСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 4

Кривий Ріг

2006

УДК 94
ББК 63.3(0)
Д 95

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії та правознавства:
Зб. наук. праць. Вип. 4 / За ред. О.І. Кожухаря. – Кривий Ріг,
2006. – 190 с.

Редакційна колегія:

Кожухар О.І., канд.іст.наук, доцент – головний редактор;
Чирва Ю.І., канд.іст.наук, доцент;
Яшин В.О., ст.викладач.

Рецензенти:

Лобанова А.С., доктор соціологічних наук, професор;
Барабаш Н.О., кандидат історичних наук, доцент.

До збірника включені наукові та науково-методичні статті, автори яких – викладачі кафедри всесвітньої історії, на основі широкого кола джерел та літератури, використовуючи новітні методологічні підходи, розкривають ключові проблеми всесвітньої і вітчизняної історії, спеціальних історичних дисциплін, історії держави і права, правознавства, питання теорії і методики викладання історії.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів та усіх, хто цікавиться історією.

Рекомендовано до друку Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету. Протокол № 5 від 14 грудня 2006.

ISBN 966-7997-43-5

© Криворізький державний педагогічний
університет, 2006

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	4
Камчугова И.Д. Библейские мотивы в творчестве А.С. Пушкина ...	5
Камчугова И.Д. Образы библейских героев Самсона и Юдифи в искусстве	11
Мак Т.Ф. Розвинене середньовічне суспільство як умова для розвитку особистості західноєвропейського типу	18
Чирва Ю.І. Юліанський календар в системі європейських куль- турно-історичних цінностей	25
Херсонєць Н.В. Організація навчально-виховного процесу у по- чаткових народних училищах на Півдні України у другій половині XIX ст.	33
Яшин В.О. Студентські організації в Ягеллонському університеті в 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.	40
Яшин В.О. Олександр Ісайович Браудо: від єврейського питання до викриття Азефа. Риси до портрету	53
Вєтохіна В.О. До питання про витоки націонал-соціалістичного руху в Німеччині	68
Кожухар О.І. Конституційно-правові реформи в Чехо-Словаччи- ні в умовах постсоціалістичної трансформації	99
Кожухар О.І., Семенов Д. Україна – Угорщина: порівняльний аналіз становлення інституту президентства в постсоціаліс- тичний період.....	108
Косіненко О.В. Роль інтелігенції у повоєнній відбудові Кривбасу.....	113
Москаленко В.Г. Інститут виборів в козацькій республіці (XVI- XVII ст.): історично-правовий аспект.....	122
Яшин В.О. Конституційно-правове забезпечення гендерної рів- ності в Україні: застарілий підхід.....	145
Вєтохіна В.О. Організація самостійної роботи школярів на уро- ках з всесвітньої історії.....	<u>150</u>
Журба Л.В. Навчальна діяльність учнів у процесі проблемного навчання історії	169
Журба Л.В., Лагода О. Дидактична гра як умова підвищення пізнавальної активності учнів на уроках всесвітньої історії	178
Нова історична література за кордоном: Польща	186

Шановні читачі!

Науковці та викладачі кафедри всесвітньої історії пропонують до уваги всіх, хто небайдужий до проблем історії і правознавства, збірку наукових праць, продовжуючи тим традицію звітування про результати роботи кафедри протягом останнього року.

Наукові смаки, сфера наукових інтересів співробітників кафедри різноманітна і охоплює ключові питання всесвітньої і вітчизняної історії, спеціальних історичних дисциплін, історії світової культури.

Важливим напрямком роботи кафедри є проведення досліджень в галузі юридичних дисциплін: з історії держави і права та конституційного права України.

Разом з тим, як попередні видання, так і пропонований збірник репрезентують виражену тематичну спрямованість кафедральних досліджень.

Автори і укладачі збірника сподіваються на увагу та доброзичливу критику читачів та висловлюють щире подяку всім, хто допомагав у підготовці та виданні збірника.

*З повагою,
Редакційна колегія*

КАМЧУГОВА И.Д.
*профессор, доктор
 исторических наук*

БИБЛЕЙСКИЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ А.С. ПУШКИНА

Библия, ее сюжеты, образы, фразеология занимали важное место в творчестве А.С. Пушкина. И это далеко не случайно. В православно-христианской России изучение Священного Писания было обязательным. Оно имело широкое распространение в обществе, во всех его слоях, оказывало значительное влияние на мировоззрение живущих, на культуру.

С принятием христианства и с появлением церковнославянского варианта Библии в язык стали проникать, обогащая его, библейская лексика и фразеология. Их принято называть библеизмами. Они входят в лексику многих народов и, следовательно, их можно считать интернациональными. От своего источника – Библии – библеизмы заимствовали такие свойства, как наличие широкого ассоциативного поля, эмоциональность, образность.

А.С. Пушкин высоко ценил Библию. Свидетельство этому – воспоминание фрейлины императрицы Александры Федоровны А.О. Смирновой (урожденной Россет). Пушкин был постоянным посетителем ее литературного салона, ценил ее как тонкого знатока поэзии, литературы, искусства, доверял ей сокровенные мысли. Александра Осиповна со слов Пушкина записала следующее: «Я читал Библию от доски до доски в Михайловском, когда находился там в ссылке, читал даже некоторые главы Ариэ, но и ранее я много читал Евангелие» [6, 20]. И еще одно весьма значимое свидетельство: «Глинка рассказал мне, что он раз застал его (Пушкина) с Евангелием в руках, причем Пушкин сказал ему: «Вот единственная книга в мире: в ней есть все» [6, 60].

Свое отношение к Евангелию А.С. Пушкин ярко, эмоционально выразил в написанном им предисловии к вышедшей в Петербурге книге итальянца Сильвио Пеллико «Об обязанностях человека»: «Есть книга, коей каждое слово истолковано, объяснено, проповедано во всех концах земли, применено ко всевозможным обстоятельствам жизни и происшествиям мира,

из коей нельзя повторить ни единого выражения, которого бы не знали все наизусть, которое не было бы уже пословицею народов, она не заключает уже для нас ничего неизвестного, но книга сия называется Евангелием, - и такова ее вечно новая прелесть, что если мы, пресыщенные миром или удрученные унынием, случайно откроем ее, то уже не в силах противиться ее сладкому увлечению и погружаемся духом в ее божественное красноречие» [5, Т.7, 470.].

Библия, без сомнения, помогала великому поэту в философском осмыслении духовных ценностей и идеалов, что не могло не отразиться на его творчестве.

В 1826 году А.С. Пушкин пишет программное стихотворение «Пророк». В его основе – библейский сюжет, связанный с видением пророка Исаяи [Исайя; 6: 6-7]. Использованы образы серафима, пылающего огня. Насыщенность «Пророка» старославянизмами придает произведению суровое, патетическое звучание. А.О. Смирнова-Рассет записала следующее. По словам Пушкина, он ездил в монастырь Святые Горы, чтобы отслужить панихиду по Петру Великому. На столе лежала открытая Библия. И далее: «Я прочел отрывок, который перефразировал в Пророке. Он меня внезапно поразил, он меня преследовал несколько дней, и раз ночью я написал свое стихотворение. Я встал, чтобы написать его, мне кажется, что стихи эти я видел во сне» [6, 20].

«Пророка» А.С.Пушкин создает в тяжелый период своей жизни, наполненный раздумьями о трагической участи своих друзей-декабристов. Библейские мотивы, библейская символика приобретают у Пушкина ярко выраженное политическое звучание. Образ поэта-пророка продолжает и развивает традиции декабристов. В их произведениях образ библейского Пророка имел аллегорический смысл, ассоциировался с образом поэта-гражданина, который подобно Пророку, смог бы выступать прорицателем будущего, глашатаем истины, смелым обличителем общественного зла.

Явление шестикрылого серафима помогает чудесному превращению поэта в пророка. Поэт получает могущественную способность постигать сокровенные тайны бытия, обретает дар мудрого всеведения. Внутренним взором он способен постичь

горные высоты и подводные глубины, слышать, как плывут морские чудовища, внимать едва уловимому росту лозы. Через ряд мучительных превращений приходит обретение истины. Взамен «грешного языка», «празднословного и лукавого» в уста пророка вложено «жалю мудрая змеи», вместо сердца в его «грудь отверстую» и водвигнут «уголь, пылающий огнем». Теперь его жизненное предназначение – «глаголом жечь сердца людей». Неистовая страстность, ораторская патетика, эмоциональная напряженность стихотворения посвящены великому гражданскому предназначению поэта и поэзии.

Динамизм, патетика, порыв нести людям правду четко прослеживаются в таком произведении как «Подражания Корану» (1824). Это роднит его с «Пророком».

*Мужайся ж, презирай обман,
Стезю правды бодро следуй,
Люби сирот и мой Коран
Дрожащей твари проповедуй.*

Эмоциональная напряженность, мотив нравственного перерождения, патетика присущи и стихотворению «В часы забавиль праздной скуки...». Однако здесь образ пророка сужается до обращения к конкретному лицу – митрополиту Филарету.

В творениях Пушкина многие библейские образы и библеизмы приобретают оригинальное авторское трактование, что придает им свежесть восприятия. Например, читаем в «Евгении Онегине»:

*О люди! Все похожи вы
На прародительницу Еву:
Что вам дано, то не влечет,
Вас непрестанно змий зовет
К себе, к таинственному древу,
Запретный плод вам подавай,
А без него вам рай не рай.*

Библейские мотивы обогащали творчество поэта. В них всегда преобладали добро и справедливость, обличались зло и пороки. Борьба со злом выглядит гармонично, вдохновляюще.

В 1830 году в Болдине Пушкин пишет несколько небольших драматических произведений – «Маленькие трагедии». В них он обличает низменные человеческие страсти, развенчанные

Библией: зависть, гордыню, похоть, чревоугодие, скупость, гнев. Они лишают человека поиска истины, добра, гармонии, радости наслаждения. Такой человек глух душой, ему недоступны красоты окружающей жизни. Пушкинское определение «Да, жалок тот, в ком совесть нечиста» - эти слова нравственной чистоты и разума.

В «Маленьких трагедиях» в предельно сжатой форме передано исключительно большое содержание. Гениально выписаны характеры, дается глубокий психологический анализ человеческой души, охваченной всепоглощающей, разрушительной страстью. Однако носители этих страстей – природы незаурядные. Их отличают большой ум, талант, огромная сила воли. Эти образы подлинно трагичны. Владеющие ими эгоистические страсти приводят их на путь злодейства, преступления.

Как страшная, зловещая фигура предстает Скупой рыцарь. Он достигает своего бесплодного могущества страшной ценой «слез, крови и пота» людей. Он признает лишь власть денег, мечтает о власти над всем миром.

В «Скупом рыцаре» используется библейский образ всемирного потопа:

*Да! Если бы все слезы, кровь и пот,
Пролитые за все, что здесь хранится,
Из недр земных все выступили вдруг,
То был бы вновь поток – я захлебнулся б
В моих подвалах верных.*

Пораженный библейскими грехами – скупость, гордыня, гнев – Скупой рыцарь превращается в никому ненужное омерзительное существо, а его могущество бесплодно и тлетворно.

«Моцарт и Сальери» развенчивает такие низменные человеческие грехи как зависть, гордыня. Сальери завистлив. Он не любит людей, не способен нести окружающим любовь и добро, как учит тому Библия. Сальери фигура незаурядная. Он страстно любит музыку, совершаемое им убийство оправдывает тем, что оно совершается во имя спасения самого искусства. Моцарт – символ самой музыки. Он простодушен и откровенен. Не только не сопротивляется злодейству, не уклоняется от него, но даже как бы устремляется к нему навстречу, как судьбе, принимая из рук убийцы смертоносную чашу. Пушкин, развенчивая пороки,

присущие Сальери, утверждает великую истину: в своем существовании гений незащищен, но он противостоит злу в вечности [7, 9].

Библия осуждает похоть как один из грехов. Дон Жуан не только безнравственен. Он приносит боль и бесчестье поверившим ему женщинам. Он не может быть принят в человеческое общество, живущее по заветам Библии. Его гибель неизбежна.

«Пир во время чумы» состоит всего из одной сцены. Это произведение можно соотнести с известным библейским изречением «Валтасаров пир» - легкомысленные развлечения, буйное веселье во время какого-то бедствия. Похоть, чревоугодие Пушкин развенчивает с огромной силой эмоционального воздействия.

Поэтически осмысливая человеческие грехи в «Маленьких трагедиях», опираясь на библейские заповеди, Пушкин пробуждал добрые чувства к ближнему, учил человечности.

Библейские мотивы, библеизмы Пушкин использует изобретательно, нестандартно. Об этом, в частности, свидетельствуют его письма.

22 марта 1821 года из Кишинева он пишет А.А.Дельвигу в Петербург: «Ты все тот же талант прекрасный и ленивый. Напиши поэму славную ... напиши своего «Монаха». Поэзия мрачная, богатырская, сильная, байроническая – твой истинный удел – умертви в себе ветхого человека – не убивай вдохновенного поэта». Здесь использовано фразеологическое сочетание «ветхий человек» - Адам. В данном контексте оно звучит как «заурядный человек».

На основе общеизвестных библеизмов Пушкин создает оригинальные авторские обороты – индивидуальные, емкие, выразительные. В Библии читаем, например: «Воздадите кесарево кесарю ... (церковно-славянской, по-русски: кесарево кесарю) [Мат., 22: 21]. У поэта этот библеизм звучит следующим образом: «Но какова наша цензура? Признаюсь, никак не ожидал от нее таких больших успехов в эстетике ... Конечно, иные скажут, что эстетика не ее дело, что она должна воздавать кесарево кесарю, а Гнедечиве Гнедечу, но мало ли что говорят». (Из письма Н.И.Гнедичу 27 июня 1822 года, из Кишинева в Петербург).

20 декабря 1823 года поэт пишет из Одессы П.А.Вяземскому в Москву: «Я жду «Полярной звезды» в надежде видеть тебя распечатаного... Печатай скорее, не ради славы прошу, а ради Мамона». Привлечено библейское выражение «служить Богу и Мамоне» [Мат., 6: 24]. Выражение означает ради денег, ради заработка.

В письме А.А.Бестужеву из Михайловского в Петербург в январе 1825 года Пушкин остроумно использует известное библейское словосочетание «метать бисер перед свиньями». «А знаешь ли, что такое Чацкий? Пылкий, благородный и добрый малый, проведший несколько времени с очень умным человеком (именно с Грибоедовым) и напитавшийся его мыслями, остроумиями и сатирическими замечаниями. Все, что говорит он, очень умно. Но кому говорит он все это? Фамусову? Скалозубову? На бале московским бабушкам? Молчалину? Это непростительно. Первый признак умного человека – с первого взгляда узнать, с кем имеешь дело и не метать бисера перед Репетиловыми и тому подобными». Авторская конструкция библеизма придает строкам особую выразительность.

В письме Н.Н.Пушкиной 28 апреля 1834 года из Петербурга в Москву поэт использует слова из молитвы, которая обычно произносится, чтобы отвратить чей-то гнев, избежать ссоры: «Боюсь ужасно для тебя семейных сцен. Помяни, Господи, царя Давида и всю кротость его!».

Из письма Н.Н.Пушкиной 26 июля 1834 года: «Пожалуйста, не сердись на меня за то, что я медлю к тебе явиться. Право, душа просит, да мощна не велит. Я работаю до низложения риз. Держу корректуру двух томов вдруг, пишу примечания, закладываю деревни – Льва Сергеевича выпроваживаю в Грузию». Библеизм «до положения риз» означает «до крайней степени, в высшей степени, до конца». Пушкинское «до низложения риз», использованное в письме, означает «до полного изнеможения».

Свобода, творческий полет, необычность в использовании библейских сюжетов, библеизмов способствовали усилению образности и выразительности того, что создавал поэт. Следует отметить, что подобные индивидуально-авторские трансформации библейских текстов использовались поэтами, писателями и в последующие годы. Пушкинские традиции продолжались.

Литература

1. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. – М., 1968.
2. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета. – М., 1997.
3. Великий источник – Библия (библейзмы в нашей речи) // Камчугова И.Д. Библия как великий памятник культуры. Некоторые аспекты проблемы. – Кривой Рог, И.В.И. – 2003.
4. Матвеева Н.П. Библейзмы в русской словесности // Русская словесность. – 1993. - № 2; 1996. - № 2.
5. Пушкин А.С. Полн. собр. соч. В 10 т. – М., 1958.
6. Смирнова-Россет А.О. Прекрасные сны // Слово. – 1989. - № 6.
7. Шестов Л. Наш исцелитель // Слово. – 1989. - № 6.

© Камчугова И.Д., 2006

КАМЧУГОВА И.Д.
*профессор, доктор
 исторических наук*

ОБРАЗЫ БИБЛЕЙСКИХ ГЕРОЕВ САМСОНА И ЮДИФИ В ИСКУССТВЕ

Творчество многих художников, скульпторов, поэтов, музыкантов разных стран и разных народов связано с Библией, ее мудрым, неумирающим словом. Она стала источником создания тысяч великих работ, которые относятся к числу мировых шедевров. Знакомство с ними усиливает эмоциональность восприятия Библии, помогает ярче, зримее представить то, о чем говорится, вызывает определенные ассоциации.

Многие великие мастера изобразительного искусства посвятили Библии свои работы. Часть из них посвящена героическим образам Ветхого Завета – Самсону и Юдифи. Анализ творчества художников и скульпторов, избравших эту тему, посвящено немало работ [1, 3, 6, 8, 9]. Их авторы подчеркивают, что несмотря на различные эпохи, художественные направления, творческие индивидуальности, эти произведения объединяет стремление воссоздать события и образы героев, о которых говорится в Библии, эмоционально и ярко передать текст Библии.

Образ Самсона занимает центральное место в Книге Судей Ветхого Завета. Самсон – племенной вождь, одновременно верховный жрец, выполняет также обязанности судьи. Он жил в то непростое время, когда евреи уже поселились в Палестине. Они быстро переняли у завоеванных ими ханаанайцев опыт земледелия, торговли. Однако и ханаанскому населению, и евреям нужно было обороняться от общего врага – филистимлян, которые поселились на окраине Палестины. Они уже имели железное оружие, которого не было у евреев. Еще не создано единое еврейское государство, хотя совместные торговые интересы, вражеское окружение и требовали объединения племен. Оно произошло позднее – в XI в. до н. э.

Самсон наделен огромной физической и духовной силой. Его боялись филистимляне – враги израильтян. Само рождение его было необычным. У его родителей долго не было детей, а когда родился сын, они дали обет назорейства. Назорейи – проповедники-аскеты. Они не употребляли вино, не стригли волосы, в которых и заключалась их необыкновенная сила. Само слово «назорей» означает «отказываться, воздержаться, дать обет». Мальчик, которого назвали Самсоном, очень быстро рос, становился сильным и мужественным. Имя «Самсон» означает «солнышко». Его чудесные волосы могли символизировать лучи солнца. Возможно, сказывался культ солнца.

Самсону приписывается ряд подвигов. Он побивает толпу врагов ослиной челюстью. Взваливает на плечи ворота вражеского филистимлянского города Газы и уносит их с собой. Он борется со львом и голыми руками душит его.

Самсон гибнет от коварства красавицы филистимлянки Далилы. Она узнает, что его сила в волосах. Когда Самсон спал, она остригла их и выдала Самсона филистимлянам. Они ослепили богатыря и заставили его выполнять рабский труд – молоть зерно на ручной мельнице. Однако со временем волосы у Самсона вновь отрасли, к нему вернулась прежняя сила. Когда во время праздника его привели в дом, чтобы посмеяться над ним, он прислонился к двум колоннам, сломал их и погиб под обломками рухнувшего здания.

Оценка Самсона как личности противоречива. Одни исследователи считают его фигурой исторической: это реальный

герой, который борется с врагами своего народа, его подвиги и героические поступки преувеличены, переросли в миф.

Исторической личностью считает Самсона и известный английский этнограф и историк религии Д.Фрэзер [10]. Один из аргументов – в Библии перечислены места, связанные с его жизнью. Однако, как отмечает ученый, хотя Самсон был судьей в течение двадцати лет, не сохранилось ни одного приговора, который бы он вынес, нигде не говорится о том, что он возглавил народное восстание или военный поход. Д.Фрэзер считает, что Самсон боролся с филистимлянами в силу личной обиды. Он себялюбив, в его поступках много авантюрного. Ученый высказал интересную мысль: если бы историю писали филистимляне, то тогда Самсон предстал бы как разбойник и злодей, а Далила – как героиня своего народа.

Однако в Библии Самсон описан как герой. Таким он и воспринимается в сознании многих поколений. Личность Самсона – героя, богатыря вдохновила многих деятелей искусства.

Во времена Петра I в России возникла аллегория – библейский Самсон, разрывающий пасть льва, символизировал победоносную Россию, а лев (государственный герб Швеции) – побежденную Швецию. Этот символ использовал великий русский скульптор Михаил Иванович Козловский (1753-1802), который наряду с другими мастерами, такими, как Шубин, Щедрин и другие, участвовал в создании знаменитого Большого каскада фонтанов в Петергофе (Петродворец). Его скульптура «Самсон, раздирающий пасть льва» стала центральной. Воплощение в скульптуре нашел эпизод, описанный в Книге Судей: «... вот молодой лев, рыкая, идет навстречу ему. И сошел на него Дух Господень, и он растерзал льва как козленка» [14: 5, 6].

Специалисты указывают на близость «Самсона» к образам Микеланджело [8]. Могучее тело Самсона изображено в энергичном движении, с титанически напряженными мышцами.

Творение великого скульптора стало поистине всенародным. Оно было повторено сотни раз в разное время, в разных местах, в том числе было сооружено в Киеве на Подоле.

Великий художник эпохи немецкого Возрождения А. Дюрер в 1497 г. создает гравюру «Самсон убивает льва». Гравюра динамична, тончайшими штрихами передана драматич-

ность происходящего. Могучий Самсон страшен в своей решимости одолеть свирепого противника.

Французский художник XIX века Густав Дорэ, известный своими гравюрами, создал ряд талантливых работ на библейские сюжеты. Среди них – «Самсон и Далила», «Смерть Самсона и филистимлян». С большой тщательностью воссозданы детали. Они помогают ярче, иллюстративнее передать суть происходящего. Так, встреча Самсона и Далилы происходит в помещении, которое украшено резными колоннами, резьбой на стенах. Могучий Самсон прекрасен. Он раскрывает красавице-филистимлянке секрет, указывая на свои длинные густые волосы. Взгляд Далилы торжествующ – теперь она знает, как помочь своему народу. И в то же время в глазах женщины можно уловить печаль – она понимает, что несет гибель Самсону. В гравюре «Смерть Самсона и филистимлян» все внимание сосредоточено на гибнущих филистимлянах. На переднем плане – обломки колонн, кровли, которые несут смерть пирующим. Но есть и тревожная деталь – изображена гибнущая женщина, прижимающая к груди маленького ребенка. Очевидно, художник хотел показать бессмысленность и трагичность смерти любого человека – будь он израильтянин или филистимлянин. Фигура Самсона изображена на заднем плане. Он почти неразличим на фоне падающих колонн. Одна из них устрашающе нависла над головой героя. Очевидно, это последние минуты жизни Самсона. «И сказал Самсон: умри, душа моя, с филистимлянами! И уперся всею силою, и обрушился дом на владельцев, которых умертвил Самсон при смерти своей, более, нежели сколько умертвил он в жизни своей» [Книга Судей, 16: 30].

Библейский сюжет привлек внимание и выдающегося фламандского художника XVII века, ученика Рубенса, великого мастера портрета Ван Дейка. Он создает полотно «Самсон и Далила». Художник дословно следует словам Библии: «И усыпила его Далила на коленях своих, и призвала человека, и велела ему остричь семь кос с головы его. И начал он ослабевать, и отступила от него сила его» [Книга Судей, 16: 19].

Гениальный голландский художник и график XVII века Рембрандт оставил богатейшее наследие, в том числе картины на библейские темы: «Жертвоприношение Авраама», «Саул и

Давид», «Давид и Ионафан», а также работу, связанную с именем отца Самсона – «Жертвоприношение Маноя». Работы Рембрандта отличаются глубоким психологизмом, умением передать чувства и переживания героев.

Потрясает работа Рембрандта «Ослепление Самсона» (1636). Далила стремительно уходит, держа в одной руке прядь волос Самсона, а в другой – большие ножницы. Самсона традиционно изображали как человека сильного, с непомерно развитой мускулатурой. Рембрандт же изображает вполне обычного человека. Внимание зрителя сосредоточено на другом: в фигуре даже поверженного героя чувствуется благородство, величавость. В лицах и позах врагов – ликующее вероломство. Потерявший свою силу, связанный Самсон залит лучами яркого света, а его враги как бы возникают из мрака. Картина динамична, экспрессивна. Подчеркивается идея борьбы добра со злом. И хотя на этот раз зло торжествует, у зрителя создается впечатление о том, что победа добра и справедливости еще впереди.

Погибший как герой Самсон, согласно легенде, был похоронен в могиле своего отца – Маноя. Рембрандт в картине «Жертвоприношение Маноя» изобразил Маноя и его жену за молитвой – они с великой надеждой и трепетом молятся о том, чтобы у них родился ребенок. Темный фон, догорающий костер с жертвенным животным. Все внимание Рембрандт сосредоточил на лицах Маноя и его жены.

Книга Иудифи в русском православии считается неканонической. Однако она включена в синодальное издание Библии. Книга написана на семитском языке, но сохранилось несколько греческих и латинских вариантов. Книга создана в I в. до н. э. Православная церковь считает Иудифь (Юдифь) историческим лицом. Ее имя внесено в святцы.

Протестанты относят книгу к апокрифам. В католических литургиях Иудифь воспевается как предшественница Богоматери. Иудифь спасла евреев от земных бед, Мария же спасет от греха весь род человеческий.

В книге рассказывается о том, что в Иудею вторглось большое войско ассирийцев во главе с Олоферном. Враги одерживали победу за победой. На завоеванных землях они разрушали святилища, грабили и убивали жителей. На пути ассирийцев оказался город Ветилуя, жители которого отказались сдаться врагу. Олоферн начал осаду города. Был отрезан путь к водным

источникам. Благочестивая и прекрасная вдова по имени Иудифь решила на подвиг во имя спасения города и его жителей. Она надела лучшие одежды, драгоценности и отправилась в стан врага. Она понравилась Олоферну и он пригласил ее в свой шатер. Когда тот опьянел, Иудифь взяла меч и отрубила врагу голову. Вместе с отрезанной головой Олоферна Иудифь вернулась в город. Она была встречена с большими почестями. Голову Олоферна повесили на стену.

Смерть от руки женщины считалась самым большим позором. Именно так погиб враг евреев Олоферн. Ассирийцы в страхе бежали. Жители же освобожденного города воспели героический подвиг Иудифи. Три месяца они праздновали победу – молились, пели, танцевали, играли на арфах. Иудифь прожила 105 лет, окруженная уважением и любовью народа. День ее подвига отнесен к числу еврейских праздников, отмечается ежегодно.

Историки вносят в эту легенду ряд уточнений. Олоферн – перс. Командовать ассирийской армией он не мог. А вот у персидского царя Артаксеркса III (359 – 338) действительно был главнокомандующий по имени Олоферн. В 341 г. до н. э. он двинулся на Египет, чтобы подавить вспыхнувшее там восстание против персов. Осада Ветилуи явилась одним из эпизодов этого похода. Сам город (или крепость) Ветилуя неизвестен и не может отождествляться ни с одним из известных мест. Очевидно, автор не стремился связать повествование с достоверной исторической и географической обстановкой. Его цель – укрепить веру и надежду евреев на свободу и независимость.

Этот сюжет Библии привлек внимание многих великих мастеров, в том числе Сандро Боттичелли и Джорджоне. Работы этих художников периода итальянского Высокого Возрождения отличаются поэтичностью, романтизмом, утонченностью, умением раскрыть внутренний мир героев.

В 1470 г. С.Боттичелли создает полотно «Возвращение Иудифи из лагеря Олоферна», а в 1502 г. появляется работа Джорджоне «Иудифь». Оба полотна относятся к числу мировых шедевров. В их изображении Иудифь прекрасна – как прекрасен окружающий ее мир, который она спасла от ненужных жертв, сохранила сотни жизней. В руках этой юной женщины меч кажется совершенно неуместным.

Однако художники по-разному передают психическое состояние героини. На полотне Боттичелли Юдифь точно заново переживает случившееся, осмысливает его последствия. Джорджоне же акцентирует внимание на том, что Юдифь переживает минуты торжества. Ногой она попирает голову врага – враг побежден, ее народ спасен.

Картины объединяет идея – победа добра и справедливости над силами зла неизбежна. И то, что выразителем этой идеи является миловидная, хрупкая юная женщина, придает ей еще большую силу и убедительность.

Библейские сказания о героизме отличаются напряженным сюжетом, драматизмом действия, назидательностью. Многие исследователи относят их к народному фольклору, поучительным историям, которые передавались из уст в уста [4, 7]. Очевидно, реальные факты перемешаны в них с мифами, сказками. Эти сказания следует относить не к историческим источникам, а к литературным, хотя в них упоминаются реальные исторические личности, географические названия.

Эти сказания бессмертны. Они содержат великие идеи патриотизма, любви к своему народу, укрепляют веру в неизбежность победы добра над злом.

Литература

1. Андронов С.А. Рембрандт. О социальной сущности творчества художника. – М., 1978.
2. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового завета. Канонические. – М., 1999.
3. Всемирная галерея. – СПб., 1994.
4. Гече Г. Библейские истории / Пер. с венг. – М., 1989.
5. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. Очерки общей теории. – М., 1990.
6. Искусство стран и народов мира. Альбом. – М., 1985.
7. Косідовський З. Біблійні оповіді / Пер. З Пол. – К., 1968.
8. Петров В.Н. Козловский. – СПб., 1983.
9. Сто великих скульпторов. – СПб., М., 2002.
10. Фрззер Дж. Фольклор в Ветхом завете / Пер. с англ. – М., 1989.
11. Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. – М., 1991.
12. Шифман И.Ш. Ветхий завет и его мир. – М., 1987.

МАК Т.Ф.
доцент, кандидат
історичних наук

РОЗВИНЕНЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК УМОВА ДЛЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ТИПУ

Проблема ціннісних змін на Заході є провідною темою багатьох досліджень. Відомий англійський соціолог З.Батман ставить, наприклад, наступний діагноз: Захід є індивідуалізованим суспільством [1; 3]. Здійснена Заходом індивідуалізація – саме формування вільного, автономного та відповідального індивіда – завжди визнавалась в якості основного його здобутку. Сьогодні з цим вже ніхто не сперечається, але питання яким чином західноєвропейське суспільство перейшло від такого, де все вирішував колектив, спільнота, угруповання до суспільства індивідуалізованого залишається.

Середньовіччя було саме тим періодом в історії Західної Європи, коли не тільки руйнувались потужні державні механізми і утворювались нові політичні об'єднання, але і відбувалось накопичення якісних змін, що характеризують західноєвропейську цивілізацію в різних сферах.

Сутнісною складовою періоду середньовіччя є феодалізм. Але в сучасній науці неодноразово лунала думка, що на сьогоднішній день характеристика Західнохристиянського середньовіччя як суто феодального виглядає анахронізмом. Зокрема Ю.Павленко стверджує, що у середньовіччя феодально-ієрархійна структура стає домінуючою формою суспільної організації, яку певною мірою переймає і католицька церква; але середньовічні міста-комуні, навіть коли вони були інкорпоровані у структури феодальних володінь, за своїм внутрішнім змістом ніяк не були феодальними [2; 307]

З багатьох визначень феодалізму історики і по сьогодні не можуть дійти згоди, на якому зупинитись. Вірогідно, лишається актуальною думка А.Гуревича, висловлена ще в середині ХХ ст. про те, що визначення і розуміння поняття як раз тим і розрізняються, що визначення ставить межу, визнається однознач-

ність, що інколи спрощує сприйняття явища. Але ніким не заперечується той перелік основних рис, що є характерними для феодалізму. Серед них – відданість своєму угрупованню, стану, елітаноті. Після Великого переселення народів життя в Західній Європі довго залишалось нестабільним, небезпечним і можна погодитись з думкою, що саме тому люди схилились до пошуків зв'язків з колективом [3; 55], що водночас співпадало з пролонгацією традиційних для родових общин стосунків. Розвиток соціально-економічної сфери є результатом колективних зусиль. Але в той же час римське право і християнська мораль сприяли ствердженню в людині особистісного початку, і індивід середньовіччя розвивається в бік індивідуальності. В цьому процесі досить важливим і показовим є XI ст. Саме в цей період виникає нова соціальна категорія, новий спосіб виробництва, нова свідомість. Праця, християнство, церква, право сприяли ускладненню соціальних стосунків, але за умов формування якісно нових явищ західноєвропейського життя, що стали показовими для західноєвропейської цивілізації в майбутні періоди історичного розвитку.

Передумови для формування феодальних стосунків виникли і в пізньоримському, і в варварському суспільствах, і надалі феодалізм формувався в Європі в умовах зіткнення і взаємодії цих процесів. Внаслідок синтезу народились якісно нові стосунки. Ця взаємодія, що прискорила розвиток феодалізму, характерна, наприклад, для Вестготського, Франкського королівств. В тих країнах, де взаємодія була менш значною (області Німеччини, англосаксонські королівства), або взагалі була відсутня (Скандинавія), процес феодалізації мав свої особливості і уповільнений темп розвитку. Виокремлюють три шляхи розвитку феодальних стосунків: синтезний, безсинтезний і малосинтезний. Поселення варварів на території Римської імперії лише створило передумови для феодального синтезу. Для того, щоб взаємодія двох систем стала реальністю, необхідно було як мінімум півтора-два століття. Умовно за еталон приймається північнофранцузька модель феодалізму (у Північно-Східній Галії феодалізм ствердився вже у VIII-IX ст.)

Християнська церква хронологічно перший фактор, до якого треба було призвичаїтись варварським племенам на заво-

йованих територіях. Інтуїтивно Хлодвіг, ватажок франкських племен, зробив правильний вибір; хоча послуговувався перед усім, вірогідно, політичною вигодою, яку давав союз християнської церкви та варварського ватажка. Але цей союз не був формальним. Християнські цінності стверджували особливий статус людини, хоча розуміння цього і стане надбанням європейців декілька століть по тому, але в поєднанні з іншими факторами впливу римської цивілізації імпульс цей варварські племена вже отримали наприкінці V ст. Іншим таким фактором стало римське право. Правове поле посилювало те осібне, що стверджувало християнство і що породжувала в особистості приватна власність. Адже наявність "мого" безглузда без чіткого усвідомлення індивідуального буття.

Приватна власність пройшла на етапі становлення через декілька форм в перший період середньовіччя. Абсолютно очевидно, що якби не існувало поняття правового поля, цей шлях був би набагато довшим і жорстокішим для людини середньовіччя.

Особливим періодом в процесі становлення феодальних відносин на території Франкського королівства є VIII-IX ст. Саме в цей час стався аграрний переворот, що зумовив великі майнові переміщення і водночас ствердження феодальної структури суспільства. Карл Мартелл провів у Франкській державі бенефіційну реформу. Після битви під Пуат'є (732 р.) з арабами, що вдерлись в південну Галію, загрожуючи Франкському королівству, Мартелл проводить корінну реорганізацію військових сил. Значна частина вільних селян збідніла і не мала матеріальних коштів для служби в ополченні, тим більше у кінноті, яка відіграла у війнах на поч. VII ст. важливе значення. Реформа привела до того, що замість дарування землі у повну безумовну власність (аллод), отримало розповсюдження жалування землі на умовах виконання певних обов'язків - перед усе кінної військової служби. Так розповсюджується нова форма феодальної власності - бенефіцій. Бенефіцій – наступна після аллоду форма земельної власності, яка з'явилась в процесі складання феодальної ієрархії. Сеньйор жалував своєму васалу бенефіцій як умовний земельний наділ на строк до кінця життя з зобов'язанням нести на його користь певні повинності. В разі невиконання служби

власник бенефіція може бути позбавлений землі. Карл Мартелл отримує сучасне, добре озброєне військо замість народного ополчення. Основою кінноти стали професійні військові (так було закладено майбутнє рицарство). Водночас це зміцнило становище дрібних і середніх феодалів і мало політичні наслідки - посилення королівської влади, що могла тепер забирати землі навіть у великих феодалів, якщо ті не дотримувались умов. Процес надання землі як пожалування сприяв встановленню особистої відданості і покровительства, тобто системі васалітету. Особисті зв'язки, договірні стосунки – ці ознаки продовжують стверджуватись в суспільстві.

Безперечно, реформа привела до того, що селянство, яке втрачало значення головної військової сили, стало ще більш неповноправним у суспільстві, а зміцнення становища феодалів відповідно приводило до посилення залежності селян. В той же час очевидними стали зміни і іншого характеру. Протягом VIII-IX ст. ствердилась остання форма феодальної власності – фео́д, велика земельна власність була закріплена юридично. Але юридично оформлювався не тільки фео́д як форма взаємодії представників панівного класу, а й держання як форма стосунків залежного селянина зі своїм сеньйором. Термін "прекарій" /передане на прохання/ означає держання вільної людини строком на одне-два покоління, що надавалось за ценз [4; 38]. Необхідно підкреслити, що за таких умов правове поле охоплювало не тільки верхівку феодалів, а всіх вільних людей - у VIII-IX ст. до нього потрапила і велика кількість селян. Визначення статусу, чіткої межі повноважень і ступеню залежності чи свободи, створювало стимул у розвитку господарської діяльності; розвиток поземельних відносин стверджував в людині індивідуалізм.

Отже, з плином часу бенефіцій перетворився в спадкове володіння і протягом IX-X ст. набув рис фео́ду - закінченої форми феодальної власності на землю, спадкової земельної власності, закріпленої юридично. Юридично перетворення пожиттєвих бенефіцій в спадкові фео́ди було оформлено у Франції в 877 р. К'ерсійським капітулярієм. У Німеччині та в Італії бенефіції стали спадковими у 1037 р., затверджені відповідно Павійською конституцією Імператора Конрада II.

По мірі поглиблення феодалізації франкського суспільства та переходу політичної влади в руки приватних осіб /перед усім імуністів/ останні почали самостійно регулювати відносини власності в ареалі свого панування. Єдине правове поле, що існувало до тих пір, дозволило досить рано консолідуватись верхівці суспільства /IX ст./, хоча сам політичний простір при цьому подрібнювався. "На початку XI ст. скрізь існували королівства. Висвячують монархів, і ніхто не сумнівається, що вони не є представниками Бога. Але військова потуга, здатна судити й карати, відтепер розсипана, розпорошена в безлічі політичних осередків найрізноманітніших обсягів. У кожному з них керує господар" [5; 38]. Обмеженість життєвого простору примушувало заможний прошарок Західної Європи пильнувати і дбати про свої землі, не відволікаючись надовго назовні.

Таким чином, в політичному плані формування феодальної системи завершилось політичною роздробленістю. Релігія, церква в західнохристиянському світі і в перший період феодалізму, і на початку другого діяли всупереч відцентровим тенденціям, зберігаючи єдність цивілізації. Але за часів Каролінгів єдність самої церкви поступово втрачалась, оскільки у IX ст. вона вже була основним інститутом не тільки ідеологічного, але й соціально-політичного життя феодального суспільства, що змушувало інститут як частину цілого брати участь у формуванні феодальних зв'язків. Отже, в процес формування феодальних стосунків церква активно включається і сама перетворюється на великого феодала, а значить підпадає під дію законів розвитку феодальної системи, що руйнує її як єдиний соціальний інститут. Завдяки ключовим реформам в XI ст. церква виходить з цієї кризи, відновлюється як цілісна система, що має вплив в суспільстві.

Таким чином, західне християнство, яке саме розвивалось у тісному зв'язку з правничими категоріями, історичний поступ християнської церкви, ствердження індивідуалізму, якому сприяли процеси у соціально-політичній сфері і теж саме християнство в перший період середньовіччя привели до так званої "економічної революції другого феодального періоду". XI ст., як бачимо є важливим з усіх кутів зору. До того часу розвиток поземельних стосунків, правове поле, в якому цей процес розгортався, і християнська церква стверджували в людині індивідуалізм,

схильність мислити і оцінювати у юридично-правничих категоріях. Отже, раннє середньовіччя, успадковуючи від германської общини потяг до волелюбства (в поєднанні з колективізмом), а від Римського суспільства звичку сприймати дійсність в юридично-правничих категоріях; християнство, яке звернено до окремої людської душі, створює умови для розвитку особистісного початку в людині. Індивід розвивається в бік індивідуальності дуже поволі. За час Великого переселення населення Західної Європи суттєво змінилось, культурний рівень знизився. В умовах низького рівня загальної культури в суспільстві, де переважають ідеали відданості колективу критична свідомість була відсутня; зберігаються тенденції розвитку общинної організації, що живе плекаючи традицію. Ситуація в Європі суттєво змінюється в XI-XII ст., і це пов'язано з появою міст. З X ст. у Західній Європі починає активно формуватись свідомість нового типу – вільна, розкута. Розвиток міст примушував значну кількість людей змінювати види діяльності, при цьому людина змінювала і власну природу: селянин, що набував професію ремісника чи купця, змінював і своє світовідчуття. "Нові люди, що висувались у торгівельно-фінансовій галузі, відзначались енергією, підприємництвом, а також безсоромністю, егоїзмом; вони не відчували себе зв'язаними патріархальними нормами свого часу" [6; 4]. Пожвавлення торгово-підприємницької діяльності вимагало підготовки, оволодіння освітою, вивчення іноземних мов, саме успіхи людини примусили її воліти слави (що було неможливим в перший період середньовіччя) [7; 140].

Поява категорії городян змінила розташування сил і на політичному полі. У короля як першої фігури (хоча і серед рівних) з'являється політичний союзник у протистоянні з великими феодалами, що збільшує шанси ствердження тенденції на утворення централізованої держави.

Прокладаючи шлях приватній власності, середньовіччя посилювало в людині особистісний початок. З закінченням формування феодалних відносин людина як особна одиниця набуває все більшого значення, з'являється власник, який є розпорядником на певній території, і це не може не відбитись на внутрішньому розвитку людини. В умовах постійної наполегливої праці більшої частини суспільства створюються умови для якіс-

них змін, що торкаються не тільки соціальної верхівки, і ці зміни зумовлені зусиллями різних категорій суспільства. З XI ст. Західна Європа стоїть на порозі значних зрушень в соціально-виробничій сфері і вона має інструментарій для осмислення цих змін. Не дивлячись на лінійний шлях розвитку цивілізації, західноєвропейська починаючи з другого періоду середньовіччя була готова до активного використання набутків попередніх періодів.

Література

1. Федотова В.Г. Факторы ценностных изменений на западе и в России // Вопросы философии. – 2005. - № 11.
2. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. Вид. 3-тє, стереотип. – К.: Либідь, 2001.
3. Карсавин Л.П. Культура средних веков. –К.: Символ & AirLand, 1995.
4. Капранова Е.Ю. Роль каролингских капитуляриев в формировании феодального права собственности // Вестник Московского университета. Серия 8. История. - 1993. - № 1.
5. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980 – 1420 років. – К.: Юніверс, 2003.
6. Гуревич А.Я. Средневековый купец // История: Еженедельное приложение к газете "Первое сентября". – 1999. – октябрь. - № 38.
7. Буркгард Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. с нем. С.Бриллианта. – Смоленск: Русич, 2002.

ЧИРВА Ю.І.

*доцент, кандидат
історичних наук*

ЮЛІАНСЬКИЙ КАЛЕНДАР В СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

Календар як певна система обліку часу є важливою складовою функціонування сучасного суспільства, оскільки саме він надає можливість орієнтуватися в часі, зіставляти події, планувати майбутню діяльність. Поява перших календарів відноситься до часів існування перших цивілізацій – Стародавнього Єгипту, Месопотамії, Стародавніх Індії та Китаю. Необхідність в системному обліку часу виникла з практичних потреб суспільства, в першу чергу, з потреби чіткого визначення часу проведення підготовчих сільськогосподарських робіт різних етапів землеробського циклу. Природа надала людям можливість взяти за основу календарних систем такі рівні проміжки часу як сонячний рік (період обертання Землі навколо Сонця) та синодальний місяць (період обертання Місяця навколо Землі). Проблема співвідношення зазначених відрізків часу між собою була і залишається головною проблемою хронології. Е.Авені зазначає: « В той час, як рік пов'язаний з рухом Сонця, місяці належать до руху Місяця, будучи пов'язаними з періодами його обертання навколо Землі» (1,96). В конкретних історичних умовах все це приводить до розуміння необхідності проведення «корекції» календарного року до року астрономічного. Саме такою і була реформа календаря у Стародавньому Римі, здійснена з ініціативи Юлія Цезаря у 46 р. до н.е. Названий на честь реформатора юліанським, новий календар став більше ніж на півтора тисячоріччя основою європейської хронології.

За таких умов виглядає абсолютно логічною велика увага, яку приділяють науковці до питань підготовки, проведення та наслідків здійснення юліанської реформи римського календаря. Історія юліанського календаря постійно перебуває в центрі наукових інтересів двох груп дослідників. До першої з них належать ті, хто поставив собі за мету ретельно проаналізувати різномані-

тні аспекти бурхливої реформаторської діяльності Юлія Цезаря, в тому числі і щодо існуючого календаря. Такими були античні автори – Плутарх, Гай Светоній Транквілл, Саллюстій, мислитель Відродження Колюччо Салютаті та Леонардо Бруні, історики XIX – XX ст. Б.Г.Нібур, Г.Моммзен, Г.Ферреро, Р.Віппер, Е.Мейер, М.Машкін, С.Утченко. Іншу групу являють собою спеціалісти з історичної хронології, для яких юліанський календар виступає як одна з численних спроб наблизитися до узгодження календарного та астрономічного року. У зазначеному аспекті виділяються роботи Е.Бікермана, І.Климишина, О.Каменцевої, М.Володомонова, О.Бородіна, Е.Авені.

Необхідність проведення календарної реформи в I ст. до н.е. буде зрозумілою лише за умов ознайомлення з основними принципами того календаря, що існував в Римі з VIII ст. до н.е. і увійшов в історію під назвою давньоримського. За ним календарний рік складався з 10 місяців, перший із яких був березень – «мартіус», названий на честь бога Марса. Назва другого місяця – «апріліс» - походить від слова «аперіо», що означає «розкривати» (цього місяця на деревах розкриваються бурульки). Третій місяць був названий на честь богині Майї – «майюс», що символізувало цвітіння рослин. Далі йшов місяць «юніус», який отримав назву від імені богині Юнони. Наступні місяці отримали назву за порядковими номерами: п'ятий – «квінтіліс», шостий – «секстіліс», сьомий – «септембер», восьмий – «октобер», дев'ятий – «новембер», десятий – «децембер» (4,16). Рік складався з 304 днів, що розподілялися за місяцями нерівномірно. Слід також брати до уваги, що в Італії існували календарні розбіжності регіонального характеру. Так, в місті Альба мартіус складався з 36 днів, а септембер – з 16. В Тускулі місяць квінтилій налічував 36 днів, а октобер – 32, в Арретії ж цей місяць мав аж 39 днів (7,11).

Такий підхід до системи літочислення не міг, звичайно, довго залишатися незмінним. Проблему створення більш досконалого календаря вирішив, за свідченням Плутарха, наприкінці VIII ст. до н.е. цар Рима Нума Помпілій (9,145). Останній запровадив до календаря два додаткових місяця – «януаріус», що отримав назву на честь бога Януса, та «февруаріус», чия назва, швидше за все, походить від слова «февруаре» - «очищати». Рік тепер починався не з мартіуса, а з януаріуса. У календарі Нуми

сім місяців: януаріус, апріліс, юніус, секстіліс, септембер, новембер і децембер мали по 29 днів, чотири – мартіус, майюс, квінтіліс, октобер – по 31. І тільки фебруаріус нараховував 28 днів (8,277). Завдяки календарній реформі рік у Римі відтепер складався з 355 днів.

Тепер тривалість календарного року майже співпадала з тривалістю місячного (синодального) року, що дорівнював 354,4 доби. Це не було випадковим, оскільки римляни тоді користувалися саме місячним календарем. Але пори року, визначені в такий спосіб, аж ніяк не відповідали явищам природи. Щоб уникнути такої невідповідності і «утримати» пори року на своїх місцях (тобто подолати несумірність сонячного року та синодального місяця), в календар почали вставляти додатковий місяць – «мерцедоній». Такий місяць містив 22 або 23 дні і додавався через рік. Тому за тривалістю роки чергувалися і містили 377 (355+22), 355 і 378 (355+23) днів. Кожний період в чотири роки мав два коротких та два довгих роки, а середня тривалість року складала 366,25 днів (12,67).

Мерцедоній римляни вставляли між 23 і 24 днем фебруаріуса. Здійснювати ці вставки та визначати тривалість мерцедонія було доручено спеціальним жрецам – понтифікам. По суті саме на них в Римі покладався облік часу. Понтифіки визначали початок нового року, а оскільки робили це досить довільно, то заплутали вкрай ситуацію з календарем. При цьому вони дуже часто зловживали своїми можливостями: робили рік більш довгим і, тим самим, збільшували термін перебування на виборних посадах своїх друзів, або, навпаки, скорочували його, якщо на посаді перебувала чужа для жреців особа. Часом різниця між днем календарного та астрономічного років складала 90 днів. Саме так сталося у 46 р. до н.е. Причиною такого стану було те, що з 59 по 46 роки до н.е. «довгих» років не було взагалі (7,11). Вольтер з цього приводу зазначав: «Римські полководці завжди перемагали, але ніколи не знали, в який день це траплялося».

Ще однією особливістю давньоримського календаря була наявність спеціального способу обліку днів в кожному місяці. Перший день місяця римляни називали «календами» - від слова *calare* – «проголошувати». Пов'язано це з тим, що початок кожного місяця понтифіки проголошували на народних зборах.

Сьомий день в чотирьох довгих місяцях або п'ятий в решті восьми мав назву «нони» (від *nonus* – «дев'ятий» від повної луни). Нони приблизно співпадали з фазами Місяця. Саме в нони понтифіки повідомляли народу, які свята очікуються цього місяця, а в нони фебруаріуса – чи буде здійснена вставка додаткових днів. П'ятнадцятий день місяця мав назву «іди». Нарешті, день перед календами звався в римському календарі «канун» (8,279-280).

Практичні потреби римського суспільства в середині I ст. до н.е. вимагали наведення порядку в календарі. Ця велетенська робота була здійснена у Римі з ініціативи Юлія Цезаря (100 – 44 рр. до н.е.). За ім'ям останнього новий календар отримав назву юліанського. «Астрономічна невідповідність тривала доти, доки Юлій Цезар здобув достатню владу, щоб по-диктаторськи підтримати висновки астрономів», - підкреслював А. Дж. Тойнбі (11,63). Підготовка календарної реформи 46 р. до н.е. була покладена на александрійця Созигена (4,15). Той взяв в основу своїх підрахунків сонячний рік з приблизною тривалістю 365,25 днів. Щоб звести рік до цілої кількості днів – 365, довелося подовжити фебруаріус. Тому раз на чотири роки цей місяць отримував додатковий день. При цьому не додавали 29 лютого, а просто повторювали день 24 лютого. Оскільки римляни визначали певне число місяця, виходячи з того, яким за ліком був цей день від найближчого до нього попереднього дня, що звався календи, нони чи іди (при цьому рахували і сам день календ, нон чи ід), то 24 лютого було шостим днем перед березневими календами, а додатковий день після нього, також 24 лютого, доводилося називати «двічі шостим» (бісекстус). Тому і весь такий рік став зватися «бісекстус». Від нього утворилося слов'янське – «високосний» (12,68).

Реформою також було упорядковано число днів в місяці за наступним принципом: непарний місяць має 31 день, парний – 30. В нових календарних місяцях повністю збереглося місце нон та ід, однак у зв'язку з подовженням місяців в деяких з них збільшилося число днів до календ.

На момент реформи календар пішов вперед від зміни пор року, як вже зазначалося, на 90 днів, так що 1 січня календарного року повинно було припадати на 3 жовтня. Тому в останньому році старого календаря були вставлені три місяці: мерцедоній

з 23 днів та два безіменних місяця (33 і 34 дні) між новембером і децембером. Цей рік було названо «роком плутанини». Крім того, Юлій Цезар вирішив почати облік днів в новому році з повні, яка припадала саме на 1 січня. За таких умов назви місяців, які виникли з числівника, втратили смисл: октобер (восьмий) фактично став десятим, децембер (десятий) – дванадцятим. Проте, назви місяців та їх порядок збереглися. На думку Е.Бікермана, «Цезар не переробляв римський календар, він просто відмовився від нього і натомість встановив постійний сонячний календар з 365,25 днів, який відповідав порам року» (2,42). З прийняттям юліанського календаря римляни звільнилися від подвійної системи обліку часу – за Місяцем і за Сонцем. Шануючи зазначену заслугу Цезаря перед Римом, Сенат перейменував місяць квінтіліс в «юліус».

Після удосконалення календаря Юлієм Цезарем понтифіки, продовжуючи вести лічбу днів, з нез'ясованих причин знову порушили встановлений порядок і стали призначати високосні роки не через три роки на четвертий, а через два на третій. В результаті календарний цикл знову було заплутано: з 44 до 9 р. до н.е. було запроваджено 12 високосних років замість 9 (8,289). Помилку помітили лише у 8 р. до н.е. за часів правління імператора Августа (63 р. до н.е. – 14 р.). Тому протягом 16 років – з 9 р. до н.е. до 8 р. – високосних років не було взагалі. У зв'язку з цим Сенат, враховуючи заслуги імператора у справі «виправлення» календаря, перейменував місяць секстиліс в «августус». Але тривалість цього місяця була встановлена Юлієм Цезарем в 30 днів. Тепер же до нього додали ще один день, «відібравши» його у фебруаріуса. А щоб три місяці – юліус, августус та септембер – не містили підряд по 31 дню, то з септембера один день був перенесений на октобер, а від новембера – один день на децембер. Тим самим було порушене запроваджене Цезарем правильне чергування довгих і коротких місяців, а перше півріччя стало на чотири дні менше за друге.

Необхідно зазначити, що і після Августа деякі імператори намагалися увінчати своє ім'я в календарі. Так, за часи правління Тиберія (14-37 рр.) Сенат перейменував місяць септембер в «тиберіус», в період імператорства Антоніна Пія (138-161 рр.) – той самий місяць в «антоніус», при Аврелії Коммоді (176-192 рр.) – в «коммодус». Октобер за часів Доміціана (81-96 рр.)

отримав назву «доміціанус» (8,291). Але всі амбіційні прагнення згаданих правителів не витримали перевірки часом.

Повертаючись до юліанського календаря, слід зазначити, що навіть після реформ Августа він не став ідеальним, оскільки тривалість року визначалася приблизно в 365,25 днів. При цьому для рівного обліку три роки вважалися такими, що містили по 365 днів, а кожен четвертий – 366 днів. З цією поправкою тривалість року за юліанським календарем була в середньому на 11 хвилин 14 секунд довшою за тривалість астрономічного (тропічного) року, що складало одну добу за 128 років і три дні за 400 років (6,11).

Подальша доля юліанського календаря тісно пов'язана з історією християнської церкви. В 324 р. римський імператор Константин (287-337 рр.) проголосив християнство державною релігією. А вже через рік, в 325 р. в малоазійському місті Нікея відбувся церковний собор, на якому запроваджений Цезарем календар був проголошений основою хронології всього християнського світу. Проте й сама церква суттєво вплинула на побудову юліанського календаря. Справа в тому, що останній не мав поділу на семиденні відрізки часу – тижні, оскільки римляни протягом місяця орієнтувалися виключно за календами, нонами та ідами. Нікейський собор, відповідно до Святого письма, запровадив зазначений поділ місяця, який і до сьогодні використовується у незмінному вигляді.

На перший погляд здається парадоксальним той факт, що християнська церква сумлінно сприйняла язичницький юліанський календар. Але ж, то був час формування підвалин сучасної європейської цивілізації, коли, за влучним висловом М.Данилевського, «подальший історичний прогрес міг і переважно повинен був полягати в досягненні більшої багатосторонності засобом поєднання в одному і тому ж культурному типі декількох сторін, що до цього себе виявляли роздільно» (5,417).

На Нікейському соборі жваво обговорювалося і питання щодо визначення дня Пасхи. На той час в кожній з провінцій величезної Римської імперії були свої уявлення про те, коли слід відзначати Великдень і як встановлювати його щорічну дату. Так, християни Малої Азії і Палестини святкували Пасху разом з іудеями в ніч з 14 на 15 нісана (місяць єврейського календаря), в

Александрії в неділю, що припадає на період з 15 по 21 нісана. Врешті-решт, після тривалих богословських диспутів було встановлено річний цикл християнських свят за юліанським календарем. Пасха повинна святкуватися в першу неділю після першого весняного рівнодення. «Батьки церкви», які прийняли таке рішення, сподівалися, що так воно було у 325 р. і так само буде у майбутньому. Проте внаслідок невідповідності юліанського календаря астрономічному року на 11 хвилин і 14 секунд весняне рівнодення поступово зміщувалося на більш ранні строки, що не могло не вплинути на визначення дня Пасхи. Наприклад, наприкінці XVI ст. весняне рівнодення припадало на 11 березня, тоді як в III ст. воно було 21 березня. Оскільки церковні канони не допускали святкування Пасхи за межами періоду з 22 березня по 25 квітня (так звані Пасхальні межі), то необхідність проведення календарної реформи стала очевидною.

Власне кажучи, спроби здійснення реформи існуючого календаря спостерігалися ще з XI ст. Саме тоді відомий перський поет і вчений Омар Хайям запропонував вносити поправки до календаря кожні 33 роки, що робило б його більш досконалим (10,59). Однак для Європи того часу найбільш вагомим аргументом була позиція папського престолу. Проблеми календарної реформи активно обговорювалися католицькою церквою на Базельському (1437 р.), Латеранському (1512-1517 рр.) та Трієнтському (1545-1563 рр.) соборах (7,301). Свою версію реформи запропонував у 1560 р. веронський астроном Петрус Пітаг. Проте реалізація зазначеної реформи була здійснена лише у 1582 р. «В західнохристиянському суспільстві шістнадцятого сторіччя, дарма що доба Галілея вже наступала на п'яти доби святого Томи Аквінського, вважалося, що тільки папа може, так би мовити, натиснути кнопку, аби пустити в хід реформу календаря», - підкреслював А. Дж. Тойнбі (11,63). Саме з ініціативи римського папи Григорія XIII календар набув сучасного вигляду. Названий на його честь григоріанський календар прийшов на зміну юліанському.

Однак зазначеного року новий календар набув поширення лише в Іспанії, Італії, Польщі, Португалії, Франції, тобто в країнах католицького світу. У 1583 р. його запровадили в Нідерландах та Баварії, ще через рік – в Австрії і Швейцарії, у 1587 р. – в Угорщині. В протестантські країни григоріанський календар прийшов набагато пізніше. Так, в Англії користувалися юліанським календарем до 1752 р., в Швеції та Фінляндії – до 1753 р. І

лише на початку ХХ ст. зміна календарів відбулася в православних країнах: 1916 р. – в Болгарії, 1919 р.- в Сербії та Румунії, 1934 р. – в Греції.

Питання можливості переходу Росії з юліанського на григоріанський календар обговорювалося вже з 30-х рр. ХІХ ст. У 1899 р. при Російському астрономічному товаристві була утворена Комісія з реформи календаря на чолі з Д. Менделєєвим. Проте, запровадження нового стилю в Росії відбулося вже за радянських часів. 24 січня 1918 р. РНК РСФРР прийняв «Декрет про запровадження в Російській республіці західноєвропейського календаря».

Не дивлячись на те, що вже майже 90 років українське суспільство живе за григоріанським календарем, історична пам'ять чітко фіксує рудименти старого стилю. Прикладом може послужити використання словосполучення «жовтнева революція», річниці якої до останнього часу святкувалися на державному рівні 7-8 листопада.

В цілому ж юліанський календар протягом більш як півтори тисячі років відігравав роль одного із стабілізуючих факторів в розвитку світової цивілізації, долав замкнутість європейських народів та сприяв їх самовизначенню як саме європейців.

Література

1. Авени Э. Империи времени. - К., 1998.
2. Бикерман Э. Хронология древнего мира. - М., 1975.
3. Бородин О.Р. Человек и время. - М., 1991
4. Володомононов Н.В. Календарь: прошлое, настоящее, будущее. - М., 1974.
5. Данилевский Н. Россия и Европа // Византизм и славянство. Великий спор. - М., 2001.- С.325-486.
6. Завельский В.С. Время и его измерение. - М., 1972.
7. Календар і годинник у Римі // Історія України. - 1999.- №3.
8. Климишин И.А. Календарь и хронология. - М., 1990.
9. Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 т. - М., 1990.- Т.1.
10. Пронштейн А.П., Кияшко В.Я. Хронология. - М., 1981.
11. Тойнбі А. Дослідження історії: В 2 т. - К., 1995. - Т.2.
12. Хренов Л.С., Голуб И.Я. Время и календарь. - М., 1989.

ХЕРСОНЕЦЬ Н.В.
асистент

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЧАТКОВИХ НАРОДНИХ УЧИЛИЩАХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Розвиток початкової народної освіти у другій половині ХІХ ст. викликав підйом педагогічної думки на теренах Російської імперії. В цей час були напрацьовані як навчальні програми для училищ, так і рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу. Не стояли осторонь цього процесу і педагоги південноукраїнських губерній.

Прикладом серйозної методичної роботи можуть слугувати «Загальні рекомендації для вчителів початкових шкіл Херсонської губернії», які були складені Херсонською губернською училищною радою. В цій інструкції подавалися основні поради з організації належних умов навчання. Для занять повинні були відводитись найбільш просторі та світлі кімнати з тих, що складають приміщення училища. У класній кімнаті обов'язково мали знаходитись світлий образ та портрет імператора. Учнівські столи пропонувалося прилаштувати до зросту учнів і відповідно облаштувати. Також у класній кімнаті розташовувалися шафа з навчальними посібниками, класна дошка і годинник. Класна кімната повинна була утримуватися у чистоті, більше того, вона не повинна була слугувати для ночівлі або інших потреб, окрім навчальних занять. Для збереження чистоти повітря і підлоги класної кімнати вчитель повинен був спостерігати за щоденним провітрюванням перед початком та по закінченню навчання. Крім того, в обов'язки вчителя входило перевірка стану здоров'я дітей перед початком занять і не допускати хворих дітей до школи, аж поки не одужають [1, 1].

Що стосується належної організації навчально-виховного процесу, то інструкція рекомендувала на початку і наприкінці учбового року обов'язково відслужити молебень. Кожен день уроки повинні були починатися і закінчуватися читанням, а в училищах, де викладали спів, співом молитов. Щоденно у класах мало проходити по чотири уроки, тривалість яких складала одну

годину. Між уроками призначався відпочинок по 10 хвилин. Після третього уроку близько 30 хвилин перерви використовувалося на ігри та гімнастичні вправи. У дні, коли викладався Закон Божий, всіх уроків мало бути 5, серед яких могли бути заняття співами та рукоділлям. При складанні розподілу занять треба було стежити, щоби учні всіх відділень щоденно мали заняття по всім предметам навчання; щоби уроки, які вимагали від дітей більшої уваги, наприклад диктування або розумовий рахунок, призначалися на перші години; щоби уроки з безпосереднім керівництвом вчителя розподілялись поміж різними відділеннями рівномірно. Розклад уроків затверджувався інспектором народних училищ [1, 5].

До школи за інструкцією рекомендувалося приймати дітей не менше 8 років, зовсім безграмотних або тих, хто володів елементарними знаннями. Діти безграмотні зараховувалися на початку навчального року, всі інші впродовж навчального року після іспиту у межах того відділення, до якого діти бажали поступити [1, 6].

Для покращення навчально-виховного процесу видавалися також і методичні рекомендації. Так, наприклад, викладання Закону Божого в першу чергу треба було наповнювати щоденними молитвами. Для найкращого сприйняття дітьми цієї навчальної дисципліни автори інструкції радили починати зі Священної історії, причому у досить стислому вигляді. Стислість викладання повинна була визначатися не у скороченні подробиць оповідання, а у пропущенні подій другорядного значення. Разом з тим вчитель повинен був враховувати і такий чинник, як вік учнів: чим менші за віком діти, тим більш необхідна повнота оповіді. Щодо організації роботи на уроці, то законовчителю пропонувалося попередньо самому розказати урок учням, але у жодному випадку не задавати їм уроку за книгою, без попередніх пояснень. Законвчитель повинен вимагати від учнів правильної вимови слів, послідовності оповіді, розуміння смислу. Але при цьому слідкувати, щоби учні дотримувалися буквальної передачі оригінальних текстів Священного Писання. Автори інструкції зазначали, що оповіді Священного Писання скоріше запам'ятовуються, якщо вчитель одночасно з усною розповіддю буде використовувати картини. Після ознайомлення зі священною

історією, наступним розділом програми рекомендувалося розпочати вивчення короткого катехізису. Вчителям при цьому слід було звертати увагу на правильне повчання, вчення про надію та любов, які є найбільш сприятливими для дитячого розуміння. Наостанок рекомендації закінчувалися порадою: чим більше класні заняття законовчителя будуть наближені до вільної бесіди духовника зі своєю паствою, чим якомога далі вчителі будуть відходити від байдужого задавання та опитування уроків, тим глибше та міцніше проникнуть смисли релігійних істин у душі дітей [2, 4].

З приводу методичних рекомендацій, що стосувалися читання, то автори наголошували на практичному значенні цього предмету. Під читанням не слід було розуміти вміння проголошувати букви і слова, без чіткої уяви того, про що читаєш. Вчителям рекомендувалося звернути не меншу увагу на живу мову, аніж на читання. Значення читання полягало у тому, що воно допомагало дітям описувати предмети або картини, повсякденні заняття або природні явища. Читання церковного друку (а це вміння вважалося обов'язковим – прим. автора) зручніше за все викладати на читанні тих уривків Святого Євангелія, які були задалегідь пояснені законовчителем, у будь-якому випадку тоді, коли діти вже вміють читати книги світського друку. Найкращим матеріалом для читання проголошувалися народні билини, літописні та історичні оповідання, описи різних місцевостей та народностей Російської імперії [2, 5].

Так само в інструкції було окреслено практичне значення письма, яке привчало руку і голову до правильності, розбірливості, чистоті роботи. На заняттях вчитель повинен був звертати увагу на правильну посадку учня, адже дотримання таких вимог зберігало здоров'я дітей. Крім того, вчитель мав слідкувати і за охайністю зошитів. Діти повинні були списувати не з книг, а з прописі, оскільки у протилежному випадку не набували навичок гарного почерку. Також до обов'язків вчителя входило уважне спостереження за помилками учнів при списуванні. У подальшому діти, які вже звикли до письма, могли переходити до письмового переказу повсякденних предметів народного побуту – запис господарчих рахунків, складання простих листів та прохань [2, 7].

Викладання арифметики, за інструкцією, рекомендувалося

не починати з визначень чисел або заучування правил і дій. Вправи повинні спочатку проводитись над будь-якими предметами, що знаходяться у класі, пізніше над відсутніми, але відомими учням, предметами. Арифметичні дії мали проводитись не лише на папері, але і наочно – на пальцях, камінчиках, горіхах, монетах тощо. Коли дитина буде вміти вже не просто складати, віднімати, помножувати і ділити числа не більше десяти, але й розуміти походження і складових властивостей числа, лише тоді вчитель має право переходити до іншого матеріалу. Автори документу зазначали, що на уроках арифметики було бажаним ознайомити учнів на практиці з кресленням геометричних фігур та їх найважливішими властивостями [2, 8].

Серед інших предметів навчальної програми у документі підкреслювалося значення церковного співу. По суті, це було єдине високе мистецтво, що було доступним простолюдину, до того ж, як вважалося, церковний спів впливав на пом'якшення народної моралі. Ця навчальна дисципліна для учнів слугувала одночасно і приємною розвагою, і можливістю виховання релігійності. А тому всі учні навчального закладу повинні були брати участь у церковному співі, оскільки здатність до правильного співу проголошувалася таким же загальноосвітнім надбанням, як і здатність читати та писати. Головне піклування про правильне вивчення церковного співу повинно було входити до обов'язків законоточителя [2, 9].

Такими були основні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу у початкових школах. Але треба зазначити, що окрім викладання основних предметів, у багатьох навчальних закладах практикувалося введення додаткових предметів. Так, згідно даних Олександрівської повітової училищної ради за 1899 р., у 26 школах викладали церковний спів, у семи навчальних закладах – рукоділля, а у 6 початкових училищ – воєнну гімнастику [3, 6].

Досить поширеним явищем було викладання іноземних мов, адже однією з особливостей Російської імперії взагалі, та південноукраїнських губерній зокрема, був поліетнічний склад населення. Наприклад, у Керченському повітовому училищі учні мали змогу вивчати французьку, німецьку і грецьку мови, а у Бердянському – німецьку, італійську, грецьку мови [4, 51].

Стосовно тривалості навчального року, то на практичному рівні було досить важко дотримуватися одностайності, навіть у межах однієї губернії. Наприклад, у Херсонській губернії раніше за всіх починалися заняття у південних повітах – уроки у Херсонському та Ананіївському повітах розпочиналися у першій половині вересня, на початок жовтня припадав початок занять у Єлисаветградському та Олександрівському повітах. Такий розподіл повітів на північні та південні був пов'язаний із завершенням сільськогосподарських робіт. Закінчення занять у більшості початкових училищ припадало головним чином на першу половину травня. У сільських школах вже у червні занять майже не проводили. Що стосується міських навчальних закладів, то тут заняття тривали до другої половини червня [5, 44]. Впливала на тривалість навчального року і приналежність початкового навчального закладу до того чи іншого типу: так, у зразкових міністерських училищах Таврійської губернії кінець занять припадав на другу половину червня, у той час як у звичайних сільських училищах термін навчання було скорочено до 1 травня [6, 67].

Щоденні заняття, як правило, починалися о 9-й годині ранку і закінчувалися о 14-й. Перерви між уроками тривали 5-10 хвилин, крім великої перерви до 30 хвилин. Тривалість одного уроку коливалася у межах 50 хвилин – 1-ї години. Молодші відділення навчалися близько трьох годин в день, старші відповідно 5 годин. В сільських училищах уроки, як правило, були розподілені на дообідні та післяобідні. Обідня перерва тривала близько години. В цілому, діти у сільських училищах навчалися 5-6 годин в день [6, 69].

Домашні завдання практикувалися майже всюди (особливо у міських училищах). Як правило, вони мали вигляд повтору вивченого в класі. В старших класах практикувалися письмові роботи, звичайно, за умови можливості виконання учнями таких робіт. Під час уроку письмові роботи використовувалися вчителем у тому випадку, коли він один працював з трьома відділеннями. В училищах для іноземного населення до вправ з російською мовою залучалися вправи рідною мовою. Перевірка помилок в класній роботі виправлялися на цьому ж уроці за допомогою учнів, а помилки домашньої – вчителем після занять. Відносно домашнього читання ніяких особливих рекомендацій не іс-

нувало, але наглядав за цим видом позакласної роботи вчитель [6, 71].

Мав місце ще один вид позакласної навчально-виховної роботи - шкільні свята. В Одеському учбовому окрузі існувала практика святкування дня відкриття училища [6, 73]. В багатьох початкових школах влаштовували сімейні літературно-музичні вечори і читання. Впродовж другої половини XIX ст. набули популярності святкування у школах Різдва з ялинкою, читанням і співами. Прикладом розуміння всієї важливості таких виховних заходів може слугувати рішення Одеської міської думи підтримати пропозицію міського голови П.Зеленого: влаштувати до свята Різдва Христового для всіх учнів міських народних шкіл ялинку. Для цієї мети було виділено 1200 карбованців, які залишилися від кошторису на народну освіту за 1899 р. [7, 1967]. Це святкування поступово стало традицією.

В багатьох початкових училищах на Півдні України, особливо у Таврійській губернії, практикувалося проведення весняних та осінніх екскурсій [6, 74].

Питання про нагороди і покарання серед педагогів вирішувалося майже однотайно. В якості заохочення до навчання і нагороди за успішність учням видавали похвальні листи і книги. Тілесні покарання не практикувалися, хіба що стояння на ногах від 30 до 60 хвилин. Також могли використовуватись зауваження, догани, видалення з класу, заборони гратися з товаришами під час перерви, повідомлення батьків про погану поведінку учня, у крайньому випадку – виключення з училища. Найбільш розповсюдженим покаранням було затримання учня після уроків в училищі терміном від 30 хвилин до 2 годин [6, 75].

У багатьох сільських училищах рівень успішності учня виявляли під час випускних іспитів. В міських початкових училищах, однокласних і двокласних, а також в сільських двокласних училищах ставили оцінки і видавали атестацію по завершенню чверті. В усіх училищах, окрім сільських однокласних, проводилися іспити наприкінці навчального року.

У сільських двокласних, а також в усіх міських початкових училищах випускні іспити, за результатами яких учнів переводили в наступний клас, були обов'язковими. В сільських училищах на іспити допускали батьків та інших осіб, що пере-

вмалися освітою (виключення складали училища Таврійської губернії). Під час іспитів в міських училищах публіка не допускалася [6, 76- 77].

Таким чином, організація навчально-виховного процесу у початкових народних училищах на Півдні України у другій половині XIX ст. базувалася на загальних рекомендаціях Міністерства народної освіти з урахуванням місцевих особливостей.

Література

1. Инструкция для начальных народных училищ Херсонской губернии, изданная Херсонским Губернским Училищным Советом на основании п.1 ст.32 Положения 25 мая 1874 г. – Херсон. – 1893. – 10 с.
2. Державний архів Ради Міністрів АРК. – Ф. 103. – Оп. 1. – Спр. 6.
3. Державний архів Запорізької області. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 186.
4. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, собранные членом Херсонского училищного совета и земской управы Герценштейном (1865-1874). – Херсон. – 1874. – 647 с.
5. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1899-1900 гг. – Херсон, 1903. – 117 с.
6. Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения. – СПб., 1900. – 200 с.
7. Ведомости Одесской Городской Думы. – 1899. - №24.

ЯШИН В.О.
старший викладач

СТУДЕНТСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ЯГЕЛЛОНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В 70-Х РОКАХ ХІХ СТОРІЧЧЯ – 30-Х РОКАХ ХХ СТОРІЧЧЯ

Ягеллонський (Краківський) університет – один з провідних науково-освітніх закладів Європи, став справжньою *alma mater* не тільки для поляків, а й для представників інших народів, насамперед, українців і євреїв. Студентство славетного університету опановуючи майстерність правника, лікаря, філолога, богослова, мало можливість реалізувати громадсько-політичні, культурні інтереси, створюючи власно та беручи участь в діяльності чисельних студентських організацій. Архіви Ягеллонського університету відкривають досліднику цю цікаву сторінку історії молодіжного руху Європи. Наведені архівні документи знаходяться у відкритому доступі з можливістю відповідного посилання; автор висловлює щиру пошану праці шановної пані магістерки Данути Гродовської-Кулінської з організації підбору документів з Архіву Університету Ягеллонського (UJ).

В цій статті розглядається процес створення студентських організацій Краківського (Ягеллонського) університету, здійснюється спроба класифікації за ознакою їхнього спрямування, розглядаються окремі аспекти діяльності студентських товариств і гуртків.

Хронологічно рамки статті охоплюють час з середини ХІХ сторіччя до 1939 року – початку Другої Світової війни.

За університетської архівної довідки «*Wkaz Stowarzyszeń I Korporacji Akademickich zarejestrowanych przez Senat Uniwersytetu Jagellońskiego*» [2] щорічна кількість студентських організацій складала:

1875 рік	3 студентських організації
1890 рік	12 студентських організацій
1900 рік	19 студентських організацій
1925 рік	61 студентська організація
1930 рік	131 студентська організація
1939 рік	101 студентська організація

Створення і діяльність студентських організацій відбувалося під контролем та за дозволом влади і університетського керівництва, яке безпосередньо, при необхідності, керувало діяльністю студентських утворень. У 1876 році австрійське Міністерство внутрішніх справ видало відповідне розпорядження відносно організації діяльності студентських організацій. Всі вони повинні були бути затверджені керівництвом університету та мати відповідний статут. 1884 роком датована ухвала Сенату Університету Ягеллонського щодо регулювання діяльності студентських організацій та встановлення *кураторства* над ними [1].

Всю сукупність студентських організацій, що існували в Ягеллонському університеті, як варіант для цієї статті, можна умовно поділити на декілька основних груп:

- *земляцтва*
- *організації національного спрямування*
- *товариства взаємної допомоги*
- *наукові товариства*
- *теологічні товариства*
- *громадсько-політичні організації*
- *жіночі товариства*
- *студентські корпорації («братства»)*
- *літературно-артистичні організації.*

Першою, зареєстрованою ще 1855 року через Сенат Університету *студентською організацією*, було «Бібліотечне товариство студентів-правників» і з цього часу до 1866 року більше ніяких реєстрацій не було, якщо не вважати академічний хор, утворений у 1875 році, затверджений ухвалою Сенату 1886 року.

Лише з другої половини 80-х років XIX сторіччя студентська самодіяльність значно жвавішає.

В лютому 1866 року виникає перше *товариство взаємодопомоги* «Братня допомога студентів». Тільки майже через 30 років, у 1895 році, виникає друге таке товариство – «Братня допомога медиків Університету Ягеллонського». Третє товариство виникає також майже через 30 років – це вже був об'єднаний «Центр Товариств взаємної допомоги», за ним одразу – «Братня допомога студентів Теологічного відділення» (1925). У 1936 році, за причини усунення з «Братньої допомоги медиків» всіх

представників єврейської національності, виникло так зване «Koło medyków żydowskich»—аполітична організація самопомоги чисельністю 60 осіб. За товариством було затверджено куратором професора Рафаля Таубеншлага (1881-1958), колишнього випускника Університету, відомого правника і папіролога.

Головним в студентському житті таки є навчання, тому не дивно, що вияв активності реалізується утворенням *наукових товариств та гуртків* (koło), перший з яких – Філологічний гурток, виник влітку 1885 року. В грудні 1890 року реєструється Історичний гурток, потім швидко виникають Математично-фізичний (1893), природничий (1894), Гурток полоністів (1897), потім знову, вже 1900 року, виникає Філологічний гурток, оскільки попередній припинив існування (зрозуміла річ у швидкоплинному середовищі студентів). До початку Першої світової війни реєструються Гурток германістів (1900), Хімічний (1904), Археологічний (1908) та Педагогічний гуртки(1908), а 1910 року створюють свій гурток есперантисти. Далі процес уповільнюється, а з початком Першої світової війни майже зовсім припиняється: з 1912 до 1920 року виникає лише один гурток — Географічний (1916 рік). Навіть і в ці буремні роки наукова жага студентів Університету Ягеллонського шукала насичення.

Повернення до науки відбулося тільки через 10 років, у 1926 році, коли було зареєстровано гурток романістів, а роком пізніше – гурток орієталістів, згодом – гурток вивчення англійської мови (Koło Anglistów Uczniów), у 1928 – «Академічний гурток вивчення історії культури», «Академічний гурток краєзнавців», «Науковий гурток слухачів Ягеллонського університету імені Себастьяна Петричего» (Petrycego), «Гурток істориків первісного ладу» («Koło Prehistoryków»). Отже, наукові уподобання студентів-ягеллонців були репрезентовані найрізноманітнішим чином.

Серед *організацій національного спрямування* чільне місце займають українські і єврейські і польські.

У 1885 року відбулися перші загальні збори *русинів-студентів* (Walne Zgromadzenie Rusinów akademików) на якому обговорювалися питання організації самостійного академічного товариства (Samoistnego stowarzyszenia akademickiego) в Кракові, а у 1887 році була створена «Українська академічна громада»,

перша організація типу «громад» у Польщі. Чисельність її становила на момент утворення 26 осіб, а у 1889 році – 56, здебільшого, студенти-медики (в тому числі, наприклад, студент університету Василь Стефаник). Коли у 1894 році у Львівському університеті було відкрито медичний факультет, це спричинило до відтоку студентів-українців, внаслідок чого Громада припинила своє існування [3].

Нова організація студентів-українців із майже тотожною назвою «Українська громада» була утворена у 1902 році, та об'єднувала на цей раз представників різних факультетів. Від ректорату її куратором бав призначений професор Ян Розвадовський.

Трагічне завершення Національної демократичної революції 1917-1920 років призвело до появи чисельної *української емігрантської діаспори* в Польщі. Представники студентської частини, здебільшого, вихідці із Східної України. 1923 році утворили «Громаду студентів-емігрантів з України», і хоча це товариство було малочисельне – всього 10 осіб, громада проіснувала до початку Другої світової Війни.

У 1924 році виникає «Українська студентська громада в Кракові». Статут формально проголошував її аполітичною організацією самопомоги, але такою вона ніколи не була. З самого першого зібрання члени Громади позиціонували себе як представників національного українського руху і вже в першій резолюції свого найпершого зібрання вимагали створення українського університету у Львові. Чисельність громади швидко зростала і досягла у 1928 році 490 осіб. Члени Громади носили головні убори розробленого ними зразку, але, внаслідок того, що вони почали їх носити до затвердження організаційних документів Сенатом Університету, подальше носіння головних уборів було заборонене. Після виходу з громади «пластунів» та комуністичного «Пролому», у відповідності із статутними змінами 1934 року, діяльність Громади була обмежена виключно Ягеллонським університетом, внаслідок чого її чисельність впала до 77 осіб. Після ж вбивства оунівцями міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького та репресій щодо українського руху, ця Громада у 1935-1936 роках припинила свою діяльність.

«Незалежна спілка українських студентів «Пролом» була утворена у 1927 році та проіснувала до 1931 року. Чисельність її

становила 35 осіб, очолював її Юліан Генік-Березовський [3]. Пізніше він працював асистентом на факультеті філософії та у 1936-1939 роках читав в університеті лекційний курс з української мови. Куратором «Пролому» від Сенату Університету був професор Зігмунд Мислаковський, але, не знаходячи можливостей співпраці, він фактично «умив руки» та ігнорував свої функції.

«Український Курінь пластунів імені 22 січня 1918 року» виділився із «Української студентської громади» у 1927 році, являючи собою організацію за зразком скаутської. Діяльність його була припинена примусово 1930 року в рамках здійснення «пацифікації».

Студенти-євреї вперше з'явилися в стінах Ягеллонського університету на початку XIX сторіччя. У 60-70-ті роки їхня чисельність досягає 7%, а на 1918 рік – вже 29%. Як правило, навчалися вони на відділенні права або медичному із фармацією, а в міжвоєнний період чисельність єврейських студентів збільшилась також на філософському відділенні. Інші напрями підготовки не цікавили єврейську молодь. Серед найвидатніших випускників університету – представників єврейського народу згадують видатного соціолога Людвіга Гумпловича (1838-1909), доктора Рафаїла Таубеншлага (1881-1958), філолога Леона Штернбаха (1864-1940).

Найперша єврейська організація на теренах австрійської імперії була утворена у 1868 році у Львові – «Towarzystwo Rygorozpantów». Іншою відомою організацією була «Кадіма», до якої входили галіційські євреї, що навчалися у Відні. В Кракові єврейські організації виникають набагато пізніше. Перша і найвпливовіша *єврейська студентська організація* в Ягеллонському університеті виникає в 1898 році – «Товариство євреїв-слухачів Ягеллонського університету «Ognisko». Під час Першої світової війни діяльність організації припинилась, по закінченні була відновлена. Незважаючи на декларовану аполітичність, значний вплив в її діяльності мали сіоністи. У 1932/1933 роках чисельність організації була найвищою і складала 1353 особи, при чому всього чисельність студентів-євреїв становила близько 1600 осіб, а вже у 1939 році організація налічувала 230 осіб. Довгий час куратором товариства був професор Таубеншлаг, а у 1938 році його змінив професор Цвейг. Товариство проводило актив-

ну діяльність: здійснювало матеріальну допомогу, брало участь разом з єврейським товариством «Бней Бріт» в будівництві за проектом інженера Адольфа Сьомака Єврейського Академічного Дому (гуртожитку для студентів-євреїв). Будівництво було завершене у 1936 році і Єврейський Дім надав притулок 120 студентам, що розміщувались у 2-3 особових номерах, обладнаних умивальниками та електричним освітленням. До послуг студентів також була лазня і телефон. Одне місце в триособовому номері коштувало 20 злотих на місяць. В будинку також були їдальня, гімнастична зала та приміщення для дислокації інших студентських організацій. Оскільки гуртожиток призначався для студентів чоловічої статі, то, турбуючись і про стать іншу, Товариство заснувало спеціальний фонд для оплати винайманого житла єврейськими студентками. Діяльність товариства не обмежувалася виключно Краковом: «Ognisko» мало регіональні відділки в 11 землях Польщі.

У 1922 році виникає «Товариство єврейської академічної молоді «Һа-Шахар-Предсвіт» (Haszachar-Przedšwit) -«Світанок», у 1923 році «Товариство соціалістичної єврейської молоді «Związek». У 1926 році відновлюється діяльність заснованого ще у 1914 році, «Товариства єврейської молоді «Херут», що мало громадсько-політичне спрямування (з 1926 року мало назву «Товариство єврейської соціалістичної академічної молоді «Херут»). «Херут» позиціонував себе як організацію, опозиційну «Һа-Шахар'у» [5].

«Спілка академічної єврейської молоді «Гордонія» діяла у 1925-1933 роках і мала на меті поширення єврейської культури. Куратором були професор Рейнхольд та професор Бистронь. У 1932 році «Гордонія» та «Херут» вирішили об'єднатися під назвою «Академічна організація сіоністів-соціалістів», але процес об'єднання так і не був завершений.

В грудні 1928 року було зареєстровано дві єврейські організації популярного у міжвоєнні часи типу – «Корпорацію єврейських студентів «Кадіма» та «Емуна». Це були зразки типових студентських братств, винищених у другій половині ХХ сторіччя на теренах всієї комуністичної Європи. На відміну від польських «корпорацій», єврейські мали два типи членів: «брати молодші» та «брати старші». Корпорації приділяли велику увагу

пропаганді серед своїх членів сіоністських ідей та вихованню національної самосвідомості. Кураторами «Кадіма» та «Емуна» були вже згадуваний нами професор Р.Таубеншлаг та професор Влодзімеж Кочубський.

Втім, єврейські студенти переймалися не тільки політикою, а й справами іншими: в березні 1926 року реєструється науково-спортивна організація «Гурток євреїв – любителів краєзнавства». Гурток проводив активну діяльність, в тому числі організовував читання, виставки фотографій, тощо. Гурток налічував до 100 членів, кураторами його були, спочатку, доктор Людомир Савицький, пізніше – професор Томаш Лелек, а останнім куратором, вже перед війною, доцент Генрік Барич. У 1931 році виникає «Товариство єврейських релігійних студентів «Морія». Здебільшого, «Морія» організовувала семінари з питань вивчення Тори і Талмуда. Товариство налічувало в різні роки до 20 осіб, куратором від Сенату був затверджений професор Адам Крижанівські. З огляду на характер діяльності Товариства йому навіть було надано безоплатне приміщення для проведення зібрань.

Сіоністські впливи не оминули студентів Ягеллонського університету: у 1934 було утворене і діяло до 1939 року «Товариство єврейських слухачів Ягеллонського університету «Бар Кохба». Організація дотримувалася радикальних політичних гасел і проводила читання та дискусії з політичних питань. Чисельність в різні роки не перевищувала 20-40 осіб.

У 1934 році було створене «Товариство єврейської академічної молоді «Арлозовія», назване так на честь Хаїма Віктора Арлорозоффа. Організація мала культурно-просвітницьке спрямування і в основному проводила семінари, присвячені Х.Арлорозоффу – відомому єврейському діячу. Куратором організації від Сенату був професор Фердінанд Цвейг.

Звернемо увагу на діяльність єврейської організації *асиміляторського спрямування* «Спілка польської академічної молоді «Загев», що була заснована 1919 і проіснувала до 1933 року.

Польські національні організації цього часу представлені «Польською академічною молоддю вищих училищ Кракова» (Polska Młodzież Ludowa Wzszszych Uczelni w Krakowie), що зареєстрована 1923 року, а в 1924 році виникають «Спілка «Все-польська молодь» та «Польська академічна корпорація «Ягеллонія», яка також являла собою приклад студентського братства.

З часу виникнення першого університету в Європі, студенти об'єднувались у, різного роду, таємні товариства, братства та корпорації. Роль і вплив їх значно різнилися: від ефемерних до такої, як, наприклад, сучасне американське студентське таємне товариство «Череп і кістки», членами якого були декілька американських президентів, в тому числі, обидва Д.Буша. Не обійшла ця мода і Ягеллонський університет. Зважаючи на існуючі правила та досить непросту ситуацію з демократією в авторитарній Польщі Ю.Пілсудського, краківські студентські товариства все ж реєструвалися.

Іманентне прагнення молоді до єднання та вплив тогочасної академічної моди виразилося створенням об'єднаних *студентських корпорацій*, як «Корпорація студентів академічних шкіл в Кракові «Королла», «Корпорація студентів академічних шкіл в Кракові «Аркадія», «Корпорація студентів «Lauda» (від лат. «хвалити»-*автор*), «Корпорація «Вавелія» (1926), «Організація незалежної молоді «Орка», «Корпорація «Капітолія», «Польська академічна корпорація «Констанція», «Спілка об'єднаної академічної молоді Кракова», «Корпорація «Філомація», «Корпорація студентів права «Палестра».

В 1926 році Сенатом були зареєстровані дві українські організації типу студентських братств: «Корпорація українських студентів «Сян», та «Корпорація студентів-українців «Чорномор».

Земляцтва виникають вперше також у 20-ті роки, до цього якщо вони й були, але прослідити їх неможливо за відсутності сенатської реєстрації. Першим зареєстрованим земляцтвом була «Бяльсько-Бельська спілка академічної молоді» (1922); за нею швидко виникають «Коло Лодзян», «Об'єднання Тарновян» («Кою Тагnowiakow»), «Академічний гурток перемишлян» (або пшемишлян у польській вимові), «Академічна організація «Сілезія», «Гурток величан» (1923), того ж року гуртки загреблян, горличан, вадовічан, пізніше – ясян, «Честоховський академічний гурток»; у 1926 році – «Гурток дрогобичан», «Академічний гурток Тарнопольського воєводства», «Академічний гурток Богемської землі», «Гурток німецьких студентів», «Болгарське академічне товариство», «Академічний гурток Станіславського воєводства», «Гурток великополян і поморян», «Академічний гурток любленців імені Лопачинського».

На початку ХХ сторіччя реєструється перша *організація, створена за гендерною ознакою* – «Польське товариство слухачок Університету Ягеллонського «Єдність» («Jedność» Polskie Stowarzyszenie Słuchaczek U.J). Друга жіноча організація була зареєстрована в січні 1926 року – «Організація студенток Університету Ягеллонського «Wychowanie Obywatelskie Polek»

Перша світова війна справила сильний вплив на свідомість студентства: певна частина шукала відповіді на питання життя в релігії. Якщо за попередні 70 років не виникло жодної *організації теологічного характеру*, то у 20-ті роки їх зареєстровано декілька в тому числі, у 1924 році «Академічна спілка пацифістів». Перше таке товариство виникає у 1921 році, це «Абстинентський гурток слухачів Теологічного відділення» («Abstynentckie Kołko»), згодом Сенат реєструє «Читальню слухачів теологічного відділення», і, в тому ж 1921 році «Організацію Краківської Християнської академічної молоді». У 1924 році виникає «Гурток біблеїстів», у 1926 – «Гурток слухачів теологічного відділення університету Ягеллонського духовної семінарії в Кракові», «Місіонерський гурток студентів», «Місіонерський гурток студенток», (1928), «Польська католицька академічна корпорація «Фіделія», «Академічний гурток поляків-євангелістів» (1929)

З початку 20-х років посилюються політичні впливи серед студентів Кракова, як правило, соціалістичні. 22 березня 1922 року Сенат Університету зареєстрував першу з *організацій громадсько-політичного спрямування* – Незалежну спілку соціалістичної академічної молоді «Ziście» («Життя»). Членом керівництва спілки певний час був знаний в єврейських студентських колах Елія Рубінштейн. У 1927 році виникають «Організація монархічної молоді» та «Спілка польської демократичної молоді Краківського округу», «Академічний гурток друзів Чехословаччини».

В середині 20-х років, коли на деякий час вгамовуються політичні пристрасті, виникають *літературні гуртки*, як-от: «Літературно-артистичний гурток «Літарт», «Артистично-літературний гурток «Бржаск», *інші гуртки за уподобаннями*, як «Гурток огородників – учнів Курсів огородників при відділенні Рільництва Ягеллонського університету», «Гурток студентів фізичного виховання», тощо.

Всього за досліджуваний період зареєстровано більше 130 товариств різного спрямування, характеру діяльності, впливу, національного і соціального складу. Навіть коротка і оглядова спроба характеристики їхньої діяльності свідчить про дуже високу, як за теперішніми мірками, громадську активність студентів та, не зважаючи на спроби певного адміністративного регулювання, лояльне, а, часом, і поблажливе ставлення університетського керівництва до діяльності таких організацій. Принаймні, примусове припинення їхньої діяльності відбувалося частіше за ініціативи поліції, аніж університетського Сенату.

Діяльність студентських організацій Ягеллонського університету не тільки сприяла розвитку громадської свідомості студентства, а й була важливою складовою частиною молодіжного руху Європи другої половини XIX, а, особливо, 20-30-х років XX сторіччя.

Джерела та література

1. Arch. UJ syg. S II 736.
2. Arch. UJ syg. S II 737.
3. Arch. UJ syg. S II 619.
4. Arch. UJ syg. S II 793.
5. Arch. UJ syg. S II 794.

Перший лист списку студентських організацій

Wykaz Stowarzyszeń i Korporacyj Akademickich
zarejestrowanych przez Senat Akademicki Uniwersytetu
Jagiellońskiego.-

L.porz.	Dokładna nazwa Stowarzyszenia.	Rok założe- nia,	Zatwierdzono uchwa- łą Senatu Akad.U.J. z dnia:
1.	Towarzystwo Biblioteki Słuchaczy Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego	1851	18.XII.1876.
2.	Bratnia Pomoc Studentów U.J.	1866	3.II.1866.
3.	Chór Akademicki	1875	19.VII.1886.
4.	Koło Filologiczne U.U.J.	1885	15.VII.1885.
5.	Koło Historyków U.U.J.	1890	9.XII.1891.
6.	Kółko Rolników Wszechnicy Jagiel- lonskiej	1891	14.IV.1891.
7.	Kółko Matematyczno-Fizyczne U.U.J.	1893	9.XII.1893.
8.	Kółko Przyrodników	1894	1.V.1896.
9.	Bratnia Pomoc Medyków U.J.	1895	2.IV.1895.
10.	Koło Polonistów	1897	18.XII.1897.
11.	Stow.Żyd.Słuch.U.J."Ogniako"	1898	3.VII.1920.-
12.	Koło Filozoficzne U.U.J.	1900	24.IV.1900.-
13.	Koło Germanistów U.U.J.	1900	16.II.1900.-
14.	Koło Chemików U.U.J.	1904	11.V.1904.-
15.	Koło Archeologiczne U.U.J.	1908	27.III.1908.
16.	Koło Pedagogiczne U.U.J.	1908	6.III.1908.
17.	Akademicki Związek Sportowy	1909	10.XI.1909.
18.	Kółko Esperantystów U.U.J.	1910	29.I.1910.
19.	"Jedność" Polskie Stowarzyszenie Słuchaczek U.J.	1910	4.VI.1910.
20.	Koło Farmaceutów U.U.J.	1912	4.V.1912.
21.	Koło Geografów	1916	2.V.1916.
22.	Związek Polsk.Mł.Akad."Żagiew"	1920	26.II.1920.
23.	Abstynenckie Kółko Słuchaczy Wydz. Teolog.	1921	10.III.1921.
24.	Czytelnia Słuchaczy Wydz.Teolog.	1921	10.III.1921.
25.	Akad.Koło Historyków Sztuki	1921	10.III.1921.

Печатка товариства євреїв-медиків

Печатка Куріню пластунів

Печатка товариства Морія

Професор
Фердинанд Цвейг

Юліан
Геник-Березовський

ЗАКОНД РУСКОГО АКАД. ТОВ.

„АКАДЕМІЧНА ГРОМАДА“ у КРАКОВІ

заснувані сї в листопаді лїта 2. року 1890 р.

ВЕЧЕРНИЦІ

В ПАМ'ЯТЬ ХХІХ. РОКОВИЦІ СМЕРТІ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В САЛІ ГОТЕЛЮ САСКЕГО

на вечері для членів товариства *Висока* і *Висока* і *Висока*

Краків для 15. лютого 1890 р.

ВВЕДІА.

Аноні прывадує сї в корнеті тов. „Висока Републ. Училищ Унів. Яг.“ і на бібліотеку тов. Акад. Громада.

Ціна білету: Білет в корнеті лїта 2, в даному лїта 150, в переліку лїта 1, на вечері лїта 1. — Вступ на вечері 50.

Карті вступу білету білету в вечері А. Краківського (А—В), в в дану вечерю лїта 2.

МАНІФЕСТ ПРИБІЛИ СІ В ВІДПОВІДІ.

Початок в годині 7½.

Stowarzyszenie naukowe akad. stow.

„AKADEMICZNA HROMADA“

odbywa się w pięknym salo-a maja 1890 r.

UROCZYSTY OBCHÓD PAMIĄTKOWY

XXIX latobit rocznicy zgonu

TARASA SZEWCHENKI

W SALI HOTELU SASKIEGO

na który ma zaszczyt zaprosić Wnag Pana wraz z Rodziną

Kraków 2. 15. Lutego 1890 r.

УВВЕДІА.

Додаток прывадує сї на вечері тов. „Висока Републ. Училищ Унів. Яг.“ і на бібліотекі тов. „Академічна Громада.“

Ціна білету: Білету в корнеті лїта 2, в даному лїта 150, в переліку лїта 1, на вечері лїта 1. — Вступ на вечері 50.

Карті вступу білету білету в вечері А. Краківського (А—В), в в дану вечерю лїта 2.

МАНІФЕСТ ПРИБІЛИ СІ В ВІДПОВІДІ.

Початок в годині 7½.

Запрошення на вечорниці

ЯШИН В.О.
старший викладач

**ОЛЕКСАНДР ІСАЙОВИЧ БРАУДО:
 ПІД ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ ДО ВИКРИТТЯ АЗЕФА.
 РИСИ ДО ПОРТРЕТУ**

А.І. Браудо (1924 р.)

Ім'я Олександра Ісайовича Браудо майже не з'являлося в пресі, його не було чути на публічних зборах, його майже не знали в широких колах. Але для тих, кого торкнулася бурхлива круговерть подій кінця ХІХ-го і початку ХХ-го сторіччя, це ім'я було досить промовистим.

В цій статті ми маємо на меті розглянути діяльність Олександра Браудо з двох позицій: по-перше, громадську діяльність, зокрема, в галузі єврейського питання, по-друге, висвітлити його примітну роль у викритті Азефа.

Олександр Браудо народився в 1864 році в родині асимільованих євреїв в російському Володимирі. Батько його був відомий у місті лікар. В часи дитинства і юності він не мав єврейських товаришів і майже не зустрічався з одновірцями; єврейський елемент не мав ніякого впливу в його вихованні: він не знав ані «лошн-койдеш» (іврит), ані навіть розмовного ідиш. Л.Брамсон зазначав пізніше: «Сам О. Браудо... менше інших своїх одноплемінників страждав від свого походження: він потрапив до університету до введення «процентної норми», був прийнятий після закінчення курсу на державну службу, не відчував жодних

обмежень щодо місця проживання. Його всюди приймали, і питання щодо його єврейства не ставили» [3, 8].

Вперше із єврейським питанням Олександр Браудо стикнувся у під час навчання в Дерптському (Юріївському) університеті. Сталося так, що його образив як єврея один німецький бурш-корпорант. Відстоюючи свою честь, Олександр Ісайович викликав кривдника на дуель. Дуель відбулася і Браудо отримав небезпечну рану в груди, від якої трохи не помер. Цей випадок мав велике значення для Браудо. Він поступово стає гарячим прихильником самодіяльності в єврейському середовищі, необхідності боротьби за права єврейського народу, за зміну його економічного побуту, за пошук нових шляхів внутрішньої і зовнішньої емансипації.

Після закінчення університету Олександр Ісайович за рекомендаціями своїх університетських професорів стає домашнім вчителем. Його швидко оцінили і, незважаючи на посилення урядових і суспільних антисемітських тенденцій, через короткий проміжок часу вступає на службу до Імператорської публічної бібліотеки, згодом очолює відділ юридичної літератури на іноземних мовах, а пізніше відділ «Rossica», до якого надходили всі закордонні відання стосовно Росії (свою діяльність Олександр Ісайович закінчив на посаді заступника директора бібліотеки).

В той час, коли Олександр Ісайович прийшов працювати в бібліотеку, вона, за висловом Катерини Лаппа-Старженецької, «знаходилася в апогеї того зовнішнього блиску, якого вона досягла в 60-х роках минулого сторіччя, в так звану Корфівську епоху. Поповнення бібліотеки... здійснювалося з інтенсивністю, що дає право говорити про світове значення... її колекцій... її зібрання вимагали для свого впорядкування великої і наполегливої роботи бібліотечного персоналу. Хто входив в бібліотеку... той не міг вже ділити роботу в ній з іншими заняттями. Бібліотека поглинала таку людину повністю, — поглинула вона і Олександра Ісайовича» [10, 118].

Браудо став визнаним знавцем таких публікацій, які, за наявної тоді цензури, не потрапляли до інших бібліотек. Працюючи в бібліотеці, Браудо опублікував декілька оглядів історичної літератури, в тому числі в берлінському «Jahresberichte der Geschichtswissenschaft», переклав «Relation Curieuse» Невілля

про повстання стрільців, «Московську трагедію» Гревенбрюха про Лжедимітрія, співробітничав в Енциклопедії Брокгауза і Єфрона (докладніше-див. Додаток до статті), але з середини 90-х років XIX сторіччя він все більше наближується до нагальних проблем російського життя.

Значним чином на це вплинула урядова політика Олександра III та Миколи II, яка, за славною російською традицією, існуючою й донині, ані яким чином не враховувала демократичних інтересів і прагнень свідомої громади, втім, потунала шовіністичним і ксенофобським збоченням частини маргіналізованого російського суспільства (іншу частину склали так звані «соціалісти» есери, анархісти, пізніше – соціал-демократи). Урядове нехтування і зневага до ідей і принципів свободи і справедливості, кінцевим рахунком, зробили із бібліотекаря активного учасника суспільних процесів.

Намагаючись реалізувати всі можливості громадської і політичної діяльності того часу, О.І. Браудо став членом Вільного економічного товариства та Комітету позичкоощадних товариств. Він активно забезпечував доступною йому у службових справах інформацією всіх бажаючих членів цих товариств. Слід зазначити, що Браудо у спогадах сучасників взагалі згадується як надзвичайно поінформована особа в багатьох питаннях.

В кінці 90-х років і початку XX-го століття Єврейське колонізаційне товариство активно переймалося питанням боротьби з безперервно зростаючою економічною знедоленістю єврейських мас в межах осілості. За ініціативою Браудо було створено особливі для євреїв позичкоощадні та кредитні товариства. Л.Брамсон, згадуючи це, писав: «Браудо віддався цій ідеї з тією тихою наполегливістю, яка була така характерна для нього» [3, 12].

В цій справі із Парижа приїхав керівник ЄКТ Еміль Меєрсон, з яким саме Браудо вів переговори і зумів переконати його у важливості такої справи. Е. Меєрсон швидко оцінив важливість цієї проблеми. Протягом 1900-1910 років в рисі осілості було відкрито декілька сотень таких товариств. Участь Браудо була проявлена також у створенні статутів цих товариств і певний час він вважався душею цього починання.

Пізніше Браудо залучився до роботи групи, яка в іншій центральній єврейській установі – Товаристві розповсюдження

ремісничої і землеробської праці серед євреїв, боролася за нові форми економічної самодопомоги. Група Браудо виступала за систематичний розвиток професійної освіти, здійснення заходів щодо розвитку промислових і землеробських занять, — на противагу прихильникам старого підходу, що закликали продовжувати надання допомоги окремим особам шляхом неорганізованої роздачі сільськогосподарських машин, грошових подачок, тощо.

Особливим талантом Олександра Ісайовича була здатність, використовуючи свої обширні знайомства, поєднувати, зводити, знайомити людей, які, займаючись однаковими, або схожими питаннями поодино, маялися в тенетах неможливості їх вирішення, а зведені за ініціативою і за допомогою Браудо разом, одразу складали ту «критичну масу», яка спричиняла справжній «вибуховий прорив» у вирішенні будь-якого питання, до якого залучався Олександр Ісайович. Так, наприклад, у 1905 році, коли комісія під керівництвом тодішнього директора Публічної бібліотеки Дмитра Фомича Кобеко розробляла проект закону щодо періодичної преси і в цьому проекті пропонувала залишити весь друк на ідиш та іврит підцензурним, стараннями Браудо до роботи в комісії було залучено редактор «*ha-Cefira*» Н.Соколов та редактор «*Фройнд*» С.Гінзбург, які істотно вплинули на думку комісії і єврейська преса також стала безцензурною [6, 111]. Про нього говорили в колі приятелів, що у будь-який момент він знав про те, що відбувається, чим зайняті в даний момент в міністерських кабінетах. Йому завжди було відомо, про що говорять в придворних сферах, і що твориться в підпільному світі російської революції. Ця обізнаність допомогла йому і в тих викриттях, які складають його самоцінну і значну історичну заслугу.

Надзвичайну обізнаність Олександра Ісайовича в багатьох питаннях та його зв'язки використовував П.Б Струве, видаючи свій часопис «*Освобождение*», що виходив в Штутгарті. Браудо стояв близько до засновників тижневика і надавав редакції таку інформацію, для якої були закриті російські газети. Повідомлення Браудо друкувалися в Парижі також в тижневикі «*L'Europeen*», на чолі якого стояв редактор журналу «*Mercure de France*» Луї Дюмюр.

«L'Еигореен» являв собою орган передової єврейської демократії. До складу його офіційної редакційної колегії входили відомі пацифісти Фредерік Пассі і сенатор д'Естурнелль де Констан, професор Сорбони Габріель Сеайль, письменники Георг Брандес, Бьєрнстерне-Бьєрнсон та інші. До Росії доступ часопису був закритий, але в Імператорській публічній бібліотеці його отримували, так що Браудо міг читати свої повідомлення в ньому.

Після Кишинівського погрому ця сторона діяльності Браудо прийняла нову форму і розширилася. Олександр Ісайович вирішив апелювати до європейської громадської думки. Він залучив до справи своїх закордонних друзів, відрядивши до Парижа С.Познера, одночасно забезпечивши його рекомендаційними листами як до представників російської політичної еміграції, так і до своїх французьких друзів [12].

Листи, надані Браудо, значно полегшили роботу Познера в Парижі, особливо, лист М.Я.Острогорського, відомого дослідника політичного життя Англії і Північної Америки, автора праці «Демократія і політичні партії», до його (Острогорського) близького друга Люсьєна Герра, бібліотекаря Вищої Нормальної школи. Люсьєн Герр прийняв емісара Браудо, познайомив його з Жоресом, Анатолем Леруа-Больє, кращим у Франції знавцем Росії та ін. Швидко встановилися зв'язки з впливовими ЗМІ. Олександр Ісайович активно приймається за систематичне інформування громадської думки за кордоном про те, що відбувається на всьому просторі обширної Російської Імперії. Він пов'язує своє інформування про загальнополітичні умови тодішньої Росії з викриттям антиєврейських махінацій. За його участю виникають в Німеччині, Франції і Англії спеціальні інформаційні органи, що виходили до 1910 року під загальною назвою «Російська кореспонденція» («La Correspondance Russe» у Франції, «Russische Korrespondenz» в Німеччині). Браудо був головним джерелом постачання цих видань невичерпним запасом новин, нікому крім нього, не відомих і не доступних. Розкриваючи вранці газету, парижани знаходили повідомлення щодо судових процесів про погроми в Кишиневі і Гомелі, про те, що з'ясувало неофіційне розслідування цих подій, взагалі про становище євреїв в Росії.

За ініціативою Герра був організований мітинг в Тіволі-

холл, що зібрав до десяти тисяч учасників і став завершенням першої стадії кампанії, наміченої Браудо в Європі.

Слід зазначити, що французька преса того часу була пристанищем всіх пригноблених націй і народностей. Так, наприклад, французький журналіст П'єр Кільяр організував захист турецьких вірмен, редагуючи журнал «Pro Armenia». Майбутній Президент Чехословацької республіки Бенеш з гуртком друзів вів газетну кампанію за самостійну Чехію. Коні Цилліакус виступав на захист фіннів. Іспанські радикали і соціалісти забезпечували паризькі газети відомостями, направленими проти режиму на їх батьківщини. Російські політичні емігранти теж розвивали велику роботу в західноєвропейській пресі.

Відомості Браудо друкувалися в ЗМІ різної спрямованості: від соціалістичної до радикальної і ліберальної: в «La Petite République», «l'Aurore», що її редагував Клемансо, тощо. На прохання Герра, Браудо разом з повідомленнями про становище євреїв в Росії надсилав і матеріали загального характеру. Згодом це викликало занепокоєння російського уряду і уряд вимушений був протидіяти: до Парижа прибув співробітник «Нового часу» і одночасно департаменту поліції Мануйлов-Манасевич «для роботи в газетному /середовищі». Приїхав також редактор-видавець «Громадянина» князь Мещерський і організував випуск тижневика «La Revue russe». Мануйлов-Манасевич обходив редакції газет, забезпечуючи їх своєю інформацією, але не всюди її у нього брали. При цьому навіть ті, що вміщували її, нерідко друкували одночасно повідомлення Браудо. Мануйлов-Манасевич обрав штабом своїх газетних операцій редакцію «Фігаро», але був безсилий подолати тут протидію завідувача іноземним відділом, який буквально не впускав його до себе в кабінет. Князь Мещерський, із свого боку, спробував нанести візит Клемансо, але був з ганьбою їм вигнаний, про що сам Клемансо розповідав Браудо.

Революція 1905 року і хвиля єврейських погромів спонукали Браудо і його друзів розвернути викривальну діяльність закордоном. У Берліні, Парижі і Лондоні стали випускатися періодичні бюлетені про внутрішнє життя Росії і зокрема про становище євреїв. У Парижі «La Correspondance russe» виходив спочатку три рази на тиждень, потім п'ять, спочатку на рота-

торі, потім в типографському вигляді. Видання розсилалося безкоштовно в редакції газет, паризьким кореспондентам закордонної преси, багатьом органам друку прилеглих до Франції країн, видним політичним діячам, письменникам, вченим. Через деякий час до цього основного видання додалася ще екстрена розсилка вечірніх повідомлень, що поступали від Браудо телеграфом.

«La Correspondance russe» проіснувала п'ять років, припинивши свій вихід лише в 1910 році. За цей час вона встигла зайняти помітне становище серед паризької преси, завоювати довіру і здобути численних прихильників і дописувачів, серед яких були письменники Анатоль Франс, Октав Мірбо, Жюль Ренар, Віктор Маргеріт; вчені Люсьєн Льові-Брюль із Сорбони, Анатоль Леруа-Больє, Луї Гаве – професор Коллеж де Франс, Шарль Сеньобос, Поль Буайє; відомі журналісти: мадам Северин, Франсі де-Прессансе, Анрі Беранже а також Клемансо [11, 107]. За вказівкою Клемансо, коли він вже був міністром в уряді Сарьєна, повідомлення Браудо доставлялися йому в міністерство негайно після отримання і, після прочитання, спрямовувалися їм до редакції газети «Le Temps», де незмінно друкувалися.

Читачі «La Correspondance russe» часто ставили питання, хто та, всезнаюча в Росії людина, яка так докладно і об'єктивно інформує їх про російське життя? За рідкісними виключеннями ім'я Олександра Браудо не підлягало розголосу. Від знайомств з французами він незмінно ухилявся, зробивши виключення лише для Люсьєна Герра, і те більше за наполяганням М. Вінавера. Разом вони відвідали Люсьєна Герра в редакції «L'Humanite», де Герр завідував іноземним відділом; говорив більше Вінавер, Браудо мовчав, рідко вставляючи зауваження в жваву бесіду, але враження на Люсьєна Герра спричинив чарівне [11, 110].

Після розпуску другої Думи, зміни виборчого закону, та обрання досить консервативної Третьої Думи, питання про заміну або скасування обмежувального єврейського законодавства відійшло на другий план. Єдиними провідниками цього питання були єврейські депутати в Думі, та й то лише в тому випадку, коли їхні виступи не могли зашкодити загальній тактиці кадетської партії, до фракції якої вони входили [11, 101]. В цей час Олександрю Ісайовичу також належить ініціатива приватного

розслідування щодо вбивство членів 1-ої Державної Думи – М.Я. Герценштейна і Г.Б.Юлоса, що неспростовно довело причетність до цього злочину членів Союзу руського народу [5], [8].

В таких умовах противники урядової політики вдалися до, знову ж таки, традиційної й досі, тактики пошуку підтримки на Заході, шляхом консолідації і нарощування чисельності російської еміграції і встановлення контактів з представниками західно-європейських урядових кіл та партій.

Впливові єврейські кола в Росії враховували і той факт, що поступово налагоджувалося зближення між російським і британським урядом рамках забезпечення політики Антанти. Російський уряд був зацікавлений в тому, щоб створити в англійській громадській думці дружне відношення до Росії, і тому вимушений був рахуватися з громадською думкою Британії, тому саме в британській пресі представниками ліберальних, наперед усе і понад усе, єврейських кіл, вбачався той важіль, що здатний був ефективно впливати на внутрішню політику царського уряду. Сталося так, що ніхто з російських євреїв не був в змозі виконати цю задачу краще за Олександра Ісайовича.

Браудо був особисто знайомий з представниками британського єврейства. У їхньому середовищі помітну роль в відігравав Люсьєн Вульф, редактор іноземного відділу «Дейлі Графік», до думки якого в питаннях іноземної політики прислухалися у всій Європі. Браудо налагодив контакт з Вульфом і той взявся організувати видання журналу певної спрямованості і доставку його в Росію. Разом з тим Браудо наполягав, щоби новий журнал був теоретичний і помірний, та не змішував поняття «Росія» і «Російський уряд», оскільки це не одне й те ж [11, 112] Люсьєн Вульф назвав журнал «Darkest Russia» – «Найтемніша Росія». І, хоча Браудо заперечував проти такої назви, Вульф зберіг її, частково із-за небажання утаємничувати темні сторінки російської дійсності, частково за причини свого особистого протистояння тодішньому міністру закордонних справ Британії Едуарду Грею, прихильнику російсько-британського зближення [9], частково з міркувань комерційних, оскільки це був, як би сказали зараз, «відомий бренд» – журнал з такою назвою вже виходив у 1888 році.

Боротьба Браудо за дбайливе відношення до інтересів Ро-

ції в найкращому, патріотичному, а зовсім не у вірнопідданському значенні, і його наполягання на тому, щоб поняття «російський уряд» і «російський народ» ясно розмежовувалися з причини особливих умов в Росії того часу, прагнення досягти певної «академічності» всупереч руйнівній «революційності», були не завжди вдалі. Достатньо зауважити, що серед співробітників журналу були такі особи, відомі представники есерів та есдеків, як Рубановіч, Фельдман, Житловській, Соскіс, Маслов, Дан, Вельтман-Павлович, Алексинський, Ракітніков, Рафалович, Фігнер і цілий ряд інших осіб, що згодом відіграли важливу роль в подіях 1917 року, щоб зрозуміти як важко і практично неможливо було Браудо проводити свою точку зору.

«Darkest Russia» мала значний успіх: оскільки журнал розходився в 5000 екземплярів, його отримували депутати Палати громад і деякі лорди, редакції газет, письменники, журналісти і ряд інших осіб, що мали вплив на громадську думку. Деякий час журнал виходив замаскованим шляхом і в Росії.

До США переправлялося за спеціально відібраними адресами понад 1000 екземплярів, і хоча журнал перестав виходити в день оголошення війни Англією (4-го серпня 1914 року), єврейська громадська думка Америки на той час була достатньо підготовлена, щоб вимагати, як ціну за доброзичливе відношення до Антанти, втручання з боку Англії і Франції в питанні про зміну єврейської політики російського уряду.

У 1912 році відбувся візит британської парламентської делегації до Росії. Для забезпечення позитивного іміджу держави перед урядом постала проблема послаблення гостроти єврейського питання. Ліберальні кола, в тому числі Браудо, сподівалися, що англійська парламентська делегація під час перебування в Росії, могла б спонукати Думу, а через неї і уряд до реформаторських дій. За ініціативою і стараннями Браудо була підготовлена записка, яка детально змальовувала юридичне і соціальне становище євреїв в Росії. Записка була перекладена англійською і віддрукована стараннями Люсьєна Вульфа у вигляді окремої брошури під назвою «The legal sufferings of the jews in Russia» («Законодавчі обмеження євреїв в Росії») з передмовою відомого державознавця Дайсі. Всі члени парламентської делегації були забезпечені екземпляром брошури.

Зв'язки Браудо в Лондоні стали в нагоді під час судового розгляду справи Бейліса. Коли суд зажадав додаток до справи у вигляді завіреного тексту папської булли з приводу звинувачення євреїв в ритуальних вбивствах, Браудо брав найактивнішу участь в організації захисту і підготовки історичного матеріалу, потрібного стороні захисту. Браудо звернувся телеграмою до лорда Ротшильда, той відповідно до форін-офіс, який відправив в свою чергу телеграфну інструкцію англійському послу в Римі відносно одержання булли. Протягом трьох днів після телеграми Браудо до Лондона, булла була доставлена з Риму до Києва спеціальним кур'єром [11, 115].

До Лютневої революції Браудо активно виступав за емансипацію єврейства, але, на жаль, подальші події знову зробили його песимістом. Якось він, відповідаючи Сліозберг щодо необхідності боротьби за права єврейства, зауважив:

«Боротися треба, але повірте – єврей завжди відповідати-ме: якщо рух буде успішний, різні невдахи неодмінно скажуть: «євреї захопили все в свої руки!» Якщо буде провал, — євреям не уникнути погрому. Єврей — завжди відповідає при пошуках винного»

«Ви — песиміст, Олександр Ісайович»

«Ні, я — єврей», — відповів Браудо [13, 125].

Фактом, менш відомим, є значна роль О. Браудо у викритті знаменитого провокатора – Азефа. У своїх записках про цю справу В.Л.Бурцев і А.Аргунов відзначають вельми суттєву допомогу, що її надав Браудо у викритті Азефа. Зупинимося докладніше.

В.Бурцев, який саме і відіграв провідну роль у викритті Азефа, (справжнє ім'я якого – Азев Євно Фішелевіч), познайомився з Браудо у 1906 р. в Петербурзі, в редакції журналу «Билое». Редакцію Браудо відвідував одночасно з колишнім директором департаменту поліції Лопухіним і князем Урусовим, з якими Олександр Ісайович був близько знайомий [4, 94].

У 1907 році Бурцев перебував у Фінляндії на нелегальному становищі і викликав туди Лопухіна у справі викриття Азефа. Втім, Лопухін не допоміг Бурцеву і навіть швидко відмовився від розмови.

У 1908 році Лопухін перебував за кордоном, при чому, разом з Браудо. Браудо знав про викривальницьку діяльність Бур-

цева і, як стверджує сам Бурцев, *за власною ініціативою* [вид.автор-В.Я] вирішив організувати йому зустріч з Лопухіним [3, 93].

У серпні 1908 р. Браудо несподівано з'явився на квартиру Лопухіна в Парижі. Олександр Ісайович повинен був усвідомлювати всю небезпеку, що становив для нього, фактично, державного службовця, цей візит на, скоріше за все, піднаглядну для російської поліції, квартиру політемігранта та ще й члена найбільш терористично небезпечної партії. Саме під час цієї зустрічі Браудо повідомив Бурцеву адресу Лопухіна і вказав точно день, коли той виїжджає до Росії, і коли у нього буде пересадка в Кьольні на потяг до Берліна.

Втім, наприклад, М.Алданов зазначає: «Узнав *случайно*, (вид.автор. - В.Я) от общего знакомого, что А. А. Лопухин в начале сентября проедет через Кёльн в Берлин, В. Л. Бурцев выехал в Кёльн и стал ждать на вокзале» [1, 15]. Пояснити можна це лише тим, що сам Браудо із надзвичайною скромністю відносився до всього, що він здійснював у своєму житті. Він ніколи не афішував і майже не розповідав нікому про свою участь у викритті Азефа. Між тим, як бачимо, саме ця зустріч стала вирішальною в справі викриття Азефа, хоча і зруйнувала подальшу долю Лопухіна: його було засуджено до каторги, яку згодом замінено на заслання до Сибіру, але у 1912 році він був помилуваний, відновлений в правах і жив в Петербурзі.

Участь Браудо в цій справі не закінчилась. У жовтні 1908 р. в Парижі відбувся суд над Бурцевим по звинуваченню Азефа в провокації. За наполяганням суддів: П.Кропоткіна, Р.Лопатіна і В.Фігнер, Бурцеву довелося розповісти про розмову з Лопухіним. Звинувачвачі наполягали на тому, що Лопухін був підсланий, що він свідомо обмовив Азефа, і, згодом, в Петербург був відряджений спеціальний представник партії (А.Агранов) для допиту Лопухіна. Есери були переконані, що в Петербурзі вони доведуть провокацію. Бурцев зрозумів, яка хмара збирається над головою Лопухіна у випадку будь-якої помилки, але в нього не було жодної можливості повідомити Лопухіна. Тоді він написав листа на адресу Публічної Бібліотеки. У внутрішньому конверті була його записка з проханням передати цей лист, підписаний вигаданим ім'ям, бібліотекарю Браудо, а в

листі до нього Бурцев вже від свого імені писав, щоби Браудо передав лист безпосередньо Лопухіну. Браудо виконав прохання, і Лопухін був вчасно попереджений. Тим же шляхом пізніше Бурцев написав ще два листи Лопухіну до його арешту.

Що ж до Агранова, то не маючи можливості самостійно вийти на Лопухіна, він звернувся за допомогою до Браудо [2, 99]. Олександрю Ісайовичу, як переконаний Агранов, вдалося переконати Лопухіна у необхідності зустрічі особливо після того, як до Лопухіна з'явився сам Азеф з проханням дезавувувати інформацію про його співробітництво із спецслужбою. Зустріч Агранова відбулася в присутності Браудо і його знайомого на прізвище Кальманович (мову про якого ми не можемо вести за браком місця і невідповідністю темі статті). Агранов, між тим, вагався – вірити чи ні.

Через декілька днів, вже після візиту до Лопухіна поліцейського генерала Герасимова з погрозами, Браудо організував нову зустріч Агранова і Лопухіна, але на прохання останнього вона була, з міркувань безпеки, перенесена до Лондона.

Той же Агранов висловлює припущення [2, 101], що подальше письмове звернення Лопухіна до П.Столипін і М.Трусевича (Департамент поліції) було підказано йому Браудо, або, принаймні, Браудо підтримав це. При чому, ці звернення Лопухін передав Агранову у відкритому конверті з пропозицією самостійно кинути їх до поштової скриньки. Це остаточно переконало Агранова у правдивості свідчень Лопухіна [2, 102].

Оцінюючи роль Браудо, Бурцев пише: «Мені не потрібно коментувати, яку послугу надав мені Браудо, влаштувавши в Кьольні моє побачення з Лопухіним... Велику послугу він нам надав і передачею моїх трьох листів Лопухіну. У всій історії з моїми листами Лопухіну ім'я А. І. Браудо ніде ніким не було згадане... я зрозумів, яку *величезну роль* в моєму викритті Азефа зіграв Браудо. Зрозумів і те, що О.І все це робив за особистою ініціативою, тому що це потрібно було для загальної справи» [4, 96-97].

Під час процесу Лопухіна, що обвинувачувався у видачі важливої державної таємниці, йому судом було поставлене питання, через кого здійснився зв'язок із закордонними революціонерами. Лопухін відмовився назвати ім'я, заявивши на суді, що не може цього зробити з моральних міркувань.

Таким чином, про реальну роль Браудо у справі викриття Азефа знали Бурцев, Лопухін і, згодом, Аргунов. Вони всі оцінювали її як суттєву або вельми суттєву.

Останні роки життя Олександра Ісайовича, на жаль, не можна назвати щасливими. Після Лютневої революції Браудо поступово відходить від активної громадської діяльності і зосереджується на роботі в бібліотеці. Політичні свободи, проголошені Тимчасовим урядом, рівноправність євреїв, давали йому можливість зосередитися на науковій діяльності. Але прихід до влади більшовиків зруйнував все. Браудо визнавав, що він відчуває себе непотрібним. Відношення влади до нього було як до звичайного «спеца».

В 1924 році йому, нарешті, вдалося виїхати в Європу для ознайомлення з каталогізаційною роботою бібліотек Німеччини, Британії і Франції. Він напружено працював в Берлінській бібліотеці, Паризькій національній бібліотеці, бібліотеці Британського музею.

24 листопада, після, як завжди, напруженої праці в бібліотеці Британського музею, Олександр Ісайович прийшов додому, ліг і помер.

Його стомлене серце перестало битися.

Оцінюючи багатогранну діяльність Олександра Ісайовича Браудо, відзначаємо, що він був справжнім інтелігентом і патріотом в найкращому, позитивному розумінні цього слова. Його наполеглива діяльність з інформування і формування громадської думки певним чином вплинула на вирішення багатьох питань російського єврейства.

Видатне місце в його характеристиці повинна зайняти, відзначена вище, його, без перебільшення, геніальна здатність поєднувати у просторі незнайомих людей, що радикальним чином вплинула на вирішення багатьох, як тепер видно, історичних питань.

Діяльність Браудо спричинила свій, позитивний, а іноді, значний вплив на розвиток незалежних засобів масової інформації в Європі, а, отже, і на розвиток європейської демократії.

Не можна залишити осторонь і наукову та адміністративну спадщину Браудо. Олександр Ісайович був видатним організатором бібліотечної справи. За його безпосередньої участі Публічна бібліотека стала взірцем наукової систематизації і організації і майже досягла «адміністративного ідеалу» в своїй діяльності.

О. І. Браудо вніс свій помітний вклад в історичну науку. Його переклади і дослідження мемуарів іноземців про Росію, публікації в закордонній науковій історичній пресі заслужили визнання в середовищі спеціалістів, а наукові висновки відносно більш значного впливу англійських, а не голландських купців в петровську епоху сприяли подальшому дослідженню і розумінню цього питання.

Таким був Олександр Ісайович Браудо – письменник, науковець, громадський діяч і просто видатна людина.

Джерела та література

1. Алданов М. Азеф. – Париж, 1936
2. Аргунов А. Воспоминания // Александр Исаевич Браудо: 1864-1924. Очерки и воспоминания. – Издание Кружка русско-еврейской интеллигенции в Париже. – Париж, 1937
3. Брамсон Л. Жизнь и деятельность Браудо: Вступительное слово на вечере, посвященном памяти А. И. Браудо по случаю 10-летия со дня его смерти // Александр Исаевич Браудо: Очерки...
4. Бурцев Вл. Воспоминания // Александр Исаевич Браудо: Очерки...
5. Герценштейн Михайло Якович, 1859-1906, банкір, політичний діяч, професор, депутат І Держдуми від Москви. Після розпуску Держдуми оселився в місті Теріокі, де в липні 1906 року під час прогулянки був вбитий. Один з учасників вбивства, О. Половнев, був засуджений, але пізніше помилувааний.
6. Гінзбург С. А.И.Браудо и вопросы еврейской культуры // Александр Исаевич Браудо: Очерки...
7. д'Естурнель де Констан, Поль Анрі Бенжамен Балюе, 1852-1924, лауреат Нобелівської премії миру 1909 р., (разом з Огюстом Беернаром). Діяльність де Констана свого часу чинно сприяла утворенню Антанти; активно сприяв виникненню системи міжнародного арбітражу.
8. Іоллос Григорій Борисович, 1859-1907, доктор права (Німеччина), магістр політекономії (Росія), політичний діяч, депутат І Держдуми від Полтави, близький, з гімназичних часів, приятель М. Герценштейна, знайомий Браудо. В березні 1907 року був убитий.
9. Журнал почав виходити 1912 року, коли невідворотність війни усвідомлювалася всіма. В таких умовах британський уряд не бажав псувати відносини з Росією, і, як водиться, заплющував очі на її (Росії) внутрішню політику, в тому числі, на стан єврейського питання.

10. Лаппа-Старженецкая Ек. Деятельность А. И. Браудо на поприще библиотековедения // Библиотечное обозрение.—1925, кн.1
11. Мовшович Д. Браудо и последние этапы борьбы за эмансипацию евреев в России//Александр Исаевич Браудо: Очерки...
12. Познер С. Страницы прошлого // Александр Исаевич Браудо: Очерки
13. Слиозберг Г. Личность А.И. Браудо // Александр Исаевич Браудо: Очерки...
14. Трусевич, Максиміліан Іванович, (1863–?), директор департаменту поліції. Очолював комісію, яка розслідувала діяльність Київського охоронного відділення під час вбивства Столипіна.

Додаток:

Перелік деяких важливих праць О. Браудо. (орфографія сучасна)

1. Путешествие в Россию датского посланника Якова Ульфельда в XVI веке. Перевод с латинского // Журнал Министерства народного просвещения, 1890. – №7.
2. Описи русских библиотек и библиографические издания, находящиеся в исторической и археологической библиотеке Н.Бокачева // Журнал Министерства народного просвещения, 1891. – №5.
3. Послание Таубе и Крузе к герцогу Кетлеру // Журнал МНП, 1890.— №10.
4. Обзор литературы по русской истории за 1888-1889 год // Историческое обозрение, 1891. – Т.3.
5. Записки де-ла Невилля о Московии. 1689г. Перевод с французского // Русская старина, 1891. – №9.
6. Новые материалы для истории русско-голландских отношений // Журнал МНП, 1893. – №7.
7. С.А.Бершадский как историк русских евреев // Восход, 1896. – №№ IV, XI, XII.
8. Материалы для исторической библиографии // Пережитое, СПб, 1908. – Т. 1.
9. Печатание карточек для библиотечных каталогов // Библиотечное обозрение, 1919. – Кн.1.
10. Первые шаги на пути к объединению деятельности русских библиотек // Библиотечное обозрение, 1919. – Кн.1.

ВЕТОХІНА В.О.
доцент, кандидат
історичних наук

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИТОКИ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ В НІМЕЧЧИНІ

Дослідження витоків європейського фашизму та нацизму при вивченні першого періоду новітньої історії є актуальним, оскільки серед багатьох потворних породжень ХХ ст. нацизм виділяється своєю варварською, людиноненависною практикою та ідеологією. Всі, навіть темні сторінки історії, необхідно не лише пам'ятати, але й глибоко пізнавати. Минуле, особливо недавнє, міцно пов'язане з сучасним і майбутнім. Сьогодні на легальних засадах знаходяться неофашистські партії та угруповання у США і багатьох країнах Європи, включаючи Україну і Росію. Вони влаштовують замаху, підривають вибухівки у громадських місцях, в результаті яких гинуть безвинні люди. Непокоїть також поблажливе ставлення до відроджуваних фашистських рухів в деяких країнах Європи (парламентські вибори 2001 року в Австрії, президентські 2002 року у Франції яскраве тому підтвердження). Ось чому стривожена пам'ять людства знову і знову звертається до страшних років фашизму для того, щоб усвідомити хто і що було основною рушійною силою нацизму, за яких обставин і в яких історичних умовах він виник, розвивався і стверджувався.

Об'єктом запропонованого дослідження виступає соціально-політична історія Німеччини 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., предметом – породжені нею витoki націонал-соціалізму. Хронологічні рамки статті охоплюють період існування Веймарської республіки в Німеччині (1919-1933 рр.), коли в країні, в результаті стабілізації капіталізму, нарощувалися темпи економічного розвитку, що наприкінці 20-х років призвело до найбільшої, у порівнянні з іншими європейськими країнами, кризи перевиробництва, зниження підприємницької активності, різкого падіння життєвого рівня, зростання соціальної напруги в суспільстві, активізації боротьби різних верств населення за свої економічні та соціальні права. Посилення серед правлячих кіл країни пошуків шляхів ви-

коду із кризи призвело до встановлення в Німеччині тоталітарно-нацистського варіанту державно-монополістичного капіталізму, підтриманого більшістю населення країни.

Існує обширна і глибока наукова література, присвячена обраній темі. Історію німецького нацизму, як і італійського фашизму, радянського сталінізму неможливо розглядати поза контекстом поняття "тоталітаризм". Воно з'явилося у філософсько-політичному лексиконі ХХ ст. з праць Джованні Джентіле, а у політику його ввів вождь фашистської партії Італії – Беніто Муссоліні [24, 65]. Дослідники тоталітаризму Х. Арендт, Р. Арон, К. Поппер, К. Фрідріх і З. Бзежинський розкрили генетичний зв'язок тоталітаризму з етатистськими і соціалістичними вченнями, з існуванням масового суспільства і одномірної авторитарної особистості, кризою ліберального індустріального суспільства.

Проблема вивчення феномену тоталітаризму включає в себе також історію зародження, розвитку і падіння німецького нацизму, яка сама по собі є дуже цікавою і доволі глибоко дослідженою. Вагомий внесок у розробку проблематики нацизму вніс німецька історіографія. В роботах Е. Хернле, А. Аккермана, Л. Штерна, А. Нордена, Ф. Клейна, А. Шрайнера, Г. Хаса, В. Шумана [18, 543-556] дослідженні коріння, основні етапи розвитку, ідейно-політична генеза фашизму, у взаємодії загального, притаманного цьому руху в цілому, показано особливе, породжене специфікою німецької історії.

В працях К. Бахмана і Р. Бурдерона, Ф. Відемана, У. Ширера [2; 4; 7; 8] розкриваються причини, що дозволили Гітлеру перетворити народ на аморфну, некритичну, бездумну масу і натовп, серед яких головною вважають створену ним же тоталітарну державу.

Німецький історик і політолог Л. Люкс, порівнюючи споріднені феномени – більшовизм, фашизм, націонал-соціалізм – звертає увагу на різні їх витоки, що зумовили різний характер зазначених режимів протягом їх існування у просторі і часі [19].

Історіографія німецького фашизму (нацизму) в радянській науці представлена роботами Б. Бессонова, А. Бланка, О. Галкіна, Д. Мельникова [5; 6; 9; 22], для яких характерна цілісна уява про націонал-соціалізм, досліджено процес формування нацистського режиму, його коріння, функціонування і загибель.

Особливий інтерес викликає колективна монографія "Історія фашизму в Західній Європі" (М.: Наука, 1978), де фашизм розглядається як одне із соціально-політичних явищ, породжених цивілізаційною кризою початку ХХ ст., розкривається соціальна і класова природа фашизму, розглядається його місце в системі засобів, за допомогою яких буржуазія прагнула загальмувати соціальний прогрес [18].

Новітня історіографія пріоритетну увагу приділяє авторитарному образу мислення і культу національного вождя, зокрема, політичному портрету А. Гітлера. Серед зазначеного напрямку виділяються праці Л. Безименського, Л. Гінцберга, С. Гурульова, С. Сіянової, Л. Чорної [3; 10; 12; 28; 31] та інших дослідників.

Безпосередньо характеризують витоки націонал-соціалістичного руху в Німеччині роботи болгарського філософа та історика Ж. Желева [15; 16], російських істориків В. Ільїна, І. Мазурова, Г. Мурашка, П. Рахшніра [17; 20; 23; 26; 27], української дослідниці В. Туренко [29], в яких аналізуються культурологічні, політичні, соціально-економічні витоки й становлення нацистського типу тоталітаризму, розкривається феномен "самотності" людини індустріальної епохи, духовний стан, до якого низводили своїх підданих ниці володарі ХХ ст.

Отже, враховуючи наукову і практичну актуальність теми, її дослідженість в літературі, автором визначено наступну мету: спираючись на досягнення сучасної історіографії прослідкувати витоки та етапи становлення націонал-соціалістичного руху в Німеччині в першій третині ХХ ст., для чого показати на конкретних історичних прикладах соціально-економічні та політичні наслідки Першої світової війни в Німеччині; дослідити взаємозв'язок післявоєнної кризи 1918-1923 рр. з формуванням соціальної бази нацистського руху в Німеччині; проаналізувати основні пункти програми НСДАП, показати їх привабливість для певної групи населення країни, розширення соціальної бази нацизму; визначити основні причини приходу фашистів до влади в Німеччині.

Закінчення Першої світової війни народи Європи зустріли з надіями на повернення до нормального життя. Проте перехід від війни до миру видався болючішим і тривалішим ніж очікува-

лює. Війна розорила значну кількість країн, зруйнувала існуючі до того у Європі економічні і політичні системи, поклала початок політичним кризам і революційним процесам.

В країнах переможницях – Великобританії, Франції, Італії, США, Японії – революцій не сталося, їх час минув. Революції відбулися в Росії і переможених державах – Німеччині, колишній Австро-Угорщині, Туреччині – в країнах, де не були вирішені чисельні соціально-економічні, політичні і національні проблеми.

З усіх західноєвропейських країн найбільших втрат і руйнацій зазнала Німеччина: 2 млн. людей убитими, 4 млн. пораненими, більше 1 млн. полоненими. Сумарний обсяг промислового виробництва складав у 1918 р. 57% від довоєнного, а у 1919 р. – 37,8%, загальні витрати на ведення війни досягли 150 млрд. марок, тоді як ресурси, накопиченні того ж періоду, не перевищили 35 млрд. марок. Повністю вичерпалися припаси сировини і палива. Довоєнна система економічних зв'язків була дезорганізована, транспортна інфраструктура зруйнована. В сільському господарстві скоротилося поголів'я худоби, впало збирання зернових і технічних культур. В країні починалися епідемії, голод. Гіперінфляція (лише за три місяця зими 1919-1920 рр. марка знецінилася на 1/3 попереднього номіналу) підірвала основи національної фінансової системи, ліквідувала особисті накопичення громадян. Податки зросли у 5 разів, робочий день тривав від 12 до 14 годин, реальна заробітна плата складала 72% від рівня 1900 р., виробничий травматизм зріс на 50% [24, 282].

Значне погіршення становища основної маси населення стало об'єктивною економічною основою потужного народного руху, який розгорнувся в Німеччині наприкінці світової війни. Вже 1917 р. значного розмаху досягає страйковий рух – 670 тис. учасників [33, 69], активізуються антивоєнні виступи в різних районах Німеччини.

У січні 1918 р. Німеччина стала ареною загальнонаціонального страйку з яскраво вираженим політичним характером. В ньому прийняли участь робітники Берліну, Рейнської області, Баварії, Саксонії та інших районів країни, більш як 50-ти міст, всього близько 1,5 млн. чоловік [33, 70]. У ході цієї боротьби виник інститут революційних старост, були створені перші Ради

робітничих депутатів. Страйк закінчився поразкою, проте це не зупинило подальшого розвитку масового соціального руху. Не лише робітники, але й широкі версти селянства і міської дрібної буржуазії все частіше висловлювали своє невдоволення війною, господарською розрухою, поборами та реквізиціями.

Провал останнього наступу німецької армії на Західному фронті влітку 1918 р. став поштовхом до формування революційної ситуації в країні. Розуміючи безперспективність подальшого опору, командування армії звернулося 4 жовтня 1918 р. до американського президента В. Вільсона з пропозицією про перемир'я. 5 жовтня кайзер Вільгельм II прийняв відставку голови верховного командування (генерал-квартирмейстера) Еріха Людендорфа і сформував коаліційний уряд за участю соціал-демократів на чолі з принцем Максом Баденським [6, 34]. Ці заходи мали на меті призупинити революційний вибух в країні і забезпечити більш вигідний імідж Німеччині на майбутніх мирних переговорах.

За короткий строк свого існування (5 жовтня - 9 листопада 1918 р.) уряд принца Баденського здійснив деякі демократичні реформи: розширив компетенцію Рейхстагу (парламенту) за рахунок визнання відповідальності уряду перед ним, обмежив права виконавчої влади у призначенні вищих державних і військових посадових осіб, демократизував виборчу систему, здійснив ряд соціальних заходів. Проте він не бажав і не міг вирішити жодного з тих кардинальних питань, які тоді постали перед Німеччиною – ліквідація абсолютної монархії, юнкерського землеволодіння, милітаризму, проголошення негайного демократичного миру.

На фоні поглиблення урядової кризи на початку листопада 1918 р. в Німеччині починаються активні революційні події, приводом до яких став виступ 3 листопада в місті Кілі воєнних моряків, що відмовилися воювати і створили Ради робітничих і солдатських депутатів. 9 листопада революція досягла Берліну, канцлер М. Баденський оголосив про зречення імператора, склав свої повноваження і запропонував очолити уряд до скликання Установчих зборів лідеру найчисельнішої фракції Рейхстагу соціалісту Фрідріху Еберту. Новий уряд підтримали за умови збереження на посаді головнокомандуючого генерал-фельдмаршала

Н. Гінденбурга армійські кола, за умови конституювання нового державного устрою Установчими зборами I-й Всегерманський з'їзд Рад (16-21 грудня 1918 р.), за умови консолідації революційних сил Комуністична партія Німеччини, створена 30 грудня 1918 р.

Маючи на меті нейтралізацію найбільш радикальної частини робітничого руху, лідери Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) негайно проголосили країну республікою і створили коаліційний уряд з Незалежною соціал-демократичною партією Німеччини (НСДПН). Перша з них (лідери Ф. Шейдеман та Ф. Еберт) виступала за скликання Установчих зборів і демократичне реформування державно-правового механізму, а друга - (лідери Г. Гаазе та В. Дітман) закликала німецький пролетаріат до соціалістичної революції, яка покінчить з монархією і стане передумовою широких соціальних перетворень [14, 4-5]. Коаліційний уряд отримав назву Рада народних уповноважених (РНУ), поряд зі старими адміністративними органами почали утворюватися Ради робітничих депутатів, загони Червоної гвардії.

РНУ проголосила підготовку до виборів в Установчі збори і завершення війни. 11 листопада було укладено Комп'єнське перемир'я з Антантою. Ліквідовувались конституційні обмеження воєнного часу, розпочалася демобілізація і переведення промисловості на випуск мирної продукції, легалізовано створення профспілок та їх право на укладання колективних трудових договорів.

Проте 28 грудня 1918 р. на знак протесту проти прямих зв'язків лідерів СДПН з реакційною воєнщиною, яка прагнула двічі в грудні 1918 р. здійснити державний заколот, НСДПН оголосила про свій вихід зі складу Ради народних уповноважених. 4 січня 1919 р. почалося звільнення ряду державних чиновників - членів НСДПН з їх посад, що викликало невдоволення в робітничих кварталах Берліну. У масових демонстраціях протесту прийняли участь близько 150 тис. робітників, багато з яких мали в руках зброю [33, 92]. За допомогою армії уряд вже на 12 січня придушив ці виступи. Поразка повстання стала сигналом до початку "білого терору" в країні. 15 січня було вбито лідерів комуністів К. Либкнехта і Р. Люксембург. Протягом наступних місяців тривали "ар'єргардні бої" лівих сил. Вони були значними за своїми масштабами, проте розрізненими. У січні була прого-

лошена Бременська Соціалістична республіка, в середині лютого спалахнув страйковий рух у Рейнсько-Вестфальській області, а в квітні 1918 р. була проголошена Баварська Радянська республіка. Всі ці виступи придушувалися міськими загонами поліції, військовими частинами, добровільними формуваннями ветеранів війни.

Ескалація насилля надала завершальній стадії німецької революції трагічного характеру. Однак головним її результатом стала ліквідація монархії, початок демократичних перетворень в політичній і соціальній сферах, прискорення виходу Німеччини з війни. Особливістю німецької революції, на думку істориків, був фактично мирний характер трансформації державного устрою. У якості її лідера виступила СДПН, яка власно не була революційною партією, проте зуміла перевести революційний процес у річище правових перетворень. Головний парадокс німецької революції полягав у тому, що її основним лейтмотивом була боротьба між лівими і крайньо лівими партіями за пасивності інших політичних сил [9, 58].

19 січня 1919 р. відбулися вибори до Установчих зборів, а 31 липня була прийнята нова Конституція Німеччини (отримала назву Веймарська – за місцем роботи Установчих зборів), яка проголошувала народний суверенітет, народну єдність, свободу, соціальну справедливість, закріпляла президентсько-парламентське республіканське правління та федеративний устрій, не ліквідовуючи при тому Германську імперію.

Веймарська конституція проголосила пріоритет імперського права над земельним, значно обмежуючи прерогативи земель в галузі законодавства і фінансів. Верхня палата парламенту – Рейхсрат (Імперська рада) – отримала лише право відкладального вето, а також участі в організації референдумів і конституційних змін. Нижня палата парламенту – Рейхстаг – отримала найбільші повноваження в системі влади, в тому числі контролюючі законодавчий процес. Рейхстаг обирався на чотири роки у ході прямих, загальних, таємних виборів з 20-річним віковим цензом. Противагу значним повноваженням Рейхстагу складала прерогативи президента, також обираемого всенародно і на тривалий строк – 7 років. Президент розглядався як позапартійний арбітр, гарант стабільності республіканського правління і однос-

ї імперії, мав право призначати і звільняти главу уряду – рейхсканцлера, за пропозицією останнього – імперських міністрів, а також вищих посадових осіб імперії, був головнокомандуючим, представником імперії у міжнародних справах, мав право на введення надзвичайного стану в країні. Надаючи главі держави таких широких повноважень, автори Конституції вважали, що всенародний характер виборів президента є достатньою гарантією проти загрози особистої диктатури.

Веймарська конституція детально регламентувала багато питань, пов'язаних з правами і свободами особистості, суспільним життям, соціально-економічною сферою. Проголошувалась рівність всіх перед законом, рівність чоловіків і жінок, рівність "шомовних частин населення імперії", недоторканість особи і помешкання, таємниця листування, свобода слова і пересування, свобода утворення союзів і товариств, свобода совісті. Церква, як суспільна корпорація відокремлювалася від держави. Конституція запропонувала загальнообов'язкове шкільне навчання, покладала на державу обов'язок підтримувати підприємців, середні верстви і робітників, а також відповідальність за здійснення соціалізації засобів виробництва на компенсаційній основі в інтересах нації.

Таким чином, зазначають історики, автори Веймарської конституції, враховуючи традиції ліберального конституціоналізму (в першу чергу американського) в організації владної структури суспільства, здійснили спробу створити демократичний варіант держави з яскраво вираженою соціальною орієнтацією. Цей досвід, значною мірою вплинувши на розвиток світового конституційного процесу ХХ ст., мав суттєві недоліки з точки зору специфіки повоєнного німецького суспільства. Веймарська конституція передбачала наявність розвинутого громадянського суспільства стійкої консенсусної політичної культури, загально-го визнання демократичних цінностей. Однак в умовах колосального комплексу протиріч, характерних для розвитку Німеччини на початку ХХ ст., найдемократичніша і найдосконаліша конституція свого часу виявилася мертвнонародженою.

Ханні Арендт – відомому німецькому політологу - належить думка, що першим етапом створення тоталітарної держави є повна демократизація: всі тоталітарні режими потребують де-

мократичної легітимізації, яка здійснюється псевдodemократичними методами. Процес "демократизації" у міжвоєнний період (принаймні в Німеччині, Італії, СРСР) довів, що пряма демократія на певному рівні політичної культури (за відсутності демократичної традиції) постійно направлена проти ліберальної республіки [1, 259]. А німецький історик М. Штюрмер резонно зауважив, що "ручная лошадь плебисцитарной демократии оказалась на поверку тигром" [25, 66].

Тобто, можна зазначити – широка участь мас в політиці у зв'язку із розвитком демократії, залучення їх до нетрадиційних форм боротьби – страйків, бунтів, масових маніфестацій політичними маргіналами (людьми, які перебувають на межі між низами і верхами як соціально, так і психологічно), атомізація людини, її відчуженість від можливості реально впливати на політичні рішення, формування мовчазної більшості разом з пауперизацією значної частини населення внаслідок монополізації економіки й розорення дрібних власників сприяли появі масової людини і масового суспільства – основи майбутнього тоталітарного режиму в країні [19, 48-49].

Могутнім дестабілізуючим фактором повоєнної Німеччини стало укладання 28 червня 1919 р. мирного договору у Версалі, за яким вона втратила свої колонії в Африці і на Тихому океані, опинилася розколотою після передачі Польщі "Данцигського коридору" і відокремлення Східної Пруссії, втратила Ельзас і Лотарингію, частину Сілезії, райони на кордонах з Бельгією та Данією і разом з цими територіями – головні промислові ресурси. Територіальні поступки Німеччини становили 73,6 тис. кв. км 7,3 млн. населення (тобто 13% території і 10% населення) [24, 283]. Окрім того, до переможців перейшла більша частина німецького морського і залізничного транспорту. Вільними оголошувалися повітряний простір Німеччини та судноплавство на чотирьох великих ріках. Версальський договір забороняв їй виробництво і використання новітніх видів озброєнь, зобов'язував скоротити армію – рейхсвер – до 100 тис. вояків і ліквідувати систему загальної військової повинності. Нищилися укріплення на західному кордоні, рейнська зона оголошувалася демілітаризованою, а на лівому березі Рейну розташовувалися окупаційні війська Антанти.

У ході міжнародних переговорів (1920-1921 рр.) була визначена величезна сума репараційних виплат Німеччини – 132 млрд. золотих марок. Для того, щоб здійснювати виплати за встановленим графіком, Німеччина повинна була щорічно передавати переможцям суму, яка втричі перевищувала річний валовий національний продукт [33, 54].

Однак, не зважаючи на тяжкі економічні наслідки Версальського миру, особливо згубними для Німеччини були його політичні результати. Після кількох десятиліть національного піднесення, перемог, надій німці відчували гіркоту поразки, припинення ганебним мирним договором, безпорадність перед лицем нових проблем. Це викликало гостру соціально-психологічну кризу, не менш руйнівну за наслідками, ніж економічну. Для свідомості німців було важливим відчувати той факт, що їх армія так і не була остаточно розгромлена в роки війни. Німеччина погодилася на умови перемир'я, які базувалися на "14 пунктах" американського президента В. Вільсона і не передбачали тотального покарання однієї із сторін воєнного конфлікту. Надто жорстокі умови Версальського договору здавалися повною несподіванкою, а визнання Німеччини єдиною винуватицею війни – кричущою несправедливістю. Все це отруїло масову свідомість німецького суспільства хворобливим реваншизмом, підготувало ґрунт для успішної діяльності екстремістських рухів.

Підсумовуючи аналіз повоєнного розвитку Німеччини, можна впевнено зазначити, що націонал-соціалізм (як і фашизм в Італії, більшовизм в Росії) зобов'язаний своїм піднесенням Першій світовій війні з її тотальною мобілізацією і високо розвинутою технологією нищення людей режимами, що виникли на руїнах європейського порядку 1914 р. і перевернули всі попередні уявлення про політику.

Незважаючи на трагічне для Німеччини закінчення Паризької мирної конференції, політичні сили, що перебували біля витоків веймарської демократії, спробували стабілізувати становище в країні. В 1919 р. владу закріпила за собою так звана "Веймарська коаліція" – СДПН, Центр і НДП. Уряд, очолюваний соціалістами Ф. Шейдеманом, Г. Бауером, Г. Мюллером, був тісно пов'язаний з промисловими і фінансовими колами новітніх галузей індустрії та обслуговуючих їх банків, зокрема, з О. Гесс-

лером, К. Сімменсом, Я. Шахтом, В. Ратенау. Останні закликали ціною виконання умов Версальського договору та ліквідації Брест-Литовського договору з Радянською Росією нормалізувати відносини Німеччини з іншими країнами та інтегрувати німецьку економіку у світову. Для підтримки своєї програми лідери коаліції намагалися також використати авторитет ряду видатних діячів культури і науки, які сприйняли ідеї веймарської демократії.

Нездоланим бар'єром для реалізації програми "Веймарської коаліції" стало поглиблення економічної кризи. В цих умовах спроби відмовитися від жорсткого державного регулювання і переходу до лібералізації ринкових відносин призвели до катастрофічних результатів. Втративши ініціативу у повоєнній структурній перебудові промисловості і фондового ринку, поклавши на себе непомірні соціальні витрати, уряд був змушений стати на шлях підвищення податків і додаткової емісії цінних паперів та грошової маси. Це призвело до колосального зростання державного боргу від 50 млрд. марок у 1918 р. до 153 млрд. марок у 1920 р., а кількість банкнот, випущених в ці роки, відповідно дорівнювала 23 і 92 млрд. марок [24, 284]. Знову почалася інфляція, капітали відтікали за кордон, спекулятивно скуповувалися товари в середині країни. В цій ситуації відбувалася швидка консолідація антиреспубліканського табору - консервативних, націоналістичних партій та організацій, які виступали проти виконання умов Версальського договору.

Діяльність цих організацій підтримували крупні промисловці західнонімецької важкої індустрії, що найбільше постраждали від програми демілітаризації – Стіннес, Тіссен, Кірдорф. Центром правої опозиції стало так зване "Коло Людендорфа" - політична організація, яка об'єднала представників Рейхсвера (міністерства оборони), Німецької національної народної партії (НННП), Німецької партії "Вітчизна" Вольфганга Каппа, фолькшських угруповань, солідаристів Е. Штадлера, "Германського ордену" – впливової окультної організації [18, 154]. Ці політичні сили використовували широке невдоволення в країні Версальським договором, реваншистські настрої, агресивність монархічно налаштованих груп населення, бродіння в армії та серед демобілізованих ветеранів війни. В умовах наростаючої економічної кризи праві здійснили спробу відкритого збройного виступу.

В березні 1920 р. командуючий першою армійською групою фон Лютвиц організував без перешкод вступ до Берліну добровільних корпусів ("фрайкорів"). Через кілька днів по тому було оголошено про створення уряду В. Каппа і ліквідацію Веймарської конституції. Уряд, не маючи сил для боротьби з путчистами, закликав профспілки розпочати загальний страйк. Проте першими на цей заклик "відгукнулися" берлінські банки, які припинили видачу грошей путчистам, не підтримала путч і армія, пасивно повелися правоцентристські партії, не бажаючи ризикувати напередодні парламентських виборів. В умовах політичної ізоляції Капп добровільно склав свої повноваження, роботу законного уряду було відновлено. "Веймарська коаліція" заборонила всі добровільні воєнізовані формування ("чорний рейхсвер"), однак сепаратисти з баварського земельного уряду фон Карра, ігноруючи федеральну владу, не лише не ліквідували протизаконні фрайкори, але й розмістили легіонерів ледве не по всій Німеччині в лісових таборах під виглядом лісорубів та спортсменів. Це перетворило Баварію у епіцентр праворадикальних екстремістських рухів [10, 15].

Вибори в Німеччині 1920 р. виявили стрімку поляризацію політичних сил в країні. На лівому фланзі посилити свої позиції НСДПН (84 мандати), СДПН (102 депутати), комуністи (4 мандати), націоналісти - НННП (71 мандат) [26, 286]. Нова розстановка сил в Рейхстазі викликала розпад "Веймарської коаліції", новий уряд утворили ННП, НДП та Центр, канцлером було призначено К. Ференбаха з партії Центру.

Для стабілізації товарного ринку уряд намагався врегулювати митну політику, упорядкувати рух капіталів та емісію грошей, оголосив про наміри націоналізувати без викупу для забезпечення репараційних виплат до 10% промислового капіталу, перейшов до продажу золотого запасу для підтримки курсу марки. Проте промислові магнати саботували заходи уряду і останній змушений був знову звернутися за допомогою до міжнародних фінансових кіл. Однак переговори про стабілізацію економічного становища Німеччини на Генуезькій конференції 1922 р. провалилися, що призвело до кризи правлячої коаліції. Наприкінці 1922 р. було утворено "позапартійний уряд" В. Куно, наближеного до фінансового кола Г. Стіннеса.

Новий кабінет міністрів видвинув ідею "політики катастрофи" – остаточної відмови від виплати репарацій та виконання інших міжнародних угод. Цей курс уявлявся єдиною можливістю уникнути економічного краху. Але його справжньою метою стала подальша дестабілізація, і в кінцевому результаті, ліквідація республіканського ладу в країні. Інфляційні процеси набули неконтрольованого характеру і остаточний крах фінансової системи трапився на початку 1923 р. після введення до Рурської області франко-бельгійських військ. Ця криза викликала паніку на фондовому ринку та колосальні бюджетні витрати, як результат цього – в Рурській області почалися масові акції громадянської непокори, більше половини 12 млн. населення повністю перейшло на державне забезпечення. Разом з Руром Німеччина втратила 88% видобутку вугілля, 70% виплавки чавуну, 40% виплавки сталі [24, 287]. Уряд включив друкарський верстат – в січні 1923 р. грошова маса досягла 2 більйонів марок, а в серпні – 3200 більйонів. Державний борг складав 1200 більйонів марок – Німеччина опинилася на порозі катастрофи. В цій ситуації різко посилювався вплив радикальних екстремістських політичних сил.

З початком рурської кризи праві політичні угруповання почали підготовку до рішучого наступу на конституційний устрій. Однак досвід капівського путчу показав, що насильницька ліквідація республіки може створити небезпечний вакуум влади. Вимагався вихід на політичну арену нового руху, принципово не пов'язаного з Веймарською парламентською системою і достатньо масового для забезпечення видимості законності державного перевороту. Основою для нього, за визначенням істориків, стали праворадикальні угруповання, що згуртувалися під прапором "консервативної революції".

Витоки революційно-консервативної ідеології, на думку дослідників [1; 5; 7; 15; 18], проглядаються ще у програмних настановах консервативних рухів передвоєної Німеччини ("Християнсько-соціальний рух" Штекера, "Соціально імперська партія", "Німецький народний союз", "Ліга антисемітів" та інші), активність яких породжувалася протиріччями процесу прискореної модернізації. Остаточне її оформлення було пов'язане з крайнім загостренням національного почуття на фоні воєнної поразки і відродженням гіпертрофованих ідей соціального етатизму (одержавлення) в умовах жорстокої соціально-економічної кризи повоєнних років.

Крупні ідеологи революційно-консервативного напрямку - О. Шпенглер, Меллер ван ден Брук, К Шмітт, Е. Юнг, М. Шпан, Ф. Юнгер, протестуючи проти ліберальних ідеалів, відкинули і монархічний легітимістський консерватизм. Мова велася про тотальну революцію, спроможну створити принципово нову людину, протилежну обмеженій в своєму раціоналізмі і практицизмі західній особистості. Ця революція могла носити лише національний, німецький характер, оскільки вона була не новим теоретичним пошуком універсальних рецептів загального благоденства, а поверненням до істинних витоків народного духу, відновленням природних форм існування нації.

Освальд Шпенглер, автор відомої книги "Сутінки Європи", розробив особливу концепцію німецького соціалізму, під яким розумілася не конкретна система соціально-економічних та політичних відносин, а сам стан суспільства, пов'язаний з пріоритетом загальних цілей, ідеалів, цінностей. Німецький соціалізм у трактовці Шпенглера уявлявся не однією з можливих національних моделей такого суспільного устрою, а притаманною саме німцям глибинною рисою національного характеру.

Розвиваючи ідеї Шпенглера, Юнгер запропонував теорії "нового націоналізму" расистського гатунку та "тотальної мобілізації" як особливого етапу суспільства, що дозволяють досягти розчинення особистості в загальному русі нації. Відомий юрист К. Шмітт розробив теоретичне обґрунтування "істинно демократичної держави", заснованої на народному дусі і прямій волі народу – суверена, на відміну від диктатури політичної меншості в умовах ліберального парламентаризму. Пізніше Шмітт широко використовував для позначення такого роду державності термін, запропонований італійськими фашистами – "тоталітарна держава". Ідеї "національного соціалізму" корпоративної держави, національної солідарності, народної демократії стали базовими і для концептуальної роботи відомого фольклішського (народного) теоретика Меллера ван ден Брука "Третій рейх", надрукованої 1923 р. Її автор передбачив народження Третього рейху німецького народу в результаті національної революції.

Ідеї консервативної революції створили духовне середовище для численних правоекстремістських рухів. Ядром їх виступали добровільні корпуси ветеранів війни ("фрайкори"), тра-

диційні для Німеччини "юнацькі союзи", фолькшські та антисемітські організації. Таким чином в Німеччині розпочинався процес утворення раннього фашистського руху з притаманними йому політичним радикалізмом, войовничістю, бунтарством, переважанням негативних, руйнівних цілей. Особливістю раннього фашистського руху в Німеччині виступала значна роль загальнонаціональної консолідуючої ідеології та менший, у порівнянні з аналогічними рухами інших країн, вплив корпоративної і анархо-синдикалістської ідеології, мінімальна роль католицизму [31, 12]. Особливу специфіку мала лідируюча організація подібного гатунку – націонал-соціалістична партія Гітлера.

Вона була утворена 5 січня 1919 р. в Мюнхені і називалася Німецькою робітничою партією, а в лютому 1920 р. змінила назву на Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію – НСДАП. Історики не одностайні у питанні періодизації історії названої партії і виділяють два її варіанти:

- I. 1. Від виникнення нацистської партії в 1919 р. до приходу Гітлера до влади у 1933 р.;
2. Від встановлення нацистської диктатури в 1933 р. до розгрому нацизму в 1945р.
- II. 1. Від виникнення нацистської партії до гітлерівського путчу в Мюнхені (1923 р.);
2. Від відновлення її діяльності в 1925 р. до приходу до влади в 1933 р.;
3. З 1933 р. до розгрому гітлерівської Німеччини [18, 146-147].

Німецька робітничка партія (НРП) виникла у Мюнхені в результаті злиття двох малочисельних політичних організацій – Вільного німецького комітету боротьби за німецький мир і Політичного робітничого гуртка. Перша організація була створена в березні 1918 р. А. Дрекслером для боротьби з профспілками, друга – журналістом К. Харрером і була філіалом таємної організації "фолькіше" – Товариства Туле.

На початку 1920 р. НРП нараховувала 190 чоловік, але для введення в обіг суспільства перелік членів партії починався не з одиниці, а з № 500. Соціальний склад партії мав такий вигляд: ремісники та представники робітничої аристократії – 33%, вільні професії – 14,5%, чиновники та працівники розумової праці – 14%, офіцери – 13%, купці – 12%, власники магазинів – 4%, некваліфіковані працівники – 2,5% [13, 17].

Доля партії корінним чином змінилася в 1920 р., коли у неї з'явилися могутні покровителі з "Германського ордену". Ця напівлегальна окультна організація пестила ідеї духовного оновлення людства на основі расової ієрархії з подоланням обмеженості людського розуму через залучення до вищих містичних джерел життя. Пропаганда окультних ідей Ордену знайшла сприятливий ґрунт у духовно надломленому німецькому суспільстві. Дуже швидко вона набула і явно політичного характеру – расові ідеї стали вельми співзвучними теорії національної революції. "Германський орден" мав до того ж унікальну особливість політичного стилю. Особлива увага приділялася магічним, окультним аспектам пропаганди. Ставка робилася на ірраціональні аспекти політичної поведінки людини. Пріоритетне значення надавалося й пошуку месії – "людини серед людей", яка пройшла всі земні іспити, розгледіла "свій апостольський обов'язок" і знищила бар'єри на "духовному шляху Землі" [32, 115].

1920 р. лідерів Товариства Туле – духовного центру "Германського ордену" – Д. Еккарта і А. Розенберга зацікавила фігура активіста НРП, одного з її лідерів – Адольфа Гітлера (1883-1945). Доля Гітлера була однією з сотень тисяч доль розчарованих людей, що не знайшли себе у швидкоплинному, жорсткому світі. Основи його психологічного устрою ще в дитинстві сформували напружена гнітюча атмосфера в сім'ї, гострий конфлікт з батьком, роки, проведені після смерті матері у самотності і злиднях в чужому Відні. Внутрішнє духовне життя Гітлера визначалося постійним конфліктом між величезною самовпевненістю, честолюбними сподіваннями і повною розчарувань дійсністю. Ненависть і презирство до оточуючого світу, віра в певний потаємний, глибинний смисл життя, доступний лише обраним, підсвідоме прагнення компенсувати власну невпевненість презирством по відношенню до людей визначали його поведінку і погляди. Захоплено сприйнявши, подібно багатьом сучасникам, Світову війну, набувши в окопах почуття власної значимості, Гітлер поставився до поразки Німеччини як до особистого припинення і трагедії. Стрімкий прихід у політику і злет до вершин влади ще більше зміцнили його віру у власній унікальності, обраності, великій місії. Художник-невдаха вбачав себе творцем нової партії, нової держави, нового світового порядку [31, 3-19].

Саме ці якості, а також схильність до містичної екзальтації і відповідні здібності до особливого роду ораторського мистецтва, зробили Гітлера привабливою фігурою для таємних покровителів НРП.

24 лютого 1920 р. в півній "Гофбройхауз" відбулись перші масові збори НРП (2 тис. чоловік). Тоді було проголошено програму партії, яка складалася з 25 пунктів, її розробив Гітлер разом з Федером та Дрекслером. У програмі були наявні такі пункти як боротьба проти "процентного рабства"; обіцянка землі – селянам; участь у прибутках підприємств – робітникам; знищення універсальних магазинів і позбавлення від конкурентів-євреїв – дрібним торговцям тощо [10, 148-149].

Програма партії носила еkleктичний характер і представляла один із засобів завоювання прихильності мас. "Для того, щоб наші задуми закінчились перемогою, ми повинні їх втілити в бойову партію, програма якої повинна бути розрахована на той людський матеріал, який ми маємо в розпорядженні", - писав А. Гітлер у своїй праці "Майн кампф" [22, 27].

Отже, націонал-соціалізм пропонував людині бажане і вистраждане краще життя. На думку дослідників, нацизм не репрезентував якогось певного соціального стану, він прагнув охопити все суспільство. Звідси і назва – націонал-соціалізм, оскільки на соціопсихічному рівні в масовій свідомості присутні дві потреби. Перша – зберегти ті соціальні надбання, колективні цінності, якими суспільство жило десятки років. Ця потреба в масовій свідомості пов'язується із соціалізмом. А друга – набути національної повноцінності, повернутися до власної історії – пов'язується з націоналізмом [19, 49].

Значну роль у наближенні нацистської партії до влади відіграла фінансова підтримка представників великого капіталу та старої еліти, які вже давно шукали гідної заміни Веймарській республіці. Остання в її очах втілювала собою безлад, міжнародне приниження й "ледачий" компроміс з внутрішньополітичним противником - соціал-демократією. Так, з метою повернення старого "патріархального" порядку, в березні 1920 р. була здійснена спроба військового монархічного перевороту, але через 100 годин від його початку путч було придушено. І хоча практичних наслідків він не приніс, нацистська партія отримала приклад збройної боротьби за владу.

Після каппівського путчу до нацистської партії вступила значна кількість військових із розформованих, на вимогу Антанти, добровільних корпусів. Нацистські групи були створені в Кельні, Дортмунді, Фрейбурзі, Гамбурзі, Бремені та інших містах.

Метою націонал-соціалістичної партії на даний момент розвитку стала підготовка та організація власного плану приходу до влади шляхом насильницького збройного перевороту. Керуючись даним завданням, керівники НСДАП у серпні 1921 р. почали створювати власні військові організації – штурмові загони (СА). Одним з джерел поповнення СА був Союз молоді, створений у 1922 р. Тим часом Німеччиною, за участю НСДАП та її загонів, прокотилася хвиля парадів, мітингів та маніфестацій, метою яких було поширення нацистських ідей серед широких верств населення.

Протягом 1923 р. склався блок НСДАП із двома великими військовими націоналістичними організаціями – "Оберландт" і "Рейхс-флаге". Нацисти очолили об'єднаний німецький бойовий союз, який ставив своїм завданням ліквідацію Веймарської республіки і відмову від Версальського договору. Тепер нацисти чекали слушного моменту для здійснення своїх задумів.

Восени 1923 р. загальнонімецький уряд поставив вимогу "нормалізації" ситуації в Баварії. Було віддано наказ заарештувати керівників "фрейкора", а також героя каппівського путчу Ерхарда, з якими блокувалися нацисти. У відповідь на це у Мюнхені було оголошено "надзвичайний стан", а в Баварії утворено тріумвірат: Г. фон Кар – міністр-президент, О. фон Лоссов – командир рейхсвера і Г. фон Зейссер – шеф поліції. Керівництво нацистської партії розробило декілька планів перевороту, Відповідно до першого з них, нацисти повинні були 4 листопада, в "день пам'яті померлих героїв", захопити під час параду Кара, Лоссова та Зейссера і змусити їх силою приєднатися до "революції" – на заваді цьому плану стала поліція, яка оточила майдан для параду. Другий варіант передбачав у ніч з 10 на 11 листопада (річниця капітуляції Німеччини) зібрати озброєних штурмовиків неподалік від Мюнхена, увійти до міста і повалити тріумвірат. Однак, коли план був уже розроблений, Гітлер дізнався, що ввечері 8 листопада на зборах у півній перед промисловцями

буде виступати Кар. Скористатися цим фактом для здійснення заколоту, який пізніше отримав назву "пивного путчу", і вирішили нацисти [31, 19-24].

В зазначений час, блокувавши всі виходи до залу, погрожуючи зброєю, штурмовики на чолі з Гітлером змусили тріумфірат принести присягу тимчасовому урядові. Але покинувши пивну, міністри зв'язалися з частинами рейхсверу і путч було придушено. Проте баварський лідер Людendorф запропонував нацистам рухатися до центру міста, з'єднатися із загонами штурмовиків Рема, які засіли в будинку командування воєнним округом, і завершити військовий переворот. Але і цей похід придушила поліція.

Мюнхенський путч носив локальний характер – за межами Баварії про нього дізнались лише після процесу над Гітлером. Проте в нацистській партії стався розкол і шалена фракційність не припинялася навіть після відродження партії в 1925 р. Їй вдалося втримати "пальму" першості лише завдяки особистим якостям та зусиллям її лідера А. Гітлера. Але й він не зміг врятувати партію від фіаско на виборах до Саксонського ландтагу у жовтні 1926 р. – всього 1,6% голосів набрали нацисти, трохи покращилося становище на виборах у Брауншвейгу 1927 р. - 3,7% голосів [29, 29].

Придушення ліво- і праворадикальних виступів в 1923 р. стало передумовами політичної стабілізації в Німеччині. Урядові кабінети, очолювані В. Максом з партії Центру та безпартійним політиком Г. Лютером лишалися протягом другої половини 20-х років "малопомітними" у політичному житті, що саме по собі було найважливішим свідоцтвом загальної стабілізації в країні.

Остання доповнювалася економічним піднесенням, викликаним досягненням компромісу між провідними групами промислово-фінансового капіталу, зміною взаємовідносин Німеччини з провідними країнами Заходу, наданням фінансової допомоги США за планом Дауеса (800 млн. марок), початком широкої інвестиційної політики в країні іноземного капіталу. Вже на початок 1929 р. рівень виробництва в Німеччині досяг 117% у порівнянні з 1913 р. [24, 294]. За основними промисловими показниками країна вийшла на друге-третє місце в світі.

Однак, як зазначають історики, економічна стабілізація мала і зворотній бік. Німеччина опинилася у значній фінансовій

залежності від іноземних держав, позначився дисбаланс у бік галузей важкої індустрії, ринок споживчих товарів був ненаповненим. Складною лишалася соціальна ситуація: рівень оподаткування населення був найвищим у Європі – 26% від загального прибутку; заробітна плата становила 60-70% від довоєнного рівня і була на 20% нижчою ніж у Франції і на 40% нижчою ніж у Англії; робітничий день тривав 10-12 годин; безробіття коливалося від 3,5 до 19 млн. чоловік [24, 294].

Таким чином, знову, як і на початку ХХ ст. успіхи економічного розвитку дозволили Німеччині перетворитися на одну з лідируючих індустріальних держав світу. Проте дедалі очевидними ставали серйозні протиріччя в економічній системі країни, соціальній структурі німецького суспільства. Причиною тому, на думку істориків, був неорганічний характер модернізаційних процесів у Німеччині. Нарощування темпів економічного росту було викликано не лише об'єктивними ринковими факторами, але і, в значній мірі, цілеспрямованою політикою самої держави. Мотиви подібної політики були пов'язані зі спробою не допустити значного розриву в балансі сил на міжнародній арені, зміцнити геополітичне становище країни за рахунок створення могутньої військово-індустріальної бази.

До того ж, розтягнута на десятиліття прискорена модернізація, означала радикальний злам традиційного суспільства, ідеалами якого виступали стабільність, традиції, спокій, психологічна гнучкість. Відбувався насильницький розрив звичних соціальних відносин, нав'язування нових ціннісних стандартів й поведінкових стереотипів. Традиційна система соціальної нерівності жорстко ранжирувана становими, корпоративними привілеями, неухильно трансформувалася у більш гнучку класову систему. Індивід отримував можливість відносно вільного просування по соціальній драбині, вибору шляхів досягнення успіху, менше залежав від первинного статусу, але разом з тим опинився перед необхідністю особистої відповідальності за свою долю, постійної боротьби за існування.

Під загрозою опинився звичний уклад життя сотень тисяч людей, не готових до подібних перетворень. Навіть представники тих соціальних груп, які були покликані новою системою, тривалий час відчували дискомфорт та психологічну нерво-

вість, що виникають під час стрімких змін зовнішніх умов життя. Все це створювало проблему масової маргінальності - особливого "проміжного" соціально-психологічного стану груп та окремих людей, яка виникає при переході до нового соціального середовища, коли попередні орієнтири вже втрачають актуальність, але ще в значній мірі визначають психологічний настрій особистості, а нові породжуються зовнішніми вимогами і не сприймаються особистістю як природні, правомірні.

Маргінальна маса починала сприймати державний початок – мобілізуючий і консолідуючий націю – як пріоритетний у порівнянні з груповими та індивідуальними інтересами. Тому світова економічна криза 1929 р. сприяла посиленню особливих соціально-психологічних функцій держави, що виходили за рамки звичайного регулювання економікою, остаточно стверджувала патерналістський статус держави. Традиції німецької політичної культури, специфіка об'єднання Німеччини, наслідки Першої світової війни, високі темпи економічного розвитку в 1920-ті роки, індустріалізація, урбанізація вповні відповідали цій особливості і сприяли встановленню нацистської диктатури в Німеччині.

Світова економічна криза, що розпочалася в 1929 р., виявила відносність політичної та економічної стабілізації Німеччини. За три роки кризи падіння промислового виробництва становило 58%, обіг ремісничого виробництва скоротився від 20 млрд. марок в 1922 р. до 10,9 млрд. в 1932 р., обіг дрібної торгівлі – з 36,3 млрд. марок до 23 млрд., в 2,5 рази зменшилася зовнішня торгівля Німеччини [18, 203]. У роки кризи загострилися соціальні проблеми, різко зросло безробіття – на початок 1933 р. чисельність безробітних наближалася до 9 млн. чоловік. Особливо високим воно було серед ремісників, службовців, торговців, осіб вільних професій. Нужденним було й становище працюючих. Загальний фонд заробітної плати скоротився майже вдвічі. За офіційним прожитковим мінімумом у 39 марок середня заробітна плата робітників в 1932 р. становила 21,7 марок. В німецькому суспільстві посилювався ріст соціального песимізму, відчаю. Зростала і політична криза.

З початком кризи коаліція партій, на яку спирався уряд в парламенті, розпалась. В опозицію пішла СДПН. Уряд в березні

1930 року очолив правий діяч партії Центра Г. Брюнінг. Не маючи опори в парламенті, Брюнінг правив як рейхканцлер у 1930-1932 рр. за допомогою надзвичайних декретів, прийнятих позапарламентським шляхом. У своїх мемуарах канцлер заявив, що "низвел полномочия парламента до уровня времен Бисмарка". Це виглядало наступним чином: в 1930 р. було проведено 94 засідання рейхстагу; в 1931 р. – лише 41, а в 1932 р. – всього 13. В 1930 р. рейхстаг затвердив 52 парламентських і 5 позапарламентських надзвичайних законів; в 1931 р. – 19 імперських і 41 надзвичайний закон; в 1932 р. рейхстаг затвердив 5 імперських і 60 надзвичайних законів [2, 57].

У вересні 1930 р. Брюнінг переконав президента Гінденбурга достроково розпустити парламент. Однак результати нових виборів виявились несподіваними. Центристські партії – потенційна опора уряду, не змогли покращити свої позиції. Але і попередній лідер правого табору – НННП – втратила значну частину виборців. Другу за чисельністю фракцію після соціал-демократів утворила НСДАП (107 мандатів), отримавши голоси 6,4 млн. німців [10, 196].

У 1930 р. нацистська партія різко відрізнялася від тієї невеликої, аморфної екстремістської партії, яка здійснила "півний пугч". Попередні роки Гітлер використав для консолідації свого руху. Ще перебуваючи у в'язниці (1923 р.) в Ландберзі, Гітлер написав книгу "Майн кампф" ("Моя боротьба"), в якій виклав своє бачення основ націонал-соціалізму. Доктрина нацизму була орієнтована на створення Третього Рейху – тисячолітньої держави арійської раси. Расова ієрархія, в якій німці займали пануюче становище, повинна була стати основою нового світового порядку. Боротьба за світове панування розглядалася Гітлером не як прагматична експансія заради здійснення економічних і політичних цілей, а як тотальна війна, горнило, в якому німецька нація очиститься від бруду і поверне собі право вищої раси [5, 122-123].

Концепція націонал-соціалізму була тісно пов'язана з окультною риторикою і розглядалася її прихильниками як вище знання містичного походження. Поряд із звичайними для фашистських рухів ідеями станovo-корпоративної системи, домінуючої ролі в економічному житті, однопартійної системи, націонал-

соціалізм обґрунтовував особливий, морально-етичний та естетичний кодекс, культ сили, боротьби, крові як вираження істинно здорової людської сутності. Містична і фанатична віра в ідеали націонал-соціалізму, сліпе підкорення волі фюрера, готовність до особистої самопожертви, розглядалися Гітлером як природна норма внутріпартійного життя [15, 138-139].

Поряд з оформленням ідеологічної доктрини в середині 1920-х років Гітлер здійснив організаційну перебудову партії. НСДАП стала державою в державі, праобразом майбутнього Третього Рейху. Штурмові загони СА (з 1926 р.) і особиста гвардія фюрера СС (з 1927 р.) формувалися як ядро нової армії і системи державної безпеки. Були створені партійний суд, політичні відділки, що дублювали найважливіші державні відомства, система дочірніх суспільних організацій і професійних корпоративних союзів (для молоді "Юнгфольк", "Гітлерюгенд", Націонал-соціалістична ліга колишніх членів корпорації німецьких студентів, Німецьке об'єднання університетських викладачів, Об'єднання німецьких жінок, Товариство німецьких студентів, Націонал-соціалістична ліга юристів, Союз німецьких механіків, Націонал-соціалістичний союз лікарів, Націонал-соціалістичний союз вчителів, Імперський союз цивільних службовців, Імперський союз "Німецька сім'я", Організація жертв війни та інш.) [16, 130].

З 1928 р. в НСДАП була введена територіальна організація. Вся країна і регіони Чехословаччини, Австрії, Бельгії, Польщі, де компактно проживало німецьке населення, були розділені на гау з наступним поділом на вулиці і квартальні блоки. В рамках цієї структури створювалася пірамідальна система фюрерства. Осмисливши досвід "пивного путчу", Гітлер обрав і нову стратегію приходу партії до влади, зробивши ставку на легальні форми діяльності в межах парламентської демократії. "Перестріляти противників швидше, ніж перемогти їх на виборах, зате гарантією нашої влади стане їх же конституція", – стверджував він [32, 149].

Вибори 1930 року посилили також позиції лівих партій. Їх електорат зріс на 1 млн. голосів. Але якщо фракція СДПН скоротилась від 153 до 143 депутатів, то комуністи отримали 77 місць натомість попередніх 54 [10, 197]. Успіх комуністичної партії багато в чому пояснювався її новим курсом, отримавшим назву

"курса Шерінгера". Як завжди, виступаючи проти НСДАП, комуністи разом з тим приєдналися до різкої критики Версальського договору, повторюючи програмні настанови націонал-революціонерів. До складу КПН у ці місяці влилися чисельні групи націонал-більшовиків, фрайкорівців, лівих нацистів, представників молодіжних націоналістичних угруповань [11, 37].

Активізація ліворадикального руху надто занепокоїла урядові та промислові кола. Ставало вочевидь, що в країні утворюються два політичних полюси, від яких залежить не лише збереження чи ліквідація республіканського устрою, але й сама доля Німеччини. Зміна іміджу НСДАП робила її більш привабливим партнером. З осені 1931 р. крупні організації промисловців Німеччини дедалі рішуче вимагали приходу Гітлера до влади. Однак президент Гінденбург вельми негативно поставився до появи серед політичної еліти нового харизматичного лідера. Передували президентські вибори, спроможні мати вирішальний вплив на подальший розвиток ситуації.

Фаворитами на президентських виборах 1932 р. стали політики радикальної орієнтації. Перший тур 13 березня приніс успіх націоналісту Гінденбургу (49,6%), нацисту Гітлеру (30,1%) і комуністу Тельману (13,2%). У другому турі 10 квітня перемогу у 53% голосів одержав Гінденбург, Гітлер і Тельман отримали відповідно 36,8% і 10,2% [24, 298].

Використовуючи цей сприятливий момент, Брюнінг здійснив спробу заборонити нацистські штурмові загони СА, чисельність яких наближалася до 500 тис. [18, 174]. Проте цей крок викликав невдоволення широких політичних кіл, що розглядали СА як єдину протизагу чисельним воєнізованим формуванням лівих партій. В травні 1932 р. кабінет міністрів Брюнінга подав у відставку, новий уряд очолив член партії Центра Франц фон Папен. В надії на повторний після президентських виборів успіх, канцлер добився від президента Гінденбурга розпуску парламенту. Нові вибори в липні 1932 р. продемонстрували ті ж самі тенденції, що проявилися двома роками раніше. Зменшувалося представництво СДПН (від 143 до 133 місць), НННП (від 41 до 37), НДП (від 25 до 20), ННП (від 31 до 23). Трохи покращилися позиції партії Центра (від 68 до 75) та КПН (від 77 до 89). Однак справжній тріумф мала НСДАП, яка отримала 13,8 млн. голосів виборців і вперше створила найбільшу фракцію Рейхстагу – 230 депутатів [33, 207-208].

Успіх нацистів ускладнив ситуацію уряду. Переговори міністра оборони К. Шлейхера з Гітлером про можливість створення коаліційного уряду не мали успіху. Лідер НСДАП не бажав зобов'язувати себе, прагнучи одноосібної влади. Використовуючи перебування в Рейхстазі і вступивши у тактичний блок з комуністами, нацисти ініціювали вотум недовіри уряду фон Папена. Нові вибори 6 листопада 1932 р. показали подальше посилення комуністичної партії за рахунок електорату соціал-демократів (КПН отримала 100 мандатів, СДПН – 121). Певною несподіванкою став перехід частини виборців НСДАП на бік НННП, яка отримала 51 місце. У нацистів залишилося 196 мандатів [31, 49].

Зазначена статистика виборів, на думку істориків і політологів, свідчить, наскільки аморфним залишався електорат праворадикальних партій, наскільки сильним був серед них вплив політичних емоцій, ситуативних симпатій. Разом з тим результати виборів 1932 р. не надавали підстав говорити про початок певної кризи в НСДАП. Нацистська партія завоювала стійку репутацію лідера і користувалася повною довірою мільйонів німців.

Причиною подібного успіху, вважають спеціалісти, були не лише тактично правильне ведення виборчої кампанії та особливий політичний стиль пропаганди нацистів. НСДАП зуміла на початок 30-х рр. розробити унікальну ідеологічну програму, яка поєднувала два несумісних на перший погляд компоненти. З одного боку, в ній надзвичайно яскраво і агресивно відбилися ключові ідеї консервативно-революційного руху, спроможного зачарувати і повести за собою маргінальну масу, а з іншого боку керівництво НСДАП демонструвало вповні конструктивну і прагматичну позицію, виступаючи на захист інтересів кожної із соціально значимих груп німецького суспільства. Серед електорату НСДАП перебували підприємці і робітники, селяни і ремісники, чиновники і військові, інтелігенти і молодь – чимала кількість людей, вороже налаштованих до оточуючого суспільства, проте позбавлених деформованої маргінальної психіки, таких, що прагнули збереження і зміцнення власного соціального статусу. Показовою є популярність нацистів серед кваліфікованих робітників – в лавах нацистської партії вони склали 28%, тоді як у КПН лише 11% [24, 299]. Чи була пропаганда НСДАП реа-

льною програмою суспільних перетворень або лише соціальною демагогією могло показати лише майбутнє. Поки що Гітлер уявлявся більшості німців єдиним жорстким і серйозним політиком, спроможним відновити порядок в середині країни та її суверенітет на світовій арені.

Агонія режиму Веймарської республіки відбувалася в останні два місяці 1932 р. Після формування нового складу Рейхстагу президент надав повноваження К. Шлейхеру, який здійснив останню спробу перехопити ініціативу у нацистів, розколовши НСДАП і залучивши до урядової коаліції ліве крило націонал-соціалістського руху під керівництвом Г. Штрессера. Спроба ця не мала успіху, так само як і пропозиція розпустити КРН та НСДАП. В ситуації наростаючої урядової кризи 30 січня 1933 р. президент Гінденбург запропонував Гітлеру посаду рейхсканцлера. До повного встановлення нацистської диктатури лишався майже рік, але доля Німеччини була практично вирішена.

Отже, аналізуючи передвиборчу діяльність НСДАП протягом другої половини 1920-х - початку 1930-х років можна зробити висновок, що націонал-соціалісти не були спроможні захопити владу самотужки. Вони потребували могутніх союзників і вербували їх собі в лавах пануючого істеблішменту Веймарської республіки. Лідер російської революції Л. Троцький зазначав у своїх мемуарах, що одного-двох вірних уряду і дисциплінованих полків було б достатньо для того, щоб попередити більшовицький переворот. Те, що подібних підрозділів не знайшлося, стало доказом розвалу російського державного апарату в період між Лютневою і Жовтневою революціями. Однак в Німеччині не йшлося про подібну деморалізацію правлячих кіл. Повоєнна криза послабила їх, однак ключові позиції в апараті влади вони міцно утримували в своїх руках. Всі революційні виступи, всі спроби перевороту і з боку правих, і з боку лівих успішно долалися [19, 49].

Враховуючи той факт, що в країнах Заходу практично неможливо було захопити владу проти волі правлячої еліти, країні праві дуже швидко зробили відповідні висновки, продемонструвавши при цьому більшу гнучкість, ніж Комінтерн. Так, якщо комуністи на Сході продовжували свої фронтальні атаки на державу, то націонал-соціалісти почали боротьбу за тих, у чиїх руках була зосереджена влада, використовуючи при тому подвійну

тактику: легальну по відношенню до правлячої верхівки і безкомпромісно насильницьку – до марксистів. Розбігаючись з існуючою правовою системою не менш радикально, ніж комуністи, нацисти разом з тим підкреслювали, що сама їх боротьба, яка ведеться нелегальними методами, служить лише відновленню порядку і авторитета влади. Так, Гітлер в ході мюнхенського процесу 1924 р. називав себе фігурою революції проти революції. Його ідея "легальної революції", яка викликала усмішки багатьох сучасників, в умовах Веймарської республіки була явно бажанішою, ніж програми "пролетарської революції". На думку німецького дослідника Л. Люкса націонал-соціалісти намагалися приховати той факт, що їм також хотілося б пишатися відкриттям нової ери в історії. Саме тому їх прихід до влади був стилізованим під захоплення, а можливо і під революцію, шлях якої, безумовно, пролягав через укладання союзу з консервативною правлячою елітою [19, 50].

До того ж, як зазначає Е. Фромм, на момент приходу до влади Гітлера в Німеччині існувало два типи населення: одні схилили голову перед нацистським режимом без опору, але й без особливого захоплення від самої ідеї та практики політичної боротьби нацистів; інші з головою кинулися у потік ідей і законів, встановлених новим порядком [30, 62]. Перша група – це, як правило, робітничий клас, ліберальна та католицька буржуазія. Незважаючи на те, що ця частина населення мала добре організовану структуру, особливо робітничий клас, і ставилась до ідеї нацизму досить вороже з моменту зародження до 1933 р., вона не чинила гідного опору. Це пояснюється станом повної апатії і внутрішньої втоми, які були невід'ємною рисою індивідуума того часу.

На відміну від робітничого класу, ліберальної і католицької буржуазії, нижчі прошарки середнього класу (ремісники, службовці і власники крамничок) із захопленням сприйняли ідею приходу фашистів до влади. Причини такого ставлення потрібно шукати в соціальному характері цієї групи: любов до сильного і ненависть до слабкого, обмеженість, ворожість, скупість і особливо – аскетизм [21, 102-103]. Даний тип характеру формувався протягом усієї історії, але післявоєнні події посилили в ньому ті тенденції, які імпонували режиму нацистів: прагнення до підкорення і жага влади. Монархія і держава були в

свій час непохитною основою, на якій будувалось життя дрібно-го буржуа. З їх падінням була зруйнована і основа.

Успіху Гітлера сприяв також той факт, що республіка з її демократичними інститутами ще не стала звичною формою державного устрою Німеччини. Цим пояснюється, на думку дослідників, ностальгія народу, який втопився від революційних потрясінь і війни, по подібній монарху політичній фігурі як єднальному початку нації. Німецький фюрер зміг замінити колишнього імператора Вільгельма II в душах німецьких громадян [29, 30]. Отже, після завоювання влади націонал-соціалістичному руху не довелося застосовувати якихось особливих засобів для отримання прихильності народних мас. Нацисти мали змогу без зайвих проблем розпочати здійснення своїх безпосередніх планів.

Узагальнюючи зібрану наукову інформацію, можна зазначити, що витокami націонал-соціалізму в Німеччині першої третини ХХ ст. стали:

- гостра боротьба між ліберально-демократичними і консервативно-реакційними силами в Німеччині на початку ХХ ст., неоднозначність і протиречивість результатів революції 1918-1919 рр., наявність в країні феномену консервативного екстремізму значної частини верхівки німецького суспільства (в березні 1920 р. – спроба реакційного перевороту – антиреспубліканський капівський путч);

- особливості історичного розвитку Німеччини, які обумовили наявність в країні широкої аполітичної маси, консервативної за своєю суттю: широкі верстви народу, особливо дрібні власники міста і села, знаходилися на відносно низькому рівні культури, були у більшості своїй надто далекі від усвідомлення реальних шляхів боротьби за покращення свого становища;

- повоєнна господарська розруха, розвал економіки, крах фінансової системи, гіперінфляція, як наслідок – зубожіння дрібних і середніх підприємців, ремісників, торговців, селян, осіб вільних професій, втрата ними попереднього соціального статусу, ідеалізація минулого, довоєнного порядку життя;

- гнів народу проти веймарської системи політичної влади, зростання націоналізму й екстремізму мас, направлених проти Веймарської республіки;

- створення НСДАП (1919 р.), прийнята нею програма

(1920 р.), яка базувалася на ідеї сильної влади, спроможної встановити і забезпечити порядок в країні; ідеї справедливої соціальної політики; ідеї національного самоствердження. Очолювана А. Гітлером нацистська партія стала з одного боку виразником консервативного екстремізму мас, а з іншого – маніпулятором мас, що направляв їх на боротьбу за встановлення тоталітарного режиму;

- світова економічна криза 1929-1932 рр., яка призвела до падіння виробництва, росту безробіття, падіння заробітної плати, реального повороту до консерватизму й реакції в економічній політиці (фінансові ресурси незначні, втрата колоній, відсутність іноземних інвестицій, репарації);

- регулярна фінансова підтримка монополістичного капіталу після зустрічі Гітлера з 400 підприємцями Рура на віллі Круппа в квітні 1927 р. [2, 80], що дало змогу вести агітацію, проводити виборчі кампанії, утримувати власні воєнізовані загони штурмовиків;

- відсутність Єдиного фронту проти консервативно-реакційних сил в країні, внаслідок розколу лівих, в першу чергу СДПН і КПН, які займали антифашистську позицію, але пропонували різні, майже протилежні методи боротьби з фашизмом [11, 47]. Неузгодженість дій двох лівих робітничих партій і помилкова оцінка ними ситуації в Німеччині призвели до того, що в пошуках нової політичної орієнтації до нацистів повернулась обличчям значна частина середніх верств населення, забезпечивши НСДАП масову базу.

1933 року в Німеччині відбулася не просто зміна уряду, а зміна однієї форми державного управління – буржуазної демократії іншою формою – тоталітарною диктатурою. І відповідальність за те повинні нести не лише певні політичні сили, а й масова людина, феномен ХХ ст. – усереднена особистість зі стандартним мисленням, яка знаходить задоволення в тому, щоб діяти "як усі", не вміє критично мислити, зневажливо ставиться до пізнання, містично шанує колективізм, підпорядкований "загальному інтересу", а також саме масове суспільство – структурно недиференційоване, в якому існує поділ лише на "верхи і низи", вождів і маси. На заваді останнім може бути лише подальший розвиток демократизму й правової держави – гарантів запобігання різного роду тоталітарних режимів.

Література

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. – М., 1996.
2. Бахман К. Кем был Гитлер в действительности. – М., 1984.
3. Безыменский Л.А. Новые документы о последних днях и смерти Гитлера // Новая и новейшая история. – 2001. – С. 187-193.
4. Бертольд В. Из истории покушений на Гитлера // Новая и новейшая история. – 1999. – № 4. – С. 171-179.
5. Бессонов Б.Н. Фашизм: идеология, политика. – М., 1985.
6. Бланк А.С. Из истории раннего фашизма в Германии: организация, идеология, методы. – М., 1978.
7. Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика. – М., 1983.
8. Видеман Ф. Гитлер глазами его адъютанта // Новая и новейшая история. – 1998. – № 6. – С. 104-127.
9. Галкин А. Германский фашизм. – М., 1989.
10. Гінцберг Л.І. Шлях Гітлера до влади. – Львів, 1998.
11. Гинцберг Л.И. Накануне прихода фашизма к власти в Германии. Новые данные о позиции КПГ // Новая и новейшая история. – 1996. – № 1. – С. 31-49.
12. Гурулев С.А. Еще раз о расизме, нацизме и их идеологе А. Розенберге // Вопросы истории. – 2006. № 5. – С. 62-75.
13. Давлетов О.Р. Історія НСДАП (1919-1945 рр.) // Історія та правознавство. – 2006. – № 17-18. – С. 15-37.
14. Евзеров Р.Я. Революция на марше: Германия в 1918-1919 гг. // Преподавание истории и обществознания в школе. – 2004. – № 1. – С 3-9.
15. Желев Ж. Фашизм. Документальное исследование германского, итальянского и испанского фашизма // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 1. – С. 127-143.
16. Желев Ж. Фашизм. Документальное исследование германского, итальянского и испанского фашизма // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 2. – С. 129-144.
17. Ильин В.В. Человек в тоталитарном обществе // Социально-политический журнал. – 1992. – № 6-7. – С. 3-13.
18. История фашизма в Западной Европе / Отв. ред. Г.С. Филатов. – М., 1978.
19. Люкс Л. Большевизм, фашизм, национал-социализм – родственные феномены? Заметки к одной дискуссии // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 48-57.
20. Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 39-52.

21. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства / Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К., 1996. – С. 87-134.
22. Мельников Д., Черная Л. Преступник № 1: нацистский режим и его фюрер. – М., 1983.
23. Мурашко Г.П. К дискуссии о типах тоталитаризма // Вопросы истории. – 2001. - № 8. – С. 107-112.
24. Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: В 2 ч. / Под ред. А.М. Родригеса и М.В. Пономарева. – М., 2001. – Ч. 1: 1900-1945.
25. Пленков О.Ю. О содержании понятия "тоталитаризм" // Преподавание истории в школе. – 1991. - № 1. – С. 65-69.
26. Рахшнир П.Ю. Происхождение фашизма. – М., 1989.
27. Рахшнир П.Ю. Фашизм: вчера, сегодня, завтра // МЭМО. – 1996. - № 10. – С. 153-157.
28. Сиянова С.В. Взаимоотношения Гитлера и Муссолини. 1922-1939 гг. // Вопросы истории. – 2005. - № 6. – С. 91-103.
29. Туренко В. Націонал-соціалістичний рух в Німеччині: становлення та соціальна база // Нова політика. – 2001. - № 1. – С. 26-30.
30. Фромм Э. Психология нацизма. Из книги "Бегство от свободы" // Диалог. – 1991. - № 6. – С. 62-63.
31. Черная Л. Коричневые диктаторы: Гитлер, Геринг, Гимлер, Геббельс, Борман, Риббентроп. – М., 1992.
32. Ширер У. Взлет и падение "третьего рейха". В 2 т. – М., 1992. – Т. 1. – 473 с.
33. Язьков Е.Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время (1918-1945). – М., 1998.

КОЖУХАР О. І.
*доцент, кандидат
історичних наук*

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ РЕФОРМИ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ В УМОВАХ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

В кінці 80-х втретє в ХХ ст. змінилася доля країн Центральної та Південно-Східної Європи. В ході демократичних революцій були повалені тоталітарні і авторитарні режими, розпочалася системна трансформація в політичній, економічній, соціальній, ідеологічній сферах. Суспільні зміни після 1989 р. призвели до формування в колишніх соціалістичних країнах особливого типу соціального утворення – постсоціалістичного суспільства – особливої соціальної спільності, котра постала після падіння тоталітарного соціалізму і відзначається високим ступенем динаміки, нестабільністю основних інститутів і структур загалом і одночасно трансформується, запроваджуючи основні цивілізаційні цінності - народовладдя, демократію, ринкову економіку, права людини, верховенства закону тощо.

Для реформування і подальшого розвитку політичної системи України на засадах демократії і правової держави цінною і актуальною виступає потреба в теоретичному осмисленні та врахуванні закономірностей зарубіжного досвіду проведення реформ, передусім у постсоціалістичних країнах Центральної Європи, які протягом 90-х рр. ХХ ст. вирішували схожі до вітчизняних соціальні проблеми. Такою країною виступала Чехо-Словаччина – а після 1 січня 1993 року – самостійні Чехія і Словаччина. В цих державах політичне реформування провадилося в подібних до українських суспільних умовах на фоні демократизації, ринкових перетворень та державного будівництва. Тому потрібно вивчати кращий досвід цих країн з огляду його запозичення і використання, для запобігання повторення чужих помилок і пошуку власних оптимальних моделей розвитку.

Особливої уваги заслуговує досвід Чехо-Словаччини з формування нової політичної системи – основ багатопартійності і парламентаризму. З розгортання політичної реформи в Україні

необхідні комплексні конкретно історичні дослідження апробованих в Чехії і Словаччині методів формування конституційної, законодавчої та іншої нормативно – правової і організаційної основи стабільного функціонування політичної системи. В першу чергу щодо принципів діяльності політичних партій, створення парламентської більшості та, на її основі, коаліційних урядів, існування парламентсько-президентської республіки, розподілу компенсації між вищими органами державної влади, центром і регіонами тощо.

Сучасні українські науковці дедалі більше приділяють уваги вивченню проблематики постсоціалістичних суспільно – політичних перетворень в країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЕ), в тому числі Чехії і Словаччини. В колективній монографії автори провели порівняльний аналіз трансформації політичних структур в країнах СНД, Балтії, ЦСЕ [8]. В окремих розділах перших в сучасній українській історіографії інтегрованих роботах з історії країн ЦСЕ В. І. Яровий проаналізував причини і хід демократичних революцій, основні напрямки постсоціалістичних перетворень [14; 15]. Але широкі хронологічні та країнознавчі рамки не дозволили автору ґрунтовно висвітлити конкретно-історичний процес суспільно-політичних змін в Чехії і Словаччині.

Окремі аспекти реформування політичної системи Чехії і Словаччини розкриті в публікаціях В. Лемака, М. Примуша, В. Приходько, В. Шумило та ін. [4; 5; 6; 12].

Сучасна російська історіографія, яка просторово і цивілізаційно віддалена від Чехії і Словаччини, більш послідовно і системно, ніж українська вивчає суспільно-політичні зміни 90-х рр. ХХ ст. в цих країнах. Опубліковано ряд фундаментальних монографій і статей в яких комплексно і порівняльно висвітлюються системні суспільні перетворення в політичній і економічній сферах та їх соціальну складову. Основним концептуальним положенням цих наукових публікацій російських вчених є висновок про системний, всеохоплюючий характер постсоціалістичної трансформації в ЦСЕ, в тому числі Чехії і Словаччини [2; 3; 7; 9; 10; 11; 13].

В пропонованій статті автор спробує розкрити основні чинники і напрями становлення і розвитку нової постсоціалістичної політичної системи в Чехо-Словаччині в 1989-1992 рр.

Після перемоги "оксамитової революції" в Чехословаччині перед новою владою постала низка складних проблем: завершити демонтаж і зруйнування комуністичної диктатури і створити натомість плюралістичну, демократичну систему влади, перевести економіку на шлях ринкових відносин, упорядкувати державно-правовий статус Чехії і Словаччини в єдиній державі та знайти місце в Європі. Нова політична еліта на перше місце поставила пріоритетність і першочерговість проведення політично-правового реформування порівняно, наприклад, із соціально-економічними перетвореннями. Такий підхід пояснюється тим, що системна постсоціалістична трансформація залежить від інституційного забезпечення функціонування демократично-політичної системи, яка б гарантувала широку участь народу у формуванні органів влади, становленні багатопартійної системи і політичної конкуренції, запровадження демократичної системи виборів, прийняття нової конституції. Революційні за політичною природою перетворення проводилися виключно законодавчим шляхом – шляхом розробки, обговорення і схвалення конституційних законів та обрання за законною процедурою вищих посадових осіб у державі. Разом з тим, перші конституційні перетворення характеризуються деяким відходом від визнаних демократичних процедур. Це проявлялось через надання переваги певним політичним силам під час формування органів влади в ході так званої "кадрової реконструкції" представницьких органів (відкликання депутатів і посадових осіб, які дискредитували в роки попереднього режиму та кооптації на їх місце осіб, висунутих новими політичними силами-переможцями). Але це носило тимчасовий виключний характер і за своїм змістом було спрямоване на якнайшвидшу підготовку вільних парламентських виборів як основного механізму створення правових основ для становлення демократичної конституційної системи.

Важливими віхами переходу до нової системи влади була кооптація депутатів до Федеральних Зборів і національних парламентів Чехії і Словаччини, завдяки чому з'явилася можливість формування нової законодавчої влади. На основі конституційного закону про кооптацію до 30 січня 1990р. здали мандати 102 депутати Федеральних зборів, 35 депутатів було відкликано, а звільнені місця отримали представники ГФ і СПН. В цілому, до

червня 1990 р. склад Федеральних зборів оновився більше, ніж на 50%. При оновленні Словацької національної ради було кооптовано 42 нових депутати [13, 72; 12, 34].

Першими кроками на шляху демократизації суспільства стали вилучення з конституції ЧССР статті про керівну роль КПЧ, розпуск політorganів в армії та правоохоронних органах, відміна викладання марксизму – ленінізму в навчальних закладах [10,45]. 28 грудня 1989 р. головою парламенту - Федеральних зборів Чехословаччини став Олександр Дубчек. А 29 грудня Федеральні збори обрали президентом країни відомого письменника, прихильника демократії і прав людини Вацлава Гавела [14, 198].

Конституційно-політичні перетворення в Чехословаччині відзначалися високим рівнем інтенсивності. Уже в 1990 р. законодавчим шляхом була проведена деполітизація органів державного управління. Федеральні збори разом із парламентами Чехії і Словаччини протягом 1990-1992 рр. прийняли нові закони про пропорційну виборчу систему, про перебудову всієї частини органів державної влади. В січні 1990 р. був запроваджений перший, а в жовтні другий закон про політичні партії та рухи, створені правові основи для становлення таких інститутів громадянського суспільства як неприбуткові організації, релігійні громади, недержавні ЗМІ. В березні було схвалено три закони, які закріпили конституційні права громадян на об'єднання, зібрання і петиції. А в 1991 р. було прийнято Хартію основних прав і свобод [11,304].

Демократичні реформи створили ефективний механізм їх впровадження. Був вироблений і конституційно закріплений механізм прийняття політичних рішень, який складався з кількох компонентів:

1. Положення про реформу знаходить відображення передвиборчій програмі тієї чи іншої партії;
2. Через вибори політична партія приходить до парламенту і бере участь (самостійно чи в коаліції) у формуванні уряду;
3. Положення реформи знаходять своє відображення в програмі діяльності уряду, яка затверджується парламентом ;
4. Положення реформи знаходять своє відображення у законах, які приймаються парламентом;
5. Приймаються нормативні акти уряду, якими провадяться в життя відповідні закони щодо положень реформи.

На жаль, в Україні такий механізм у завершеному вигляді ще відсутній.

Закон про партії заклав правові основи для формування багатопартійної системи. Формування рухів і політичних партій відбувалося, перш за все, з ініціативи "Хартії – 77". В ході "оксамитової" революції в Празі було створено Громадянський форум (ГФ), а в Словаччині – "Суспільство проти насильства" (СПН). На основі цих рухів, а також поза ними утворилися цілий ряд партій. Так, Громадянський форум розділився на Громадянську демократичну партію, Громадянський рух, Громадянський демократичний альянс. В Словаччині рух "Суспільство проти насильства" в 1991 р. розпався на два політичних суб'єкта: Рух за демократичну Словаччину (РЗДС) і Громадянський демократичний союз "Суспільство проти насилля" (ГДС – СПН) [9, 188; 10, 246].

Не покинула політичну сцену Компартія. В серпні 1991 р. КПЧ розкололася на Компартію Чехії і Моравії (КПЧМ) і словацьку Партію лівих демократів. Навесні 1991 р. виникла нова Компартія Словаччини, яка стоїть на ортодоксальних марксистсько-ленінських позиціях і вважає себе правонаступницею КПС [9, 189].

Католицька частина еліти в Словаччині на чолі з Я. Чорногурським заснували Християнсько – демократичний рух (ХДР).

Зростанню національної самосвідомості словаків сприяло створення в березні 1990 р. Словацької національної партії (СНП), яка висунула програму створення самостійної Словацької республіки [12, 36].

В Чехії утворилися такі нові партії: Християнсько-демократична партія (ХДП), Християнська демократична унія – Чеська народна партія (ХДУ – ЧНП), відновила свою діяльність Чеська соціал-демократична партія [5, 34].

Процеси демократизації, політичні свободи, політичний плюралізм заклали підвалини формуванню багатопартійної системи. Навесні 1990 р. в Чехословаччині існувало 23 партії і громадянську рухи, а в 1992 р. – уже 121 [10, 83].

Важливу роль у становленні демократичної політичної системи відіграли перші вільні парламентські вибори до Федеральних зборів ЧСФР та до парламентів Чехії і Словаччини. У виборах була прийнята пропорційна система, яка найкраще відпо-

відала умовам, в яких формувалася нова політична сила. Виборчі закони установили 3-відсотковий бар'єр для проходження в Словацьку національну раду і 5-відсотковий до чеського і федерального парламентів.

На виборах до Словацької національної ради найбільшу кількість голосів отримав громадський рух Суспільство проти насильства (СПН) 29,3%, ХДР – 19,2%, СНП – 13,9%, КПС – 13,3%, – всього 7 суб'єктів виборчого процесу [12,37].

В Чехії переконливу перемогу здобув Громадянський форум. В народній палаті Федеральних зборів ЧСФР Громадянський форум, СПН отримали 84 мандати із 150, а в палаті національностей – 80 мандатів із 150. Депутатами парламенту країни стали представники комуністів по 20 депутатів в обох палатах, Християнсько-демократичної унії (ХДУ) – відповідно 16 і 17 мандатів [14, 237].

Нова влада більш активно продовжила трансформацію політичного ладу. Так, 4 жовтня 1991 р. ФЗ прийняли закон про люстрацію. Він був направлений проти колишніх співробітників органів держбезпеки і внутрішніх справ, осіб, які працювали у владних партійно-державних структурах. Їм заборонялося протягом 5 років посідати керівні посади в системі державного управління, в армії і поліції, на радіо і телебаченні, в судовій системі [14, 239]. З одного боку, цей закон мав на меті усунути від управління партійно-державну номенклатуру, виключити можливість цим особам в майбутньому займати державні посади. З другого боку, він сприяв формуванню нової політичної еліти. Виконання цього закону дало несподівані результати. За даними Міжнародної організації праці (МОП) більше 1 млн. Людей могли постраждати від цього закону. Крім того, певна недосконалість закону привела до того, що від активної політичної діяльності було відсторонено більшість колишніх дисидентів [13,174].

Влітку 1992р. відбулися чергові вибори до Федеральних зборів ЧСФР і парламентів Чехії і Словаччини. Підготовка до них проходила в умовах наростання відцентрових сил. Суперечності економічної трансформації привели до деякого падіння життєвого рівня населення і, в першу чергу, в Словаччині (порівняно з Чехією). Словаки сприйняли це як результат цілеспрямованої політики пражського уряду. Крім того, провідні політичні

сили Чехо-Словаччини по-різному бачили майбутнє федерації, що, безумовно сприяло поширенню сепаратистських настроїв в Чехії і Словаччині.

В Чехії на парламентських виборах Громадянська демократична партія (ГДП), яку очолював В. Клаус, отримала 30% голосів виборців, а КПЧМ і ліві демократи – 17%. В Словаччині найбільше голосів отримав Рух за демократичну Словаччину (РЗДС) – 37.3% (лідер В. Мечіар) [14, 240; 12, 39].

Політичні еліти двох республік по-різному підходили до проблеми устрою єдиної держави. І в Словаччині, і в Чехії були незадоволені існуючою на той час моделлю федеративного устрою країни. Але, якщо словацькі лідери вважали за можливе збереження ЧСФР у вигляді конфедерації, то чеська ГДП висунула умови: або федерація, або утворення двох незалежних держав. При цьому слід підкреслити, що більшість населення обох республік виступали за збереження спільної держави. Не мали наслідків і пропозиції президента ЧСФР В. Гавела використати єдиний конституційний шлях виходу з політичної кризи – провести референдум. Та і становище самого президента В.Гавела в системі державного керівництва залишалося досить непевним. На виборах президента, які відбулися у Федеральних зборах ЧСФР на початку липня 1992 р., В. Гавел у першому турі трохи не добрав необхідної кількості голосів депутатів, а у другому турі – йому не вистачило лише 20 голосів. Чехо-Словацька федерація залишалася без президента.

17 липня 1992 р. Словацька національна рада прийняла декрет про суверенітет Словацької Республіки. 1-го вересня 1992 р. СНР прийняла конституцію СР. У вересні 1992 р. Федеральні збори розпочали розробку закону про принципи поділу країни.

29 жовтня прем'єр-міністри Чехії і Словаччини В. Клаус і В. Мечіар підписали договір про майбутні взаємовідносини між ЧР і СР. 25 листопада Федеральні збори ЧСФР більшістю в три голоси затвердили закон про поділ країни. За короткий термін були розроблені і прийняті Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво, Митна унія, комплекс договорів про кордони, Договір про взаємні обов'язки в області праці, Договір про поєднання культурних цінностей, Закон про поділ федерального

майно та ін. Вся федеральне майно розподілялося в пропорції 2:1 (дві частини Чехії і одна - Словаччині). Вся нерухомість належала тій республіці, на території якої вона перебувала. Останнє засідання федеральних зборів 17 грудня 1992 р. постановило, що ЧСФР як єдина федеративна держава має припинити своє існування 31 грудня. 1 січня 1993р. на політичній карті Європи з'явилися дві суверенні держави – Чеська Республіка і Словацька Республіка [14,240-241; 12,40-41].

На процес дезінтеграції і поділу ЧСФР, на нашу думку, впливали як фактори національно-ментального, історичного і політичного характеру, так і фактори правового порядку. В першу чергу, це стосується неефективності конституційної системи ЧСФР, зокрема принципу розподілу влади між президентом, урядом і парламентом, сформованих в Конституційному законі про чехословацьку федерацію ще в 1968 році. Ні президент як глава федеративної держави, ні федеральний уряд не мали конституційних повноважень для ефективного керівництва суб'єктами федерації і збереження існування єдиної держави. До 1989 р. це компенсувалося централізованою КПЧ. А після ліквідації її керівної ролі відцентрові тенденції поступово наростали.

Разом з тим процес поділу ЧСФР на дві держави, на відміну від розпаду СРСР, мав усвідомлений і цілеспрямований характер. Спочатку, крім всього іншого, було створено політико-правову базу, для поділу було прийнято кілька конституційних законів, десятки звичайних законів і двосторонніх договорів. Поділ проводився виключно в конституційному і правовому полі ще існуючої держави. І при всій складності внутріполітичної ситуації в обох республіках, їх законодавчі органи, уряди і більшість політиків демонстрували достатній рівень правової культури і поваги до принципу верховенства державної влади.

Таким чином, в ході проведення політичних реформ в умовах постсоціалістичної трансформації в Чехо-Словацькій Федеративній Республіці (1989-1992 рр.) було конституційно запроваджено поділ функцій влади, введено нові виборчі закони, запроваджено посаду президента. В країні утвердився парламентаризм, багатопартійна система, створено основи парламентсько-президентської республіки.

Джерела та література

1. Хартия основных прав и свобод от 9 января 1991 г. // Конституции государств в Центральной и Восточной Европе. – М., 1997.
2. Гринберг Р.С., Бухарин Н.И. Десять лет системной трансформации в странах Центральной и Восточной Европы и России: итоги и уроки // МЭМО. – 2000. - №5. – С. 3-14.
3. Кудров В.М. Центральная и Восточная Европа: десять лет перемен // Общественные науки и современность. – 2001.- №8. – С. 41-54.
4. Лемак В.В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації. – Ужгород, 2002.
5. Примуш М. Чеський політичний ландшафт наприкінці 90-х років // Нова політика. – 2001. -№4. – С. 34-36.
6. Приходько В.О. "Ніжна" революція в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород, 1999.
7. Революции 1989 г. в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие. – М., 2001.
8. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспект / За ред. Ф.М. Рудича. – К., 2002.
9. Фролов В. Политические силы в постсоциалистических обществах. Чехия и Словакия // Общественные науки и современность. – 1993. - №2. – С. 185-191.
10. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX в. В 3 т. Т. 3: Трансформации 90-х годов. Ч.1. – М., 2002.
11. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX в. В 3 т. Т. 3: Трансформации 90-х годов. Ч. 2. – М., 2002.
12. Шумило В. Словацчина в період закладання основ демократичного устрою (1989-1992 рр.) // Історичний журнал. – 2006. - № 2. – С. 32-41.
13. Щербанова Ю.А. Политические силы чехословацкой революции // Революции 1989 г. в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие. – М., 2001.
14. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. 40-і – 90-ті рр. XX ст. – К., 1997.
15. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX ст. – К., 2002.

КОЖУХАР О.І.
*доцент, кандидат
історичних наук*
СЕМЕНЮК Д.
*студентка V курсу
історичного факультету*

УКРАЇНА – УГОРЩИНА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

15-річчя існування незалежної України показало, що проблеми створення демократичної держави та громадянського суспільства до сьогодні залишаються остаточно не вирішеними. На нашу думку, ліквідувати всі прогалини в будівництві держави можна, якщо проаналізувати становлення кожної окремої гілки влади в Україні, а також порівняти його з аналогічними процесами в інших демократичних державах.

За умов демократії дуже важливими є конституційні основи президентства, бо саме вони надають главі держави повноваження для діяльності, визначають легітимність його дій та впливають на обставини, за яких він може здобути підтримку своїх рішень, спираючись на чинне законодавство.

Для порівняння нами була обрана Угорська республіка, яка має з Україною не лише подібну історію впродовж останніх 40 років існування, але й спільний географічний кордон та орієнтири побудови держави.

Дослідження проблеми трансформації інституту президентства знаходило висвітлення в працях як зарубіжних, так і вітчизняних істориків та політологів. Однак, увагу авторів здебільшого привертала постать президента, як уособлення однієї з трьох гілок влади, а не окремого її інституту. В той же час проблема інституту президентства в географічних рамках досліджувалась переважно в контексті вивчення політичної історії окремо взятої країни. Для даного дослідження стали актуальними праці з політичної історії України та Угорщини, що дозволили зробити порівняльний аналіз двох систем. Це роботи Кривенко Л. [4], Ткача Д. [5] та Шемшученко Ю. [9] та ін.

Розуміння процесів трансформації інституту президентства в Україні та Угорщині потребує чіткого усвідомлення того факту, що дана трансформація відбувалась на базі відходу від тоталітарної системи і переходу до демократичної системи.

5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила низку законів – Закон УРСР "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР", Закон УРСР "Про Президента Української РСР", Закон УРСР "Про вибори Президента Української РСР". Ці закони заклали основу демократичного перетворення політичної системи України. Перші вибори Президента України відбулися 1 грудня 1991 р., а першим всенародно обраним Президентом став тогочасний лідер України, Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук [7,180].

Однак, не зважаючи на прийняття ряду демократичних законів, пережитки тоталітарної системи зберігаються на Україні до сьогодні. Так, через внесення змін до ст. 114-1 Конституції України Президент України оголошувався головою виконавчої влади та головою держави [2, 113-116].

Посада Президента була принципово новим інститутом політичної системи, він став домінуючим суб'єктом політичної влади. Перший лідер демократичної України Л. Кравчук був вихідцем з радянської партійної номенклатури. На перших етапах розвитку держави він міг лише декларувати (!) повну ліквідацію старої системи, при чому - методами тієї ж самої системи (про що, зрозуміло, прямо ніхто не говорив), аж до заборони в 1993 р. компартії. Подібна ситуація зумовила і подальший шлях розвитку всіх сфер життя України. Розвитку, названого М. Азаровим системою монстрів та "прихвизаторів" [1, 134-135].

Якщо посада президента була для України новим явищем, то в Угорщині вона мала певний період розвитку. В цій країні вона вперше була запроваджена після закінчення Другої світової війни (1 лютого 1946 р.), але вже 1949р. ця інституція була перетворена на колективний орган влади. У новітній історії Угорщини інститут президентства було запроваджено у 1990 р. [5,114-115].

Інституціоналізація посади президента в Угорщині пройшла достатньо швидко. Для цього знадобились дві політичні угоди, три поправки до Конституції, два загальноугорських референ-

думи та два рішення конституційного суду. Президент є головою Угорської республіки. Згідно з конституцією він уособлює єдність нації і контролює демократичний розвиток всього державного механізму. Президент обирається парламентом на п'ять років таємним голосуванням серед громадян, що досягли 35-літнього віку [8, 51-52].

В Україні Верховна Рада 14 лютого 1992 р. ухвалила закон "Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України", за яким президент визначався головою держави і головою виконавчої влади [4, 78]. За цими, незначними на перший погляд змінами, криється глибокий зміст. Замість попереднього визначення Президента "найвищою посадовою особою української держави", встановлювалась нова формула: Президент - глава держави. Президент не став частиною виконавчої влади, навпаки, він отримав можливість значно впливати на неї. Отже, висновок Ю. Шемшученка про те, що "... ще не вдалося м'яко вмонтувати в існуючу систему виконавчої влади" інститут президентства, є абсолютно вірним [7, 9].

Першим президентом Угорщини став Арпад Гьонц, який знаходився при владі з 1990 р. по 2000 р. На думку більшості науковців, саме авторитет та риси характеру президента сприяли перетворенню цієї посади на впливовий чинник в країні. На відміну від партноменклатурників, які прийшли до влади в Україні, Гьонц був відомим політиком правоцентристського характеру національного спрямування, як глава держави ніколи не втручався в перебіг внутрішньополітичної боротьби.

Гьонц вбачав свій обов'язок і історичну місію у згуртуванні всіх громадян країни незалежно від їх релігійних, політичних та інших уподобань. У цьому зв'язку широко відома роль президента як організатора "круглих столів" політичних партій, у яких брали участь як урядові, так і опозиційні партії. Діяльність А. Гьонца допомогла підвищити статус Угорщини на міжнародній арені, чому сприяла і широка географія візитів угорського президента [5, 120-121].

Україна йшла іншим шляхом - шляхом посилення влади Президента і навіть централізації управління країною. Зокрема, Конституційний договір від 8 червня 1995 р. "Про основні засади організації і функціонування державної влади та місцевого

самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України" дав підґрунтя політологам вести мову про початок встановлення президентської форми правління в Україні [6, 196].

А вже 1996 р. функції посади Президента були остаточно визначені в Розділі V Конституції (Основного Закону) України. "Президент України є главою держави і виступає від її імені", - зазначалося там. Крім того, Президент виступає відтепер гарантом суверенітету держави, її територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст.102) [3, 22]. Є всі підстави вважати, що Президент України входить в систему виконавчої влади. Інші ж повноваження, закріплені Конституцією, дозволяють йому домінувати як над виконавчою, так і над судовою владою [4, 86-87].

Саме це дало підстави С. Кульчицькому стверджувати, що "Україна не стала Президентською республікою, як цього бажали Л. Кравчук та Л. Кучма. Однак, вона не залишилася парламентською республікою, на чому наполягали переконані прибічники останнього, вдосконаленого М.С. Горбачовим, варіанту радянської влади" [7, 11]. Отже, бачимо, що тоталітарний тягар було скинуто, але не остаточно.

З 6 липня 2002 р. на посаді президента Угорської республіки перебуває Ференц Мадл, який, як і його попередник, має великий досвід політичної і урядової роботи. Головною задачею Ф. Мадла стало не реформування функцій президентської влади, а подолання власного іміджу як ставленника А. Гьонца [5,123-124].

Таким чином, Україна та Угорщина майже одночасно стали на шлях модернізації владних структур. Передумовою та вихідним положенням цих модернізацій стало тоталітарне минуле обох держав, що зумовило створення надзвичайно міцного та наділеного широкими повноваженнями інституту президентства. Втім, Угорщина, що відмовилась від оголошення Президентом країни вихідців з колишньої комуністичної еліти, достатньо швидко змогла реорганізувати політичне, економічне та суспільне життя в країні на ґрунті поєднання досвіду західноєвропейської демократії та особливостей розвитку власної країни. Досвід становлення інституту президентства в Угорщині можна визначити як такий, що придатний для наслідування іншими постсоціалістичними країнами з урахуванням їх національних

особливостей. Україна розвивалася шляхом схожим, але викривленим. Досить довгий час тут посаду Президента обіймали колишні партапаратчики (Л.Кравчук, Л.Кучма), що зумовило формування хибного уявлення у населення про демократію, як іншу назву тоталітаризму і ускладнює запровадження реальної демократії у життя. Таким чином, одним з головних недоліків становлення президентської влади в Україні є небажання залучати досвід побудови демократичних інститутів влади в країнах Центральної та Східної Європи та тісний зв'язок теперішніх лідерів держави з колишньою партноменклатурою.

Література

1. Азаров М. Український вибір: ілюзії чи реалізм // Політична думка. – 2001. - №3. – С. 133-143.
2. Закон Української РСР від 5 липня 1991 р. "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до конституції (Основного Закону) Української РСР" // Закони України. – Т.2. – К., 1996.
3. Конституція України. – Суми: Облдрукарня. - 1996. – 40 с.
4. Кривенко Л. Президент України: еволюція конституційно-правового статусу // Віче. – 1998. - №10. – С. 77-93.
5. Ткач Д. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К.: Академія, 2004. – 480 с.
6. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М. Рудича. – К., 2002.
7. Україна в роки незалежності (1991-2001). – К.: Академія, 2001. – 180 с.
8. Центрально-европейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политический справочник. Отв. сост. Ю.С. Новопашин. – М.: Новый хронограф, 2003. – 256 с.
9. Шемшученко Ю. Сила демократії – у владі? // Віче. – 1995. - №6. – С. 3-12.

КОСІНЕНКО О.В.
асистент

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПОВОЄННІЙ ВІДБУДОВІ КРИВБАСУ

Серед основних складових, які сприяють становленню державності, провідне місце належить інтелектуальному забезпеченню цього процесу. Носієм такого "забезпечення" у всіх народів завжди була інтелігенція. Саме інтелігенція є важливою складовою соціальної структури будь-якої держави: вона здатна відтворювати і примножувати інтелектуальний потенціал нації, забезпечувати політичні трансформації і соціально-економічне зростання власної країни, сприяти розвитку творчих здібностей свого народу.

У дослідженні ми звернемося до досить непростого часу нашої історії, а саме до 40-50 рр. ХХ ст., коли український народ, відроджував зруйноване війною господарство, долаючи при цьому труднощі не тільки економічного, а й соціально-політичного характеру.

В ході дослідження автор спробує розглянути:

- трактування поняття "інтелігенція", якості й характеристики притаманні інтелігенції;
- роль та внесок інтелігенції у відбудову зруйнованого Другою світовою війною господарства Криворізького залізорудного басейну.

У наш час інтелігенція, як соціальний і культурний феномен привертає увагу багатьох дослідників тому, що вона в концентрованому вигляді відбиває історію народу і його культури і значною мірою є їх творцем. На перший погляд може здатися, що роль інтелігенції в житті суспільства, а особливо, післявоєнній відбудові, вивчена достатньо, але це не так.

Радянські історики розглядали діяльність інтелігенції з погляду керівної ролі більшовицької партії та в контексті всесвітньої історичної місії пролетаріату. Тут головна роль в історії відводилася саме пролетаріату, як найбільш свідомому класу, а інтелігенція ставилася на другорядне місце [5].

У програмних документах ЦК КПРС, тих часів прослідковувалося незаслужене заниження ролі інтелігенції і також підкреслювалася "ведуча роль пролетаріату" [13,3].

За часів відновленої суверенної держави українська історіографія національної інтелігенції переживає серйозне оновлення і трансформацію. Упродовж 1992-1995 рр. виходить цикл робіт відомого дослідника української інтелігенції Г.Касьянова, який охоплював історію української інтелігенції з кінця ХІХ до 80-х рр. ХХ ст. Серед них можна виділити працю «Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпритацій» [3]. За період 1991-2006 рр. відбулося понад 10 інтелігентознавчих конференцій різного рівня: регіональних, всеукраїнських, міжнародних.

У наш час проблема історії інтелігенції постійно знаходить відображення на сторінках академічних видань і наукових праць. За приблизними підрахунками автора їх питома вага постійно зростає і становить до 5% від загальної проблематики. На нашу думку, можна з певністю твердити, що сьогодні інтелігенція стала об'єктом інтенсивного вивчення українських науковців.

У філософському словнику поняття "інтелігенція" трактується як соціальний прошарок суспільства, конгломерат людей, професійно зайнятих розумовою (здебільшого складною, висококваліфікаційною, творчою) працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві. Як соціальна верства суспільства, інтелігенція розкриває себе у політиці цілеспрямованою діяльністю щодо забезпечення та відстоювання своїх специфічних інтересів [15, 337].

Філософ В.Капіца стверджує, що у суспільному житті інтелігенція повинна брати на себе обов'язок соціального лідера:

- інтелігенція стверджує своє провідне місце у системі суспільного виробництва;
- інтелігенція стверджує свою провідну роль в організації суспільної праці, де вона виконує керівні функції;
- інтелігенція відіграє провідну роль у збереженні, примноженні, розподілі духовних благ і культурних цінностей;
- інтелігенція оволодіває переважною частиною суспільного духовного і соціально-культурного багатства у якості інтелектуального капіталу – людського, духовно-практичного, керуючого, інформаційного тощо.

З позиції розвитку духовної культури людини і суспільства інтелігенція розглядає і суть суспільних процесів. Вона керується у розкритті і розвитку соціодуховних здібностей людини, її творчо-інтелектуальних можливостей і перспектив.

Мета суспільства – духовно-творчий розвиток людини на філософських ідеях соціальної культури. Засіб цього – професійно-творча самореалізація кожної людини. Критерій рівня соціального розвитку суспільства – чи створює воно необхідні і достатні умови для самореалізації особистості.

Головним завданням інтелігенції є підйом рівня культури свого народу до здібностей проявляти інтелектуальну ініціативу, а з нею – знаходження шляхів до соціального розуміння на основі ціннісно-орієнтаційної єдності всього суспільства.

У масштабі України – це здатність суспільства до самоорганізації, самодисципліни, самоконтролю на основі власних інтелектуальних ресурсів.

Італійський філософ-марксист А.Грамші стверджує, що основна функція інтелігенції – це передача знань масам. Він вважає, що існує два основних типи інтелігенції:

- традиційна (переважно сільська) транслює послання еліти, не претендує на власну політичну роль;
- органічна – результат органічного розвитку соціальних класів [5,112].

Головний зміст і призначення соціокультурної реалізації найбільш активних представників технічної інтелігенції – прояв особистої ініціативи, громадянська ініціатива людей для практичних дій з метою соціокультурної трансформації суспільства, регенерації промислового комплексу на принципах багаторівневої економіки.

Провідну роль при цьому відіграють господарські лідери, котрі володіють значним керівничим ресурсом.

Виходячи із вище зазначеного можна виділити об'єктивні якості і характеристики, притаманні суто інтелігенції:

1) соціальне розуміння інтелігенції як сукупності освічених людей зайнятих розумовою працею. Воно передбачає складну, неоднорідну структуру цього контингенту. До того ж вона найбільш ідеологізована. Протиріччя в самій інтелігенції сягають особливої гостроти;

2) зазначена неоднорідність інтелігенції має тенденцію за певних умов тяжіти до внутрішньо-групового антагонізму. Це пов'язане з тим, що серед різних градацій інтелігенції виокремлюється професійно-соціальна. Розумова праця інтелігенції обслуговує потреби різних верств населення. Тому в інтелігенції першого порядку можна виокремити такі її загони, котрі необхідні суспільству однаковою мірою: лікарі, інженери, юристи, офіцери, духовенство.

Є інтелігенція другого порядку, працею якої забезпечуються специфічні потреби, в першу чергу і головним чином, самої інтелігенції: історики, філософи, соціологи, літературо- і мистецтвознавці, деяка частина письменників, композиторів, художників.

Існує інтелігенція третього порядку, генератори основоположних ідей, що зумовлюють діяльність усієї інтелігенції в цілому;

3) родовою особливістю інтелігенції є індивідуалізм. Він зумовлений обставинами її формування та буття. Незважаючи на те, що навчання інтелігента здійснюється поточним методом і в колективі, процес його визрівання глибоко індивідуальний, тому що знання, навички не стільки даються, скільки беруться. Звідси притаманне інтелігенту підвищене почуття особистої відповідальності, його пристрасть до людей, речей та вчинків, виразна яскрава індивідуальність, його намагання бути не таким, як усі;

4) особливість інтелігента як похідна від індивідуалізму – це загострена любов до волі, потяг до незалежності. Але необмежена воля прояву власної особистості – це така вимога, здійснення якої дуже жорстко обмежується суспільними умовами.

Отже, підводячи підсумок, можна стверджувати, що інтелігенція – це важлива складова соціальної структури будь-якої держави: вона здатна відтворювати і примножувати інтелектуальний потенціал нації, забезпечувати політичні трансформації і соціально-економічне зростання власної країни, сприяти розвитку творчих здібностей свого народу.

Особливо яскраво проявилася роль інтелігенції в роки Другої світової війни та повоєнної відбудови.

Україна вийшла із Другої світової війни із повністю знищеною економікою та сільським господарством. Протягом 1941-1944 рр. смертоносна хвиля воєнних дій двічі прокотилася по території України, де загинуло 3,9 млн. мирних жителів, 2,2 млн. було силоміць вивезено до Німеччини, 10 млн. чоловік втратили

притулок. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл України (понад 250 з них були спалені разом з жителями), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В Україні залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд. крб. Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок [14, 248].

Після визволення України почалася відбудова міст та сіл. Зважаючи на руйнування, деякі із західних експертів вважали, що для відновлення господарства СРСР потрібно не менше 20-25 років. А дехто називав навіть 100 років. Сталося, однак, зовсім не так, що й давало підстави впродовж багатьох десятиліть глузувати над західними пророцтвами. Та при цьому не називалися справжні не романтизовані причини швидкої відбудови. До них насамперед слід віднести можливість, що їх створювала централізована тоталітарна система в мобілізації людських і матеріальних ресурсів.

Одним із наочних виявів цього став четвертий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР, а в серпні того ж року Верховна Рада УРСР прийняла закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР.

Протягом 1946-1950 рр. обсяг капітальних вкладень у господарство країни становив понад 65 млн. крб. (у довоєнних цінах). Це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п'ятирічки разом взяті. При уряді в Москві було створено спеціальний комітет з відбудови народного господарства, який здійснював координацію й керував усією роботою. З Уралу, Далекого Сходу, Поволжя та інших регіонів в Україну направлялися кадри, надсилалася техніка й устаткування. Щоправда, тут доречно нагадати, що устаткування евакуйованих під час наступу нацистської Німеччини на початку війни промислових підприємств так і не повернулося в Україну, оскільки це вважалось недоцільним. Відтак відновлення промисловості довелося розпочати фактично з нуля.

Надзвичайними зусиллями в Україні було загоєно рани війни і відбудовано промисловість. Рівня промислового виробництва, зазначеного п'ятирічним планом на 1950 р., досягли у ІV

кварталі 1949 р. Обсяг валової продукції промисловості України в 1946-1950 рр. збільшився у 4,4 рази і перевищував рівень 1940 р. на 15% [4,327]. Були відбудовані шахти Донбасу, "Дніпрогес", заводи "Запоріжсталь", заводи і шахти Криворізького залізорудного басейну, машинобудівні підприємства Києва і Харкова та багато інших.

Криворіжкою війна завдала значних збитків. Для оцінки масштабу руйнувань, завданих місту була створена "Державна комісія по виявленню шкоди нанесеної місту", куди увійшли провідні спеціалісти всіх галузей народного господарства. Збитки, нанесені місту, були оцінені в 381 млн. крб. У місті було знищено корпуси металургійного і коксохімічного заводів, заводу "Комуніст". Із 77 шахт 54 були зруйновані на глибину 6-12 метрів. Із 131 підземної машини було підірвано 56, пошкоджено 18 і затоплено 42. Знищено 1733 житлових будинки, 406 тис. м. кв. культурно-побутових об'єктів, 851 тис. м. кв. промислових об'єктів. КРЕС зруйновано, все устаткування знищено. За роки війни в шахтах накопичилося 18 млн. м. куб. води [12,49].

Отже, інфраструктура міста була повністю зруйнована і потребувала відновлення. Саме в цей час помітно зростає роль науково-технічної інтелігенції Кривбасу, яка відіграла значну роль у його відбудові.

Поряд із відбудовою промислових об'єктів відроджувалася робота навчальних закладів міста, бо саме вони готували кадри для підприємств та установ. У жовтні 1944 року відновилися заняття у Криворізькому гірничому інституті, який повернувся із евакуації з Нижнього Тагілу. З перших днів війни захищати Батьківщину пішли 500 викладачів та студентів. Весь час вони не переривали зв'язок з інститутом. Коли навчальний заклад повернувся із евакуації до Кривого Рогу, десятки листів почали надходити із проханням прийняти до інституту: "Я пройшов від Сталінграду до Берліна, маю три нагороди і сім подяк від Верховного Головнокомандуючого, – писав сержант Сивоєдов В.Т., – прошу дозволити мені продовжувати навчання в інституті" [10, 16]. В цей період навчання в інституті поновили 150 його колишніх студентів.

Студенти та викладачі провели ряд суботників та недільників по відбудові рідного міста та університету. На відбудові було відпрацьовано понад 5000 годин, а на відбудові і впорядкуванні виробничих та культурно-побутових об'єктів міста було відпрацьовано 7000 людино-днів [10, 25]. Не шкодуючи сил, по-

ряд із робітниками та селянами на відбудові міста працювали представники інтелігенції. У музеї КГРІ зберігається заява про відстрочку від аспірантських занять Луговського С.І., головного інженера рудника ім. Орджонікідзе, тресту Ново-Марганець, датована 22 квітня 1944 року. Інженер просить дати відстрочку від аспірантських занять, у зв'язку із потребою його керівництва у відбудові рідного рудника.

Але відбудовуючи місто, інженери та науковці не забували про свою основну роль – впровадження науково-технічних досягнень у промисловість. Співробітники інституту разом із інженерно-технічними працівниками шахт та рудників вирішували основні питання технічного прогресу на підземних гірничих роботах. За розробку системи етажного обвалення з відбоєм руди глибокими свердловинами і успішне її застосування співробітники КГРІ Володін О.П., Малахов Г.М., Міняйло А.А., Поліщук А.Д., Волков Ф.І., Бринза І.М. були удостоєні в 1948 році Державної премії СРСР [11, 19]. Президія Верховної Ради СРСР 22 квітня 1946 року нагородила 37 співробітників інституту медаллю "За доблесний труд" [1, 27].

До 1948 року інститут було повністю відбудовано і кількість студентів у ньому почала невпинно зростати. Не відставали від науково-технічної і представники творчої інтелігенції. У 1944 році до Кривого Рогу повертається педагогічний інститут, який було евакуйовано у Магнітогорськ. Будівля інституту і його гуртожиток були зруйновані повністю, а тому навчання до вересня 1966 року проводились у приміщенні СШ № 23 [9, 5]. Викладачі та студенти самовіддано працювали на відбудові інституту та міста. Важкими були повоєнні роки навчання: не вистачало наукових кадрів, слабкою була матеріальна база, бідними були кабінети і лабораторії. Накази по педагогічному інституту тих часів свідчать про самовіддану працю його працівників та студентів. Пропонуємо витяги деяких із них (мова оригіналу збережена):

Наказ № 13 від 25. 06. 1944 р.

– про виділення коштів і робочої сили на ремонт оранжереї, що функціонувала при бот. саді КПІ по вул. Харитонова.

Наказ № 95-а від 13. 01. 1945 р.

– за активну участь у зборі коштів на застеклення вікон виношу подяку студентам усіх факультетів учительського та педагогічного інститутів.

Приказ № 165 от 19. 07. 1945 г.

– в целях улучшения своей собственной материальной базы, на основании распоряжения Наркомпроса УССР «Об исполъ-

зовани студентів во время летних каникул» приказываю: Каждый студент обязан отработать на подсобной хозяйстве института, на ремонте учебного корпуса, в ботаническом саду по 20 трудовых, после чего будет предоставляться отпуск...

Наказ № 32 від 15. 10. 1946 р.

– про організацію на кожному факультеті трудової бригади (по 10 осіб) для пошвидшення відбудови студентської їдальні у позаучбовий час.

Наказ № 43 від 06. 11. 1946 р.

– оголошення подяки викладачам і студентам за уміле поєднання навчальної роботи з роботою по відбудові студіаляні і ґуртожитку педінституту (56 осіб).

Товариші студенти, професорсько-викладавський персонал адміністративно-технічні працівники!

Вітаю вас з Міжнародним Комуністичним днем – 8 Березня! День 8 Березня ми зустрічаємо в цьому році, коли радянський народ переможно завершив Велику Вітчизняну війну і знову приступив до мирної творчої праці.

Чергове завдання роботи студентів, науково-викладацького персоналу, і адмінтехробітників нашого інституту полягає в тому, аби активно включитися на відбудову зруйнованого німецько-фашистськими вандалами учбового корпусу та студґуртожитку інституту, а також подальшому поліпшенню наукової та учбової роботи, аби успішно закінчити цей учбовий рік [8].

Подібні за змістом привітання були до річниці Жовтневої революції і до 1 травня (1946 р.).

Завдяки самовідданій праці інтелігенції протягом 1946-1950 рр. у Кривому Розі було відновлено і введено в дію 3 нові школи, 6 дитячих садочків і 5 піонерських таборів стаціонарного типу. Темпи відбудови щороку зростали. Упродовж 1950-1955 рр. було введено в дію 17 шкіл і 14 дитячих садочків і ясел. Школи трудових резервів підготували 7000 кваліфікованих робітників, 778 спеціалістів випустив гірничий технікум, 802 – гірничорудний інститут, 602 – педагогічний [16, 11].

Отже, підводячи підсумки, можна з упевненістю стверджувати, що роль інтелігенції в суспільстві була і залишається визначальною. Саме вона, як творча частина населення, виконувала керівну роль у відбудові Кривбасу. Поряд із робітником і

селянином трудився інженер, вчитель, науковець, студент. Всі вони по-різному усвідомлювали свою роль у суспільстві, але інтелігенція вела за собою і робітників, і селян, і молодь. У цьому і полягає її керівна роль.

Список використаної літератури

1. Горный журнал. – 1975. – №5.
2. Грамши А. Современный государь. Тюремные тетради // Избранные произведения. В 3-х т. – Т. 3.
3. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпритацій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: історія. – Вип. 8. – Вінниця, 2004.
4. Історія України: Посібник / Під ред. Смолія В.А. – К.: Альтернатива, 1997.
5. Історія Української РСР. У 2-х т. – К., 1967.
6. История Украинской ССР. В 10-ти т. – К., 1984.
7. Капица В.Ф. Интеллигенция на рубеже XX века // Суспільне життя Криворіжжя на межі тисячоліть: Матеріали I Криворізької науково-практичної конференції. – Кривий Ріг, 2000.
8. Книга наказів по Криворізькому державному педагогічному інституту. – 1945-1946 рр.
9. Коротка історія Криворізького державного педагогічного інституту. – Кривий Ріг, 1966.
10. Криворожский горный институт. К 50-летию института / Авторский коллектив Н.М.Акименко.
11. Ленська В. Коли прийшов суворий час війни... / Гірничий інженер. – 11 квітня 1985. – №15.
12. Лысенко И.Э. Возрождение Криворожского железнорудного бассейна // Вестник АН Каз ССР. – 1946. – №12 (21).
13. Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917–1975). – М.: Политиздат, 1977.
14. Сторінки історії компартії України: запитання і відповіді. – К.: Либідь, 1990.
15. Філософський словник соціальних термінів. – Харків: Р.И.Ф., 2005.
16. Хазан А.В. Из истории развития народного образования в Кривбасе. – Кривой Рог. – 1967.

МОСКАЛЕНКО В.Г.
*доцент, кандидат
історичних наук*

ІНСТИТУТ ВИБОРІВ В КОЗАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (XVI-XVII ст.): ІСТОРИЧНО ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В суспільно-політичному житті країн, що будують громадське суспільство, важливу роль відіграє інститут виборів. Публічний і політичний характер інституту виборів задається насамперед, волевиявленням народу, що реалізується в найбільш загальному вигляді через вибори, основні принципи яких законодавчо згруповані в систему.

Загальновідомо, що виборча система - це передбачений законодавством порядок формування представницьких органів влади. Встановлення тієї виборчої системи є наслідком історичного, суспільного, економічного розвитку, традицій політичної культури, розстановки соціальних груп та ін.

Звертання до історії розвитку інституту виборності вимагає уточнення: якому смислу і змісту в його тлумаченні надається найбільшого значення. До того ж різні покоління людей неоднозначно сприймають інститут виборності. Одні ототожнюють його з свободою, інших привертає рівність між громадянами.

Якщо ж акцентувати увагу на соціально-політичних аспектах, то в цьому напрямку на перший план виступає питання влади та її виборності. З правової точки зору - це означає приналежність усієї суспільної влади народові, вільне здійснення останнім своєї волі в інтересах як усього суспільства, так кожної людини й громадянина.

Об'єктом дослідження даної роботи є спадщина інституту виборності за часів козацької республіки.

Предметом дослідження автор обрав проблему розвитку елементів виборності в XV-XVII століттях на теренах сучасної України.

В кінці другого на початку третього тисячоліття вийшло ряд публікацій, які об'єктивно, в загальному плані висвітлюють пройдений козацтвом історичний шлях. В історичній і правовій науці з досліджуваної проблеми відповідних робіт обмаль, а ті, які з них видані, розглядають лише окремі аспекти інституту виборів [1].

Актуальність проблеми забезпечується тим, що неупереджений аналіз, осмислення процесу становлення інституту виборів є запорукою не повторення помилок минулого. Досвід минулого необхідно враховувати в сучасній практиці становлення народовладдя, державотворення через його наукове узагальнення, критичне осмислення.

Епоха козацької республіки залишила глибокий слід у народній пам'яті, істотно вплинула на менталітет нації, систему цінностей, соціальних, державно-політичних, національних, конфесійних та індивідуально-особистих уявлень про ідеали правди, справедливості. Комбінуючи різні впливи і спираючись на засади минулого, Запорізька Січ намагалася прийти до власного українського політичного устрою, який деякі історики визначають як "християнську козацьку республіку" [2].

Війську Запорізькому Низовому справді були притаманні деякі риси демократичної республіки: не існувало кріпацтва, феодальної власності на землю, панувала формальна рівність між усіма козаками – право на користування землями та іншими угіддями, участі у радах та інші. Усі органи управління були виборними.

Вищим органом влади на Запорізькій Січі була загальновійськова рада, в якій мали право брати участь всі без винятку козаки. Козацька ватага започаткувала звичай, за яким найважливіші питання під час зібрання козаків вирішувалися на раді. Цей звичай сформувався впродовж XV-XVI ст., коли завершався процес становлення козацької організації та звичаєвого права Запорізької Січі. Військова рада стала вищим органом її самоврядування.

З утворенням козацького реєстрового війська його вищим органом самоуправління теж стала військова рада, яка принципово не відрізнялась від ради запорожців.

У першій половині XVII ст. реєстрові козаки домагалися від Речі Посполитої визнання їхнього права на проведення військових рад. Але сеймові ординації 1614, 1638 рр. заборонили реєстровцям скликати раду. Та, незважаючи на це, до придушення козацького повстання 1637-1638 рр. реєстровці продовжували вирішувати основні військово-політичні питання на раді.

Під час військових походів та антипольських повстань кінця XVI - першої половини XVII ст., в яких брали участь реєстрові та низові козаки, відбувалися їх спільні ради, що проходили, як правило, в містечку Трахтемирів (згодом Батурина) та урочищі Маслів Став.

З утворенням козацької республіки і пізніше загальновійськова рада не мала офіційної назви. За старим запорізьким звичаєм раду називали "колом", "великим колом" чи "колесом".

Історично-правова література не знає єдиної назви для загальновійськової ради. Українські джерела називають її "козацькою", "військовою", "явною", "великою" радою, польські - "сеймом", "вольним сеймом", російські – "сонетом черни", "большой радой".

В українських джерелах другої половини XVII ст. зустрічається назва "Генеральна рада". У 1657 р. цареві повідомляли, що Івана Виговського обрано гетьманом у Чигирині на генеральній раді. Ю.Немирич у "Маніфесті до володарів Європи" 1658 р. користувався назвою "Генеральна рада". С.Величко називав генеральною Глухівську раду 1669 р.

У XIX – на початку XX ст. науковці користувалися назвами "козацька рада", "військова рада", "загальна військова рада". У 20-ті роки XX ст. історики держави і права запровадили назву "Генеральна рада", чим підкреслювали її принципову відмінність як органу державної влади від ради, що функціонувала до утворення держави.

Різні назви цієї установи знаходимо і в сучасній історіографії та правознавстві. Так, автори "Юридичної енциклопедії" запровадили назву "Генеральна військова рада". На наш погляд, максимально наближеного до сутності цього органу є назва "загальновійськова рада". Загальновійськову раду називали в конкретно-історичних умовах "чорною", "чернецькою" або "червневою". Науковці по-різному тлумачать сутність чорної ради. А.Окіншевич та більшість сучасних дослідників пов'язують назву чорної ради з участю в ній широких народних мас – "черні". Тому, мабуть польське законодавство кваліфікувало скликання чорної ради як тяжкий злочин.

За сеймовою конституцією 1635 р. найактивніші учасники чорної ради підлягали виключенню з козацького реєстру та притягненню до кримінальної відповідальності. Ініціатори скликання чорної ради засуджувались до страти.

Українська козацька держава легітимізувала чорну раду за умови, якщо вона проводилася з санкції гетьмана. І.Брюховецький у липні 1663 р. своїм універсалом оголошував, що його обрано гетьманом "на генеральной чёрной раде".

З точки зору І.Крип'якевича, чорною називали ту раду, яка скликалася з ініціативи простих козаків. В.Голобуцький розцінює чернецьку раду як таку, що скликалася козаками без дозволу гетьмана чи генеральної старшини.

Сучасники давали назву "чорної" повній за своїм складом раді, яка скликалася з ініціативи козацьких низів, проходила за їхньої активної участі та провідній ролі у прийнятті рішень.

Чергові засідання козацької ради призначалися в Січі на основі православних свят на Різдво, Великдень і Покрова. У разі необхідності вона могла скликатися і в будь-який інший час. Постійним місцем проведення козацької ради була Січ. Проте, оскільки рада являла собою орган військової влади, то прив'язаність до даного топографічного пункту не абсолютизувалася. Важливою, насамперед, була присутність війська [3, 330]. Звідси зрозумілим стає скликання ради під час походу в степу - у Сухій Діброві, поблизу Масловому Ставу. Перша коротка згадка про козацьку раду 1581 р. міститься у творі Бартоша Партоцького, де описувалася подорож на Запоріжжя польського шляхтича Самуеля Зборовського, який з прибуттям на Січ, був проголошений на раді гетьманом. Грунтовніші відомості зустрічаємо у щоденнику Еріха Лясоти – посла німецького імператора Рудольфа II в Україну (1594) [4, 104].

Загальновійськова рада козацької держави не мала встановленого місця і визначеної періодичності проведення. Кожного разу час, місце та мету проведення ради визначав гетьманський універсал, який передбачав скликання ради. Остання скликалася в міру необхідності під час військових походів за місцем розташування військ, а в мирний час – поблизу міст. Інколи, незалежно від часу, скликалися неординарні ради, на яких розглядалася широка палітра питань, або одне, але важливе для запоріжців. Відсутність законодавчо встановленої періодичності скликання загальновійськової ради стала однією з причин її занепаду.

Відповідно до козацького звичаю рада будувалася на принципах прямого народовладдя. Вона могла скликатися гетьманом, військовою старшиною або простими козаками. Але з утворенням держави рада, скликана козаками без санкції генерального уряду, вважалась "своєвільною".

Кількісний склад загальновійськової ради не був визначений законодавчо. У Запорізькій Січі до її складу входили усі козаки, участь останніх в роботі ради була їх правом. Але фактично козацьке військо у повному складі, як правило, участі у роботі ради не брало.

У першій половині XVII ст. у формуванні військової ради реєстрових козаків з'являються елементи виборності та представництва. На Корсунську раду 1632 р. прибули "изо всех украинских городов выборных черкас по пяти человек". Після утворення держави представницький принцип формування ради набуває розвитку і стає домінуючим. Переяславська рада 1654 р. та майже всі подальші ради мали представницький характер.

Загальновійськова рада 1668 р. під Будищами відбулася за участі всіх лівобережних і правобережних полків. Усі інші ради мали представницький характер.

Поширення представницького принципу формування загальновійськової ради зумовлювалося складною процедурою скликання всього війська, яке стало значно чисельнішим і дислокувалося на обширній території. Велика кількість учасників ради знижувала дієвість її функціонування. Використовуючи представницькі ради гетьман і старшина усували простих козаків від участі у вирішенні найважливіших державних справ.

Норма представництва встановлювалася в кожному конкретному випадку гетьманом і полковником. Формування козацьких делегацій на загальновійськову раду, що репрезентувала свої підрозділи, відбувалося у полках і сотнях. Хоча делегації мали назву "выборные Войска Запорожского", але фактично делегатів призначали полковники і сотники, або ж вибори мали формальний характер. Кількісний склад делегації не був визначений. На Корсунську раду 1657 р. прибули "полковники и сотники всех полков, а со всяким де сотником было черни человек по 20".

У архівних джерелах фахівці знаходять інформацію про те, що кожна сотня мала групу козаків, "дело гораздо знающих и к раде способных", які постійно репрезентували свої підрозділи на загальновійськовій раді.

І.Виговський, щоб удосконалити формування ради, мав намір провести реформу, за якою кожний полк мали представляти старшини і десять козаків. Але ця реформа не знайшла підтримки в середовищі козаків, які вбачали в ній обмеження "давніх прав і вольностей".

Отже, представницький принцип формування загальновійськової ради базувався на звичаях і не знайшов свого законодавчого закріплення. Не було юридичним чином встановлено принципи формування делегацій та норму представництва.

В окремих випадках участь у роботі загальновійськової ради брали представники не від усього війська, а лише від певної його частини. Такі ради називались неповними. Вони відбувалися тоді, коли гетьман з політичних міркувань не запрошував на раду частину полків або деякі полки самі відмовлялися брати участь у роботі ради. Неповними були рада

Ю. Хмельницького 1660 р. під Чудновом та ради наказного гетьмана Я.Сомка 1661 р. у Ніжині, 1662 р. у Козельці, 1663 р. у Ніжині та інші. [5, 493-500.].

На початку визвольної війни активну участь у загальновійськових радах брали запорожці. Після смерті Б.Хмельницького вони прагнули проводити незалежну від Гетьманщини політику. В одних випадках запорожці відмовлялися брати участь у військових радах, демонструючи цим своє негативне становлення до питань, що розглядала рада. Вони ігнорували Переяславську раду 1658 р. В інших випадках Запорізька Січ, навпаки, проявляла активність, претендувала на свою особливу роль у проведенні загальновійськової ради. З її ініціативи у Ніжині відбулася чорна рада 1663 р., яка обрала гетьманом І.Брюховецького. Але після невдалої спроби обрати в 1668 р. гетьманом І.Сірка запорожці не брали участі в загальновійськових радах Лівобережної України.

У роботі загальновійськової ради мали право брати участь делегації від міщан. У разі необхідності гетьман і полковники запрошували на раду представників від магістратів і ратуш, як правило, тих міст, що знаходились поблизу місця проведення ради. В роботі Глухівської ради 1669 р., взяли участь 36 представників від 10 міст. Законодавство не закріпило принципи формування та кількісний склад делегацій від міст.

У першій половині XVII ст. у військових радах реєстрових козаків іноді брали участь представники від православного духовенства. У 1621 р. на раді у Сухій Діброві був присутній митрополит І.Борецький, якого супроводжували близько 300 священників і 50 ченців.

З утворенням держави представники від церкви були присутні на всіх радах, за винятком тих, що відбувалися під час походу. Духовенство на раді репрезентували київський митрополит та інші вищі духовні ієрархи, котрих персонально запрошував гетьман або генеральна старшина. Представники церкви освячували раду і мали значний вплив на її учасників.

Не допускались до участі в загальновійськовій раді селяни. На початку визвольної війни вони масово вступили до війська Б.Хмельницького та брали участь у радах 1648 р. Проте це вже були поkozачені селяни. Селяни допускалися на раду за надзвичайних умов. Так, вони налічували близько половини учасників загальновійськової ради 1651 р. під Берестечком. Імовірно, що за відсутності контролю та чіткого розмежування статусу населених пунктів селяни разом з делегаціями від містечок були учасниками Ніжинської ради 1663 р.

Не мали права брати участь у роботі загальновійськової ради жінки, психічно хворі та неповнолітні особи. Гетьман міг позбавити права на участь у раді осіб, що вчинили державний злочин, або тих, чия присутність на раді була небажана. В листопаді 1648 р. Б.Хмельницький не допустив на загальновійськову раду полковників М.Кривоноса і П. Половацького, які виступали проти замирення з Польщею. Починаючи з Переяславської ради 1654 р. майже у всіх наступних загальновійськових радах брали участь делегації держави-протектора – Росії.

Іноді генеральний уряд запрошував на загальну військову раду спостерігачів від іноземних держав. На Корсунську раду 1657 р., яка обрала гетьманом І.Виговського, прибули послы від Австрії, Кримського ханства, Молдавії, Польщі, Туреччини та Швеції.

Отже, козацький звичай лише в загальних рисах окреслював кількісний склад учасників ради. Склад загальновійськової ради міг бути випадковим або, навпаки, спеціально підбирався гетьманом і старшиною для прийняття необхідного їм рішення.

Регламент діяльності загальновійськової ради не був чітко визначений і законодавчо закріплений. Процедура винесення питань на розгляд ради, обговорення запропонованих питань та прийняття рішень мали вкрай примітивний характер. Гетьман і старшина виконували основні організаційні функції: оголошува-

ли початок роботи ради, закривали або переносили її засідання на інший час, виносили на розгляд питання, здійснювали нагляд за додержанням процедури, фіксували рішення ради.

За звичаєм козаки мали право обговорювати справи, винесені на розгляд ради, видавати власні пропозиції. Будь-яке питання рада ухвалювала простою більшістю голосів. Голосування мало відкритий персональний характер, відбувалося за допомогою вигуків, а в разі прийняття схвального рішення – і підкиданням шапок. Підрахунок голосів не проводився, старшина і самі голосуючі на слух чи візуально визначали наслідки голосування.

Коли голоси учасників ради під час голосування розподілялися приблизно порівну і козаки не могли досягти між собою компромісу, рада могла перетворитись на побоїще, як це сталося на Ніжинській чорній раді 1663р. Недосконалістю процедури ведення ради з метою прийняття вигідних для себе рішень користувалася козацька старшина.

У своїй діяльності загальновійськова рада була доволі не передбачуваним органом. Надто часто козаки, приймаючи рішення, керувались власними емоціями.

Залежно від обставин рада могла завершити роботу за декілька годин. Але, якщо учасники ради не досягли згоди, її засідання проводилися впродовж кількох днів або переносилися на інший час.

До компетенції загальновійськової ради належали: прийняття законів, рішень з питань війни і миру, судочинство, ратифікація міждержавних угод, вибори гетьмана і генеральної старшини.

На підставі звичаю рада мала право обирати та звільняти гетьмана і генеральну старшину, а в разі вчинення ними тяжких державних злочинів судити їх. Переяславсько-Московська угода 1654 р. законодавчо закріпила за військовою радою право обирати гетьмана, а ст.7 Переяславської угоди 1659 р. встановила, що обирати гетьмана рада може лише "по указу великого государя". З тексту Глухівської та Конотопської угод це обмеження було вилучено, але ст.6 Коломацької угоди відновила чинність названої норми.

Переяславсько-Московська угода 1654 р., встановивши довічний характер гетьманства, лишила загальновійськову раду права позбавляти гетьмана влади. Проте ст.7 Переяславської угоди 1659 р. відновила право ради з санкції царя позбавляти

гетьмана влади. Аналогічну норму містили ст. 20 Глухівської угоди 1669 р., ст.6 Переяславської угоди 1674 р., ст.6 Коломацької угоди 1687 р.

Стаття 7 Переяславської договору 1659 р., ст.20 Глухівської угоди 1669 р., та ст.6 Переяславського договору 1674 р. визнавала за радою право на підставі царського указу, в зв'язку із звинуваченням гетьмана в державній зраді, чинити над ним суд.

Фактично загальновійськова рада тільки обирала гетьмана та генеральну старшину і жодного разу не скористалася правом позбавити їх займаних посад та вчинити над ними суд.

Посада гетьмана і у реєстровців була виборною. За традицією, що передбачала вибори отамана радою, реєстрові козаки наприкінці XVI ст. починають обирати своїх гетьманів на загальновійськовій раді. Попередньо вони висували одного або кількох кандидатів на гетьманство і, об'єднавшись у групи, активно агітували за них. Претендувати на посаду гетьмана могли реєстровці, що мали досвід управління воєнними походами. Звичай не передбачав військового, освітнього чи майнового цензу, не встановлював обмежень за походженням та національністю. Після укладення брестської церковної унії 1596 р. право на гетьманство реєстровці визначають тільки за православними.

Починаючи з першої половини XVII ст. реєстровці та низові козаки іноді разом обирали гетьмана. Але Річ Посполита їх не визнавала. Домагання реєстрових козаків узаконити вибори гетьмана відхилялися польським урядом. Ординація 1625 р. надала козакам право попередньо обирати кандидата на гетьмана, якого від імені короля затверджував коронний гетьман.

Не зазнав змін козацький звичай стосовно вимог до кандидатів на гетьманство в Українській козацькій державі. Березневі Переяславські статті (1659 р.) підтвердили виключне право представників козацького стану претендувати на посаду гетьмана. Стаття 8. Переяславської угоди 1659 р. заборонила посідати керівні посади "новокрещеним иноземцам" і представникам будь-яких конфесій, "криме православных христиан". Пункти 9 і 10 цієї угоди позбавляли права І.Виговського, членів його родини і соратників посідати місце в старшинських урядах.

Відповідно до козацького права на посаду гетьмана претендували виключно представники козацького стану: Б.Хмель-

ницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький та І.Мазепа – вихідці з дрібної української шляхти. Були винятки: І.Самойлович походив з родини священика, а Д.Многogrішний – із селян.

Здебільшого гетьмани були освічені особи. Б.Хмельницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Самойлович, І.Мазепа одержали освіту в Києво-Могилянській колегії, пізніше академії. Лише Д.Многogrішний мав початкову освіту. Б.Хмельницький, І.Виговський, Д.Многogrішний, І.Самойлович, І.Мазепа мали необхідний воєнно-політичний досвід. Тому небезпідставно в 1647 р. король Владислав IV мав намір призначити Б.Хмельницького козацьким гетьманом. І.Виговський, Д.Многogrішний, І.Самойлович, І.Мазепа тривалий час перебували на посадах генеральних старшин та полковників.

За козацьким звичаєм вибір гетьмана відбувався на загальновійськовій раді. Старшини запитували в учасників ради, кого б вони хотіли мати гетьманом. У відповідь козаки вигокували ім'я бажаного кандидата. Підрахунок голосів не проводився, результат виборів визначався візуально. Обраним вважався той, хто одержав просту більшість голосів. Якщо жоден з кандидатів не мав підтримки більшості, через деякий час проводилися повторні вибори. Коли голоси між кандидатами розподілялися приблизно порівну, а сторони не хотіли визнати свою поразку, вибори могли перетворитися на війну.

За звичаєм кандидат повинен був двічі відмовитися від гетьманства і лише за третім разом погодитися на умовляння козаків.

Новообраного гетьмана ставили на стіл, покриваючи військовим прапором, схиляли над ним бунчук, салютували з мушкетів. Гетьман і військо складали один одному присягу, а на честь новообраного гетьмана в церкві служили молебень.

З кінця XVI ст. складається практика узгодження кандидатури майбутнього гетьмана між козацькими делегаціями та польськими комісарами. Якщо рада обирала узгодженого кандидата, його затверджував король.

З 1654 р. про вибори гетьмана генеральний уряд повинен був інформувати Москву: "кого на гетьмана оберут и о том писати к нам великому государю". Після виборів гетьман мусив скласти присягу на вірність цареві.

Переяславські статті (1659 р.) обмежили вільний вибір гетьмана. Стаття 4 встановлювала: "по обранню, гетману ездить к великому государю царю" для вручення клейнод і жалуваної грамоти.

Коли на початку 1663 р. Ю.Хмельницький зрікся влади, а в Чигирині відбулися вибори правобережного гетьмана, царський уряд санкціонував вибори гетьмана Лівобережної України. Стаття 7 цієї угоди заборонила без санкції царя переобирати гетьмана за порушення ним козацьких звичаїв. Правову норму, ідентичну названій, містили ст. 20 Глухівської угоди, ст.6 Переяславської угоди 1674 р. та ст.1 Коломацької угоди.

Відповідно до п. 3 Батуринських статей та п. 3 Московських статей вибори гетьмана повинні були відбутися в присутності царських послів, клейноди вилучалися до інвеститури нового гетьмана. Так, царський уряд призначив проведення виборів на червень 1663 р. у Ніжині. Представником царя на раду направлено князя Д. Велико-Гагіна на чолі 7-8 тис. ратних людей. Офіційно на нього покладалась організація виборів та нагляд за додержанням законності.

Глухівська угода скасувала чинність ст. 4 Переяславської угоди 1659р., але п.6 Коломацьких статей встановлював обмеження відносно виборів гетьмана, "без челобития и без указа великих государей... гетмана не обирать".

Термін перебування на посаді реєстрового гетьмана польські урядові акти кінця XVI – першої половини XVII ст. не встановлювали. Таким чином, Річ Посполита могла будь коли позбавити гетьмана влади. Загальновійськова рада, керуючись звичаєм, за порушення "давніх прав і вольностей" могла в будь-який час усунути гетьмана з посади. Тому термін його повноважень одержав назву "до ласки войскової". Гетьман сам міг добровільно зректися влади – покласти булаву перед радою. Але в козацькій державі спостерігалось прагнення гетьмана закріпити за собою владу довічно, починаючи з Березневих статей 1654 р. Проте одночасно договори другої половини XVII ст. передбачали право царя та Війська Запорізького позбавляти гетьмана посади.

З метою встановлення спадкового гетьманства Б.Хмельницький вніс до реєстру 1649 р. другим після себе ім'я сина Тимоша та присвоїв йому "титул гетьманича". З 1650 р. Б.Хмельницький намагається встановити родинні зв'язки з представниками інших монархічних династій. У 1652 р. йому вдало-

ся одружити Тимоша з донькою молдавського господаря В.Лупула-Розандою. В такий спосіб Б.Хмельницький намагався наблизитись до становища короля у Західній Європі, де подібні зв'язки були правилом. Загибель Тимоша змусила Б.Хмельницького передати гетьманство молодшому синові Юрію. Скликана ним у квітні 1657 р. у Курсуні рада старшин за участі війтів та бургомістрів проголосила Юрія спадкоємцем. Після смерті Б.Хмельницького 6 серпня 1657 р. 16 річний Ю.Хмельницький без виборів стає повновладним гетьманом.

До спадкового гетьманства тяготив і В.Виговський. Відсилаючи посольство до Варшави навесні 1659 р., він доручив йому домагатися, щоб після його смерті "без жодних виборів" брат Данило "успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство", а інший брат Костянтин "успадкував би тільки воеводство". В подальшому ідея спадкового гетьманства знайшла своє відображення в політиці наступних гетьманів. Д.Многогрішний призначив брата Василя наказним гетьманом і називав його своїм наступником. І.Самойлович намагався передати гетьманство своїм синам: спочатку старшому Семенові, потім Григорію, а далі – молодшому Якову. І.Мазепа, що не мав прямих нащадків, тому передав гетьманську владу своїм племінникам: наказному гетьману І.Обидовському, а згодом В.Войнаровському. Навіть П.Дорошенко, якого відомий історик Д.Дорошенко називав "найбільш конституційним гетьманом, що дотримувався старих козацьких традицій", прагнув "вічного гетьманства" та передачі влади сини і внуку його "неодмінно".

Проти довічного і спадкового гетьманства виступало козацтво Запорізької Січі, адже це суперечило "давнім правам і вольностям". У цьому не була зацікавлена і козацька старшина, влада якої в такому разі значно обмежувалася. Так, на Переяславській раді 1659 р. Ю.Крижанич говорив: "Гетьмани не будут по смерть, на трилетие". Супротивниками утвердження династії Хмельницьких виступали київський митрополит С.Косів і полковник Д.Барабаш.

Не дивлячись на панування ідеї довічної і спадкової влади в середовищі гетьманів, втілення її в життя козацької держави не відбулося.

Крім гетьмана козаки обирали полковників. Ще наприкінці XVI ст. Річ Посполита запровадила коди реєстрового козацького війська на полки. Сеймова ординація 1601 р. передбачала

створення чотирьох полків по 500 козаків у кожному. Військо П.Сагайдачного в 1621 р. під Хотиним налічувало 15 полків у середньому по 2-3 тисячі козаків у кожному. Але польський уряд допускав формування більшості козацьких полків тимчасово, на період війни, та дозволяв їм розміщуватись тільки в пониженнях Дніпра. Ординація 1625 р. визнавала розміщення шести полків на території Корсунського, Черкаського і Чигиринського староств.

На початку визвольної війни за рішенням генерального уряду та з ініціативи повсталого народу формуються нові полки. На підставі Зборівської угоди 1649 р. старшинська рада у Корсуні прийняла рішення про поділ 40-тисячного війська на 16 полків. На початку 1649 р. на визвольній території України кожен полк мав свою закріплену за ним територію. Функції ліквідованої польської адміністрації взяли на себе полкові і сотенні уряди. Формується полково-сотенний адміністративно-територіальний поділ. З 1649 р. на визволеній території України полковник виконував функції не тільки командувача полку, а й глави однойменної адміністративно-територіальної одиниці.

На посаду полковника могли претендувати представники козацького стану, особи, що мали військовий досвід, народжені у законному шлюбі, православні. Звичай не передбачав національно-етнічного, військового, майнового чи освітнього цензу.

Переяславські статті 1659 р. закріпили норму, за якою на посаду полковника мали право претендувати тільки ті козаки, що входили до складу даного полку "чтоб выбрать в войско полковников на раде, кого меж себя излюбят из своих полковников, а из иных полковников из других полков не выбирать".

Заборонялося також обіймати посаду полковника "неправославним христіанам", "новокрещенным иноземцам" та прибічникам І.Виговського.

Відповідно до звичаю право обирати полковників належало загальновійськовій раді та полковій козацькій раді. Переяславські статті 1654 р. закріпили вибори полковника загальновійськовою радою. Але такий спосіб формування уряду полковника не набув практичного розвитку. Відомі тільки окремі поодинокі випадки виборів полковників разом з гетьманом і генеральною старшиною на загальновійськовій раді.

Вибори полковників полковими козацькими радами відбувалися частіше. "Елекція на полковництво" відбувалася на повній або неповній полковій раді. Незалежно від складу ради вибори проводилися в два тури. Під час першого туру сотенні козацькі ради висували та попередньо обирали кандидатів у полковники.

За результатами першого туру виборів гетьман приймав універсал, яким встановлював час і місце проведення другого туру. До полкового міста, де, за правилом проходили вибори, гетьман надсилав своїх представників. Так, за ходом виборів 1690 р. переяславського полковника спостерігали військові товариші З.Шийкевич, Я.Журахівський та ніжинський сотник В.Гуменський. Полтавського полковника у 1691 р. рада обирала під наглядом генерального судді Ф.Прокоповича. Представники генерального уряду перед виборами проводили нараду з полковою старшиною і сотниками, на якій остаточно узгоджували позиції стосовно процедури виборів та кандидатів на полковництво.

Вибори на повній полковій козацькій раді починалися з того, що головуючи – представник гетьмана або один із полкових старшин, запитував у присутніх, кого б вони хотіли мати у себе полковником. У відповідь козаки вигукували прізвище бажаного кандидата. Підрахунок голосів не проводився, обраним вважався той кандидат, за якого вигукнула явна більшість учасників ради. Така система виборів до кінця XVII ст. діяла у Полтавському і Миргородському полках.

Яскраву картину виборів полковників представницького полковою радою дає документ про вибори 1690 р. переяславського полковника. Участь в раді брали полкові старшини, значні товариші, представники від 17 сотень та переяславського магістрату. Учасники ради, сидячи "серед двору" полкового уряду слухали універсал про вибори полковника. Потім кожна делегація проводила коротку нараду і рада розпочинала голосування, яке проводилося шляхом подання голосів, які збирав полковий осавул. Полкові старшини, городовий отаман та значні товариші голосували персонально, всі інші – в складі своїх делегацій, кожна з яких мала один голос. Голосування виявило, що кандидатів на полковництво було два – І.Лисенко і К.Мокієвський. Голоси між ними розподілились таким чином: за І.Лисенка віддали свої воти полковий обозний, полковий суддя, три значні това-

риші, представники 15 сотень та міщани, за К.Мокієвського – полковий писар, осавул, хорунжий, городовий отаман, один значний товариш і представники двох сотень. Отже, перемогу одержав І.Лисенко.

Новообраному полковнику за старим козацьким звичаєм старшина та козаки вручали відзнаки полковницького уряду, покривали його шапками і стріляли "дрібним вогнем". З часів гетьманування І.Самойловича полковницькі клейноди вручав сам гетьман або його представники. Офіційним документом, що засвідчує вступ на посаду новообраного полковника, був гетьманський універсал, який, за правилом, вручали його разом з клейнодами. Але ж, ігноруючи "давні права та вольності козацькі", рада полкових старшин намагалася привласнити права обирати полковника. Так, І.Брюховецький у 1666 р. повідомив цареві, що на посаду ніжинського полковника "выбрали со всего старшиною Артема Мартынова".

Старшинська рада в 1669 р. у Новгород-Сіверську обрала Ф.Уманця ніжинським полковником. У 1682 р. на з'їзді старшини у Батурині "сонетом всей старшини чин полковника переяславського вручили... Костянтину Соланине...".

Вибори полковників повною козацькою радою, яка носила некерований, не передбачуваний характер, не влаштовували гетьмана і старшину. Для того, щоб обрати бажаного кандидата, старшини нерідко вдавались до підкупу козаків, а якщо це не спрацьовувало – визнавали вибори недійсними. Щоб перешкодити вибору небажаного кандидата, при Б.Хмельницькому запроваджується проведення виборів полковників на неповній козацькій раді.

Часто всупереч козацькому звичаю широко практикувало призначення полковників гетьманами. З метою створення ілюзії додержання "давніх прав та вольностей козацьких" представники генерального уряду, зачитували гетьманський універсал про призначення полковника та вручення йому клейноди перед особовим складом всього полку. Іноді гетьмани скасовували рішення полкової ради про вибори полковника. В 1696 р. І.Мазепа скасував ухвалу полкової козацької ради Київського полку, яка обрала Солонину та своєю владою поновив на уряді К.Мокієвського.

Починаючи з гетьманування І.Виговського, царський уряд намагається безпосередньо призначати полковників. Так, воєвода Г.Ромадановський в 1658 р. "велел бытъ в Прилуцком полку в полковниках на Петорово место Дорошенку Якову Воронченку, до указа великого государя". Проте таку норму україно-московські договори не узаконили. Генеральний уряд мав лише узгоджувати з Москвою кандидатів у полковники та інформувати про вибори чи призначення нового полковника. Переяславські статті 1659 р. запровадили приведення полковників до присяги на вірність російському цареві.

За гетьманування І.Самойловича і І.Мазепи генеральний уряд мусив інформувати царя про призначення і усунення полковників.

Відповідно до звичаю козацтва посада полковника була строковою. Термін повноважень полковника визначався "до ласки войскової"- загальновійськова або полкова козацька рада мала право будь-коли позбавити полковника займаної посади. Полковник міг добровільно скласти з себе повноваження перед радою. Переяславські статті (1659 р) закріпили право загальновійскової ради на відставку полковників. Порушуючи козацькі звичаї полковників звільняли гетьмани, внаслідок чого термін їх повноважень одержав назву "до ласки реймантарской". А царський уряд нерідко позбавляв полковників займаних посад на підставі звинувачення їх у державній зраді. Так були позбавлені своїх посад полковники Данило і Василь Виговські, Г.Гуляницький, А.Жданович.

У першій половині XVII ст. у козацькому війську почало формуватися полкова старшина. Звичай відводив їй другорядну роль порівняно з полковою козацькою радою. З утворенням держави рада полкової старшини стає одним з органів полкового уряду.

Раду полкової старшини скликав полковник, яка проводила засідання у вузькому та розширеному складі. В роботі вузького складу старшинської ради брали участь городовий отаман і полкові старшини, яка скликалась майже щоденно для вирішення поточних справ управління полком.

Учасниками розширеної полкової ради, крім полкових старшин, були значкові військові товариші, сотники, сотенні старшини, війти, бургомістри, представники від духовенства.

Рада полкової старшини не мала визначеної періодичності скликання. Досить часто вона збиралася після проведення ради старшини генерального уряду. Козацький звичай вимагав прийняття ухвал радою старшин шляхом голосування. Проте в дійсності рішення ради цілком залежало від полковника та декількох найвпливовіших полкових старшин. Рада також висувала кандидатів у полковники та полкові старшини, мала право затверджувати або скасувати рішення полковника, але на практиці це відбувалося дуже рідко.

Друге місце після полковника україно-російські угоди другої половини XVII ст. формально зберігали за осавулами. Починаючи з 70-х років XVII ст. обов'язки першого заступника полковника виконував полковий обозний.

За козацьким звичаєм передбачався інститут наказних полкових старшин, які призначалися полковником з числа значкових військових товаришів та молодших полкових старшин. Полкову старшину обирали та звільняли за звичаєм, полкова козацька рада.

Другі Переяславські статті передбачали вибори "начальник людей", тобто старшин, радою "всей черни". Але вибори полкової старшини радою до кінця XVII ст. збереглися тільки в Полтавському і Миргородському полках, хоча і там вони носили формальний характер. Натомість вже Б.Хмельницький практикував призначення і звільнення полкових старшин гетьманом та полковниками.

Крім полкової старшини діяв ще сотенний уряд, до складу якого входили сотник, сотенна старшина і сотенна канцелярія. В необхідних випадках скликалися ради сотенних старшин – однинні з полковою радою, які почали формуватись з прийняттям ординації 1625 р.

До засідань розширеної сотенної ради старшин залучалися знатні військові товариші, отамани, представники від ратуші. Як, правило, вона збиралась після проведення загальновійськової або полкової ради.

В роботі вузького складу ради брали участь городовий отаман і сотенні старшини, які збирались кожного дня для вирішення поточних справ управління сотнею.

Козацький звичай вимагав прийняття рішень сотенної ради шляхом голосування, а в реальному житті ухвала ради залежала від сотника та його найближчого оточення.

В козацькій державі сотника обирали відповідно до "давніх прав і вольностей". Ініціювати цей вибір міг генеральний, полковий та сотенний уряд. На попередньому етапі виборів козаки, об'єднавшись у групи, висували кандидатів у сотники. Претендувати на посаду сотника могли представники козацького стану. У сотники обирали військових та бунчукових товаришів, полкових і сотенних старшин, городових та курінних отаманів, в окремих випадках – простих козаків. Сотниками ставили не тільки козаків, а й вихідців з шляхти та міщанства. У реєстрі 1649 р. з 241 сотника – 15 були шляхтичі. Крім українців до сотницького уряду нерідко входили росіяни, поляки, білоруси, серби, молдавани, татари. Але Другі Переяславські статті заборонили займати посаду в старшинському уряді "новохрещеним іноземцям і представникам будь-яких конфесій", крім православних християн.

Вибори сотника проводились за участю усіх козаків сотні, тобто на повній сотенній раді. Під час ради сотенні старшини запитували козаків, кого б вони хотіли мати за сотника. У відповідь козаки виголювали імена своїх кандидатів. Обраним вважався той, хто отримував просту більшість голосів. Якщо жодень з кандидатів не одержував підтримки більшості або голоси розподілялися приблизно порівну між двома з них, через певний час проводились повторні вибори. Новообраного сотника козаки покривали шапками, посипали землею та проголошували "сирно", що означало посадження на стіл – надання уряду.

Вибори сотника затверджував гетьман чи полковник. Представник генерального чи полкового уряду перед особовим складом сотні зачитував універсал про затвердження сотника і вручав сотникові клейноди – хоругву і келен (чакан).

Проте така процедура виборів нерідко носила некерований і непередбачуваний характер і тому не влаштувала козацьку старшину. В результаті поширився інший варіант виборів, за яким кандидатуру сотника попередньо визначав вищий уряд або сотенна старшина і вони нав'язували її козакам – виборцям.

Раду сотні скликали гетьман чи полковник, яка проходила за участю їхнього представника. Завчасно попереджена старшиною група козаків активно голосувала за наміченого кандидата. Після голосування представник вищого уряду оголошував вибори такими, що відбулися, зачитував універсал і вручав новому сотникові клейноди. Вибори сотника без санкції генерального чи полкового уряду вважалися недійсними.

Загалом же виборність сотників збереглась більшою мірою, ніж полковників. Але вже за часів Б.Хмельницького, поряд з обранням сотників радою практикується призначення на сотенний уряд гетьманом або полковником. За І.Самойловича та І.Мазепи призначення в більшості полків стає основним способом формування уряду сотника, що було грубим порушенням козацького звичаю. Процедура призначення сотника відбувалася в урочистій обстановці перед козаками усієї сотні, що створювало ілюзію додержання "давніх прав вольностей".

За козацьким звичаєм не тільки право обрання, а й звільнення сотників з посади належало сотенній раді і термін їх повноважень одержав назву "до ласки войскової". Водночас, починаючи з гетьманування Б.Хмельницького, особливо в останній чверті XVII ст. практикується усунення сотницького уряду за рішенням гетьмана. Відповідно термін повноважень сотників визначався "до ласки рейментарской". Так, І.Самойлович у 1680 р. звільнив олишівського сотника С.Супруненка і призначив нового – Л.Шрамченка, в 1681 р. позбавив уряду конотопського сотника І.Ждана і призначив Ф.Кандибу.

Усунення сотників з посади радою до кінця XVII ст. збереглося тільки в Миргородському та Полтавському полках. Проте рішення ради затверджувалось гетьманським універсалом.

В цілому, сотенна рада – однотипна із загальновійськовою та полковою радами. Ще реєстрові козаки наприкінці XVI у першій половині XVII ст. для виборів сотенної старшини скликали раду. Сеймові постанови 1614 та 1625 рр. забороняли козакам збиратися до "купи". Ординація 1638 р. визнала право козаків обирати сотників і отаманів на раді. За традицією право скликати сотенну раду належало сотникові, сотенній старшині та козакам. На початку визвольної війни, з ініціативи рядових козаків, показаних селян і міщан відбулося безліч рад, які приймали рішення про утворення сотень, обирали старшину, вершили суд, брали на себе вирішення військових справ. Такі ради генеральний і полковий уряд називав свавільними, а їх рішення недійсними. Правочинною починає вважатися тільки та рада, скликання якої санкціонував генеральний або полковий уряд.

Козацький звичай не передбачав певної періодичності проведення сотенної ради. Учасники ради збиралися на заклик:

"У раду!" та звуки бубнів у встановленому місці – на центральному майдані сотенного містечка або в іншому зручному місці. Під час як загальновійськової, так і сотенної ради козаки розташовувалися у формі кола або півмісяця, а в центрі знаходилася сотенна старшина, представники від генерального і полкового урядів.

В роботі ради брали участь козаки сотні та запрошувалися представники від міщан. Випадки проведення представницьких сотенних рад невідомі. Свої ухвали сотенна рада приймала більшістю голосів криком та підкиданням шапок. Підрахунок голосів не проводився. Результати голосування старшина визначала візуально і на слух.

Сотенна рада мала повноваження органу козацького самоврядування; могла обирати і звільняти сотника та сотенну старшину, здійснювати судочинство, затверджувати чи скасовувати рішення сотника, обирати делегатів на загальновійськову і сотенну раду, попередньо обирати кандидатів у полковники, вирішувати військові, адміністративно-господарські, фінансові справи. Фактично ж своїм правом сотенна рада користувалась дуже рідко.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. сотенну раду витісняє сотенна рада старшин.

Сотенною козацькою радою, за звичаєм, передбачалися, одночасно з сотником, вибори і звільнення старшин. Обраних радою сотенних старшин (осавул, хорунжий, писар) повинен був затверджувати полковник, але часто вибори носили формальний характер і сотенну старшину, як і сотників, здебільшого призначали полковники.

Важливу роль у середовищі козацтва відігравав кошовий отаман, якому належала виконавча влада. Про значення цієї посади серед козацького товариства і характер виборів яскраво свідчать спостереження Гійома Левассера де Боплана: "коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж однак, урочис-

то запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як усім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів... Потім усі один за одним, відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому" [5, 69]. Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради, оскільки від даної кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші – старшини, суддя, осавул, як слушно підмітив Карстен Кулеке, "являлись прежде всего исполнителями общественной воли группы людей. Не от властолюбивых старшин исходила власть, напротив, главным авторитетом была казацкая общность, или, точнее, её воля. Поэтому успех зависел от способности руководителей интегрироваться в группу, знать её нужды, ибо только признаваемые каждым казаком приказы могли быть исполнены добровольно. Любое принуждение со стороны старшин для исполнения приказов или послушания со стороны казаков было невозможно, так как противоречило "казацкой демократии" [6, 29].

У житті запорізької громади особливе місце відводилося курінному отаманові – безпосередньому начальникові куреня, що був своєрідним козацьким земляцтвом. Курінний отаман обирався на курінній раді і не потребував затвердження на загальному зібранні козацького товариства. Він здійснював прийом до куреня нових козаків, розпоряджався майном куреня. За традицією лише той, хто обіймав певний час посаду курінного, міг реально претендувати на обрання кошовим отаманом Запорізької Січі.

Специфічне самоуправління з притаманними йому елементами демократії сприяло консолідації козацтва.

Однак козацька демократія не спиралася на міцний правничо-політичний фундамент: запорожці користувалися не писаними законами, а "стародавнім військовим звичаєм".

Будь-яка людська спільнота, як і суспільство в цілому, вимагає внутрішньої організації, відповідних правил людських стосунків. Їх регулювання здійснюється за допомогою певної системи соціальних норм або ж права. Для середньовічного українського суспільства характерною була наявність, поряд з кодифікованими нормами права, звичаєвого права, яке ґрунтувалося на основі усних усталених звичаїв та норм [7, 79]. Звичаєве право стало також запорукою існування далеких від державних

інституцій козацьких громад. Військовий характер лицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства. Як зауважив дослідник українського права А.П.Ткач [8, 28], особливого значення норми звичаєвого права набули в Січі, що перетворилися згодом в норми права. У внутрішніх законах і звичаях Січі вчувалось відлуння архаїчних норм і традицій (на радах прийняття рішень не більшістю, а методом загальної згоди, заборони допуску жінок тощо). Фундаментальні засади козацької спільноти (рівність та примат колективної волі та інтересів) більше нагадували модель архаїчних корпоративних союзів та чоловічих військових братств, пов'язаних взаємною клятвою.

Не вдалося уникнути козакам і абсолютистських владних тенденцій. Присягнувши гетьману на вірність, вони в усьому йому підкорялися.

Оцінюючи виборчі інститути козацтва, визначний мислитель М. Драгоманов передусім цінував громадську самоорганізацію як протипагу державній владі. У праці "Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876 рр.)" [9, 569] він шкодує за тим, що старі українські самоврядні звичаї виборності були витіснені з життя під впливом московського самодержавства раніше, ніж встигли укорінитися в народній свідомості на основі не лише традиції, а й тогочасної політичної науки.

Можна припустити, що якби козацька республіка втрималась як незалежна держава, то попри неминучість деякого звуження виборності через зміцнення влади чиновників та панів, навряд чи була б повністю знищена "старосвітська звичайна вільність".

Отже, Запорізька Січ була своєрідною перехідною моделлю між професійною общиною і повноцінною державою, суть якої полягала у самоврядній структурі народної самооборони та господарській формі самовиживання в умовах вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. Низка внутрішніх вад та несприятливі зовнішні впливи не дозволили цій перехідній моделі перерости у нову якість, однак, вона стала ескізом української державності, народженої, у процесі національної революції середини XVII ст.

Література

1. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. – К., 2001. – 533с.; Заборовский Л.В. Переяславська Рада и московские соглашения 1654 года // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997; Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – 885с.; Смолій В.А., Степанов В.С. Богдан Хмельницький – соціально-політичний портрет. – К., 1995; Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали ІУ Всеукраїнських історичних читань. – К., Черкаси. 1994. – 200 с.; Яковенко Н. Розяттий світ: Україна – Русь у переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. - №10 та інші.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991; Гуржій О.І. Українська козацька держава в II половині ХУІІ ст. – К., 1992; Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К.; 1991; Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – 387 с.; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків у 3т. – Львів, 1990-1992 та інші.
3. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Праці комісії для вилучання історії західноукраїнського та вкраїнського права. – К., 1927. – Вип. 3.
4. Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. 1984. - № 10.
5. Гійом Лебассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Москові до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. – К., 1990.
6. Кумке К. К вопросу о термине "козак - козачество", относящемуся к ХУІ – ХУІІ вв // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1991. – Вип. 1.
7. Пашук А.Й. Суд і судочинство на лівобережній Україні в ХУІІ – ХУІІІ ст. (1648 - 1782). – Львів, 1967.
8. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.
9. Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876рр.). // Вибране. – К., 1991.

ЯШИН В.О.
старший викладач

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ: ЗАСТАРІЛИЙ ПІДХІД

Проблема здійснення принципу рівноправності чоловіків і жінок постійно знаходиться в центрі уваги міжнародної спільноти. Провідною умовою забезпечення реалізації такого принципу є його відповідне конституційне оформлення, здійснене із застосуванням належної юридичної техніки. У випадку конституційної норми, вимога бездоганності формулювання набуває особливого значення. Між тим, застосована в абзаці третьому статті 24 Конституції України правова конструкція не виглядає беззаперечною.

Наведемо її: «Рівність прав чоловіка і жінки забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійної підготовки, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством, правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» [7]

Наведена формулювання наводить на думку, що її автори виходили із завідомої нерівноправності жінок, оскільки способи забезпечення гендерної рівності стосуються майже виключно надання жінкам певних можливостей, пов'язаних саме з їхньою належністю до жіночої статі, між тим, як абзац 2 цієї ж статті встановлює: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками...статі...». Розглянемо докладніше.

Одним із засобів забезпечення рівності прав чоловіків і жінок встановлюється надання *жінкам рівних з чоловіками можливостей* в громадсько-політичній і культурній діяльності, тощо. Така філологічна конструкція підкреслює вихідну приниженість статусу жінки і намагання підняти його до статусу чоловіка. Формулювання «надання жінкам рівних можливостей» вже саме по собі не беззаперечне, крім того, носить характер не *кон-*

статування або конституційного закріплення вже наявних прав, як це повинно було б впливати з абзацу 2 статті 24, а виглядає як прояв волі законодавця щодо надання жінкам прав, яких у них раніше не було, тобто *розширення правоздатності жінок*, що невірно юридично, не відповідає дійсності і входить в протиріччя із абзацом 1 статті 24. Розділення ж наведеної фрази іменником «чоловіками» виділяє суб'єкт, відносно якого і застосовується зрівняння прав жінок – чоловіки. Це, в свою чергу, виділяє чоловіків як суб'єкт, що апріорі стоїть вище за жінок і є, таким собі, «взірцем» правосуб'єктності, що також не може визнаватись правомірним.

Аналізована нами стаття Конституції України встановлює, що рівність прав чоловіків і жінок забезпечується «створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством, правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям». Жодного натяку на *природне право* (sic!) матерів на державний захист і підтримку. З іншого боку, Конституція України мовчить про природне право чоловіків на батьківство, виховання дітей та догляд за ними, хоча частково це можна пояснити тим, що таке право вже закріплене і врегульоване Сімейним кодексом України.

Не можна вважати досконалим і встановлення «пенсійних пільг» за гендерної ознакою. Як тоді бути з уже наведеною нормою абзацу 2 статті 24, що «не може бути привілеїв... за ознаками... статі»?

Наведені недосконалості, які, швидше, є недолугостями, не відповідають суті статті 5 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року: «Держави... застосовують всіх заходів з метою: а) змінити соціальні і культурні моделі поведінки чоловіків і жінок з метою викорінення звичаїв та іншої практики, що засновані на ідеї неповноцінності або переваги однієї з статей або *стереотипності ролі чоловіків і жінок*; б) забезпечити, щоби сімейне виховання включало в себе... визнання *загальної відповідальності чоловіків і жінок за виховання та розвиток своїх дітей*» [1]

Втім, конституційна правотворча практика, давно знайшла формулювання, що є беззаперечними з точки зору як юридичної техніки, так і юридичного змісту. Звернімось до конституційних норм європейських країн.

Конституція ФРН [9] в статті 3 встановлює: «(2) Чоловіки і жінки рівноправні. Держава сприяє реальному здійсненню рівноправ'я чоловіків і жінок... (3) Нікому не може бути нанесена шкода або віддана перевага за ознаками його статі...». Конституція ФРН в правовій конструкції «чоловіки і жінки рівноправні» не виділяє і не виокремлює нікого, навпаки, така побудова виходить із апріорного визнання юридичної рівності чоловіків і жінок і є лише конституційним закріпленням *визнаного суспільством та об'єктивно існуючого явища*, в той час як формулювання ст. 24 Конституції України настановує на зворотній висновок.

Одночасно, питання догляду за дітьми та забезпечення прав матерів в цьому випадку регулюються іншою статтею Конституції ФРН, а саме ст.6: «(2) Догляд за дітьми та їхнє виховання є природним правом батьків та їх найпершим обов'язком... (4) Кожна мати має право на захист і підтримку держави».

Конституція Республіки Польща 1997 року встановлює в ст.33 наступне: «1. Чоловік і жінка в Республіці Польща мають рівні права в сімейному, політичному, соціальному і економічному житті. 2. Жінка і чоловік мають, зокрема, рівне право на освіту, зайнятість і просування по службі, на однакову винагороду за труд однакової цінності на соціальне забезпечення а також на обіймання посад, виконання функцій, рівно як і на отримання публічних відзнак (*godnosci*) та нагород». [2] В наведеному формулюванні також немає жодних відмінностей між статусом чоловіка і жінки, не надається жодних переваг і статус жінки не «підтягується» до статусу чоловіка. Як і в статті 3 Конституції ФРН, в аналогічній за *об'єктом правового регулювання* статті 33 Конституції Польщі, питання захисту материнства і дитинства, встановлення пенсійних пільг, соціальних гарантій взагалі не згадуються, і це справедливо, оскільки в останньому випадку маємо справу з зовсім іншим *об'єктом правового регулювання*.

Стаття 65 Конституції Ісландії встановлює: «Чоловіки і жінки користуються рівними правами у всіх сферах». [4]

Конституція Князівства Ліхтенштейн, стаття 31: «Чоловіки і жінки рівноправні». [3]

Конституція Нідерландів обмежується констатацією в статті 1: «Відношення до всіх людей в Нідерландах повинно бути рівним при рівних обставинах. Дискримінація на підста-

ві...статі... не допускається». [5] Інші основні закони, наприклад, конституції Туреччини та Японії також обмежуються констатацією рівності громадян перед законом і не виділяють окремо рівність прав чоловіків і жінок.[6], [7]

Конструкція, застосована в Конституції України відображує гендерне становище початку XIX сторіччя, аніж кінця XX, а тим більше початку XXI сторіччя і тому потребує суттєвого вдосконалення. Таку недосконалість можна пояснити лише тим, що аналізована стаття 24 майже повністю тотожна статті 33 Конституції (Основного закону) УРСР 1978 року, і, більше того, стаття 31 старої Конституції містила положення: «Жінка і чоловік мають рівні права», якого немає в діючій Конституції! Порівняємо:

Конституція УРСР 1978 року	Конституція України 1996 року
Жінка і чоловік мають в Україні рівні права. Здійснення цих прав забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійної підготовки, у праці, винагороді за неї і просуванні по роботі, у громадсько-політичній і культурній діяльності, а також спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.	Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Як бачимо, з 1978 року – жодних змін.

Таким чином, маємо констатувати наступне:

- існуюча редакція статті 24 Конституції України майже повністю тотожна і навіть гірша редакції статті 33 Конституції УРСР 1978 року, що свідчить про відсутність розвитку в питанні конституційно-правового забезпечення гендерної рівності;

- зміст статті 24 Конституції України не відповідає Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року;

- правотворча практика європейських країн має достатній досвід беззаперечної редакції конституційних норм щодо забезпечення гендерної рівності.

В якості висновку вкажемо очевидне: існуюча редакція статті 24 Конституції України потребує суттєвих змін і приведення у відповідність з сучасним станом питання. Зауважимо втім, що такі зміни, з огляду на складність внесення змін до Розділу II Конституції України і теперішнє політичне становище чи навряд зможуть відбутися в коротко та середньостроковій перспективі.

Джерела та література

1. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р.
2. Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 г. // Конституции государств Европы.— Москва, 2001
3. Конституция Княжества Лихтенштейн // Конституции...
4. Конституция Исландии // Конституции...
5. Конституция Нидерландов // Конституции...
6. Конституция Турции // Конституции...
7. Конституция Японии // Конституции...
8. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 року.
9. Основной закон Федеративной Республики Германия от 23 мая 1949 г. (с последующими изменениями и дополнениями до 20 октября 1997 г.) // Конституции...

ВЕТОХІНА В.О.
*доцент, кандидат
історичних наук*

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Практичний досвід сьогодення переконливо засвідчує, що сучасна людина повинна сама піклуватися і за себе, і за державу, бо держава ні зараз, ні згодом не вирішуватиме за кожну людину її проблеми. Щоб нормально жити, треба бути активним і запозитливим.

Один із основних засобів формування зазначених якостей в процесі шкільного навчання – самостійна робота учнів на уроках історії. Як метод організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності, вона дозволяє учням свідомо і міцно засвоювати матеріал, оволодівати способами пізнавальної діяльності, розвивати здібності, інтерес до предмету, готуватися до подальшої самоосвіти. Зазначене актуалізує застосування даного методу навчання як ефективного засобу рішення освітньо-виховних задач кожного предмету, історії зокрема.

Проблемі самостійної роботи школярів присвячені дослідження Б.П. Єсипова, М.О. Данилова, М.М. Скаткіна, Н.Г. Дайрі, І.Я. Лернера, М.І. Махмутова, П.І. Підкасистого і Т.І. Шамової та інших науковців, в монографіях яких визначені суть і ознаки самостійної роботи, її функції, дидактичні і методичні вимоги до її організації. Питання, що торкаються самостійної роботи безпосередньо на уроках всесвітньої історії висвітлювалися у публікаціях Л.М. Алексашкіної [1].

Наявні наукові результати дозволили підійти в останні десятиліття до системного теоретичного аналізу проблем самостійної роботи. Це становить на порядок денний питання про розробку не вузько емпіричних, а науково обґрунтованих методичних рекомендацій для школи.

Зустрічний інтерес до самостійної роботи школярів характерний для більшої частини вчителів. Досвідчені, творчо працюючі вчителі давно включили її до свого педагогічного арсеналу. Значна їх кількість складає і активно використовує різнома-

нітні завдання для учнів, йдучи головним чином за власною інтуїцією. Між тим сьогодні стала очевидною потреба у спеціально розроблених комплексах завдань для кожного курсу, розділу, теми з методичними рекомендаціями стосовно їх використання, яка призведе, на думку автора, до подолання нерозуміння деякими вчителями суті і призначення самостійної роботи школярів, недооцінки її ролі в навчанні.

В дидактичних і методичних дослідженнях немає єдиного загальноприйнятого визначення самостійної роботи. Деякий час вона характеризувалася в спеціальній літературі по окремим (зовнішнім чи внутрішнім) ознакам. Одні автори вказували, що це, перш за все, виконання будь-якого завдання без сторонньої допомоги, інші підкреслювали активний, творчий характер дій учнів. Наводились визначення, що об'єднували кілька ознак.

З часом, коли у педагогічних працях навчання все більш послідовно розглядалося як поєднання викладання (діяльність вчителя) і учіння (діяльність учня), з'явилися нові аспекти в оцінці суті самостійної роботи. На перший план виступило питання: який фактор визначає суть самостійної роботи – організуюча діяльність вчителя чи учбова діяльність учня? Одна з висловлених точок зору полягає в тому, що самостійна робота – це вид учбової діяльності, за яким учні під керівництвом вчителя виконують індивідуальні, групові чи фронтальні учбові завдання [10, 40].

Відповідно іншій, самостійна робота – це дидактичний засіб навчання, форма організації учбової, пізнавальної діяльності школярів [11, 173]. В даному випадку дослідники поділяють поняття "самостійна робота" і "самостійна діяльність" учнів, підкреслюючи в першому дидактичний, організаційний її аспекти. Така позиція здається правомірною. Достатньо пригадати чисельні трактування та класифікацію самостійної роботи (від організаційних до психологічних), що наводяться в працях дидактів [5; 6]. Їх ще більше в рекомендаціях методистів – в одних випадках самостійною роботою називається будь-яке учбове заняття школяра [3, 42], в інших – учбові завдання [4, 73]. На думку деяких практиків, різниця викликана тим, що даний термін не зовсім обґрунтовано поширюється на різні, хоча й взаємопов'язані, явища [1, 16].

В запропонованій роботі розмежовано поняття "самостійна робота", "самостійна пізнавальна діяльність" учнів, "учбове

завдання", виходячи з визначення *самостійної роботи* як дидактично обґрунтованої *форми*, а *учбового завдання* як *засобу* організації пізнавальної діяльності школярів. Подібне співвідношення трьох понять дозволяє послідовно розглядати дидактичний, психологічний, організаційний аспекти проблеми – кожний у власній "системі координат" і в сукупності. Це співвідношення допомагає в кожному конкретному випадку прогнозувати комплекс факторів – педагогічний замисел, характер діяльності учня, організацію та контроль за результатами самостійної роботи.

Для визначення суті самостійної роботи важливо з'ясувати, що, власне, необхідно вважати самостійним. В широкому розумінні будь-яка діяльність учня (в тому числі вислуховування пояснення вчителя, читання підручника, відповідь на поставлене питання) індивідуальна і в цьому сенсі самостійна. У вузькому значенні термін "самостійна робота" є особливим чином організована діяльність, самодіяльність учнів. Її ознаки аналізувались в працях багатьох радянських і сучасних психологів, дидактів, методистів. В якості основних ознак самостійної роботи називалися: відсутність допомоги з боку вчителя; усвідомлення школярами цілі роботи; їх активність (розумові зусилля); набуття нових знань або творча переробка знань тощо. Найповніше і найвиразніше з цього погляду визначення: самостійність учня виражається в потребі і вмінні самостійно мислити, спроможності орієнтуватися в новій ситуації, бачити питання, задачу і знайти підхід до її рішення; вона характеризується відомою критичністю розуму, спроможністю висловлювати власну точку зору [7, 24]. В ряді досліджень психологів і дидактів підкреслюється близькість самостійності і творчого початку в мисленні, в пізнавальній діяльності [10, 40]. Методисти-історики, зі свого боку, вказують на певний "водорозділ" між передачею готових знань і самостійною роботою учнів [2; 11; 12].

Виходячи з вищезазначеного, стрижнем самостійної роботи можна вважати *продуктивну* діяльність учня, в ході якої він перетворює відому інформацію, здобуває нові знання та вміння, вирішує конструкторські, творчі завдання. До неї відноситься просте сприйняття і відтворення готових знань (в тому числі – читання і переказ тексту).

Таким чином, з точки зору організаційної, ознаками само-

стійної роботи виступають: наявність цілі самостійної роботи; наявність конкретного завдання; чітке визначення форми вираження результату (усна, письмова, практична); визначення форми перевірки результату самостійної роботи; обов'язковість виконання роботи кожним учнем, отримавшим завдання.

Питання про призначення самостійної роботи потребує осмислення як дослідника, так і вчителя-практика. Загальна відповідь на нього очевидна: самостійна робота покликана сприяти найповнішій реалізації освітньо-виховних задач уроку, теми, курсу, предмету, шкільного навчання в цілому. Разом з тим, неможливо ні говорити про самостійну роботу, ні організувати її, не з'ясувавши, які конкретно задачі навчання вона допомагає вирішувати найбільш ефективно, яким повинен бути її результат, в чому полягає специфіка її використання в тому чи іншому курсі.

В дидактичних і методичних дослідженнях позначається, що самостійна робота сприяє міцному засвоєнню знань, формуванню умінь і навичок учбової та розумової праці, розвитку пізнавальних здібностей, підготовці до самостійної праці, до подальшої самоосвіти. Самостійна робота школярів з історії пов'язується зі здійсненням таких цілей, як: формування в учнів здібностей розбиратися в явищах суспільного життя, пояснювати їх сутність; навчання деяким методам історичної науки; розвиток пізнавальних здібностей учнів, їх перетворюючій діяльності; навчання оцінюючій діяльності; формування вміння самостійно вивчати першоджерела й історичні документи; навчання використання знань та навичок на практиці [5, 35-37].

В запропонованому переліку значне місце відводиться методологічним знанням, оволодінню методами пізнання. Якщо частина фактографічного матеріалу засвоюється учнями на основі простого відтворення, то оволодіти методами пізнання можливо лише шляхом тренування, відпрацювання певних дій і самостійного застосування їх у нових ситуаціях. Такої можливості надає лише систематична самостійна робота. Ще одна спеціальна задача самостійної роботи – формування пізнавальної активності і самостійності як якостей особистості учня. Під пізнавальною самостійністю дидакти розуміють властивість особистості, що характеризується її прагненням та вмінням без сторонньої допомоги оволодівати знаннями та способами діяльності [7, 25].

Важливу роль у здійсненні функцій та задач самостійної роботи відіграє *систематичний підхід*. В організаційному плані він передбачає: включення у сферу самостійної пізнавальної діяльності учнів різнобічних знань, що містяться в предметі (факти, закони, методи пізнання тощо); залучення кожного учня до процесу самостійної пізнавальної діяльності (з урахуванням рівня його підготовленості, індивідуальних особливостей); поступовий перехід від простих завдань до більш складних, посилення їх творчого характеру; забезпечення процесуальної сторони планування, керівництва і контроль з боку вчителя [1, 9].

Особливе місце посідає самостійна робота при вивченні новітньої історії зарубіжних країн. Одна з відмінних рис даної частини курсу – значна кількість країн і регіонів, що розглядаються. Інша – безпосереднє звернення до сучасності, де багаті події і процесів ще не завершені, не мають стійкої наукової оцінки. Третя особливість – значне коло джерел: публікації в періодиці, статистичні дані, суспільно-політична література, інтернет тощо. До того ж матеріал, що залучається на уроці, є лиш частиною потоку інформації про сучасні події, яку отримують старшокласники.

З урахуванням особливостей курсу новітньої історії визначаються і задачі самостійної роботи учнів: систематизація й узагальнення одних з кількох джерел; співставлення фактів історії різних країн; виявлення загального й особливого; оцінка сучасних подій.

Самостійна робота над поставленим вчителем питанням завданням спонукає учнів систематизувати факти, виділяти головне, оцінювати події. Саме на матеріалі всесвітньої новітньої історії, що постійно поповнюється, старшокласники вчаться застосовувати отримані раніше теоретичні і методологічні знання на практиці, в нових ситуаціях. Таким чином, самостійна робота як форма організації учбової роботи школярів являється не самоціллю, а дійсно необхідним, одним із провідних компонентів вивчення даного розділу курсу історії.

*Всім
с.р* В педагогічній літературі існують різні класифікації видів самостійної роботи – за дидактичним призначенням, джерелами знань, рівнем продуктивної творчої діяльності учнів. Однак питання про загальноприйнятту класифікацію лишається відкритим

- підготовка повідомлення, реферату (на основі кількох джерел) [3, 44].

В основі перелічених дій – аналіз учбового матеріалу, виділення головного, структурування інформації. Ця робота надзвичайно важлива при вивченні новітньої історії.

Творча пізнавальна діяльність передбачає пошук нового знання за допомогою самостійно обраних або продуманих способів. Нові результати, отримані учнями, як правило, відомі на уці. Однак в суб'єктивному плані вони є свого роду відкриттями, означають якісний крок на шляху пізнання.

П.У. Підкасистий зазначає, що первинним рівнем творчої діяльності учнів необхідно вважати виявлення загальних рис, притаманних тим або іншим історичним явищам, подіям тощо. Найвищий рівень творчої самостійності учнів – це постановка ними проблеми й винайдення шляхів її рішення [8, 8]. В дослідженнях І.Я. Лернера визначені основні процедури творчої діяльності: 1) самостійне перенесення раніше засвоєних знань та вмій до нової ситуації; 2) бачення нової проблеми в знайомій ситуації; 3) бачення нової функції об'єкта; 4) усвідомлення структури об'єкта; 5) пошук альтернативи або вибір способу рішення; 6) комбінування раніше відомих способів рішення проблемних задач у новий [6, 81].

Найбільш розповсюдженим різновидом творчої самостійної роботи являється рішення пізнавальних, проблемних задач. Проблемна задача вимагає пошуків таких нових відносин, які не подаються в умовах задачі, або таких способів перетворення заданих умов, які невідомі учневі. Подібна задача ставиться і вирішується в ході евристичної бесіди вчителя зі школярами або в самостійній роботі учнів.

Рішення проблемної задачі – вид роботи, що характеризується більш високим рівнем пізнавальної активності та самостійності учнів. При цьому поетапно відбувається кілька дій: 1) постановка проблеми; 2) пошук способів рішення (з висуванням гіпотези); 3) рішення; 4) перевірка правильності рішення.

Серед основних проблем, характерних для вивчення історії, дидакти називають наступні: встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій та явищ; визначення спадкоємності між фактами, подіями, явищами; визначення за-

гальних і окремих закономірностей суспільного розвитку; співвідношення події, явища, епохи; факта і закономірності; визначення етапів та періодів розвитку явища чи історичної епохи; виявлення типового і специфічного в суспільному явищі; визначення рівня прогресивності історичного явища; оцінка характеру і значення явищ, визначення уроків історії [6, 105-106].

Відповідно зазначеним проблемам формулюються пізнавальні задачі для учнів – з урахуванням рівня їх знань і умінь. Значення даних задач для засвоєння новітньої історії очевидно: тільки вирішуючи їх, старшокласники навчатимуться самостійно аналізувати і оцінювати сучасні явища, правильно орієнтуватися в подіях навколишньої дійсності.

Відтворення і творчість тісно взаємопов'язані в пізнавальній діяльності учнів, співіснують в ній, збагачуючи один одного. Враховуючи це, радять дослідники, необхідно послідовно співвідносити їх в навчальному процесі [3, 14]. Неприпустимо обмежуватися реконструктивними завданнями по складанню планів, тез тощо. Разом з тим помилково припускати, що в старших класах повинні застосовуватися лише творчі завдання. В такому разі учні не тільки не вдосконалюються у перетворюючому відтворенні історичного матеріалу (тобто у відборі головного, систематизації фактів), але й втрачають ряд важливих умінь, набутих у попередніх класах.

Будь-яка самостійна робота предметна. Неможливо говорити про її види і зміст, не торкаючись її головного об'єкту – джерел знань. При вивченні новітньої історії школярі зустрічаються з наступними основними групами джерел: а) підручник; б) історичні джерела і матеріали: документи, карти, фотокінодокументи, археологічні знахідки, статистика тощо; в) довідкова, суспільно-політична, науково-популярна література; г) матеріали періодики, інших засобів інформації. Самостійна робота з історичними джерелами інформації потребує формування у них ряду знань і умінь: поняття про основні структурні елементи історичних знань: подіях, типових явищах та їх ознаках, причинах і приводах, визначеннях, оцінках, висновках та уміння ці елементи розпізнавати; знання основних видів джерел інформації, специфіки змісту і форми кожного з них, а звідси – й особливостей пізнавальної діяльності з ними; оволодіння засо-

бами пізнавальної діяльності з різними джерелами, а стосовно деяких з них, наприклад, історичних карт, і мовою їх умовних ознак [11, 131-134]. Вказані знання і уміння формуються з перших років вивчення історії в школі. В старших класах вони розширюються і поглиблюються.

Підручник історії – основне, універсальне джерело знань школярів на всіх ступенях навчання. Найбільш повно, він використовується в даній якості головним чином у V-VIII класах. В старших класах, як показує досвід, роль підручника історії як джерела історичних знань, засобу розвитку у школярів загальних і предметних умінь помітно знижується. Це пояснюється частково тим, що в старших класах значно зростає кількість джерел історичних знань. На десятикласника, що вивчає новітню історію, падає злива публікацій і матеріалів. У нього виникає ілюзія знання того, про що повідомляється в підручнику. В силу цього інтерес учнів до навчальної книги поступово падає. Складається парадоксальна ситуація – в старших класах, де потенціал самостійної пізнавальної діяльності учнів значно вищий, ніж в середніх, він реалізується слабкіше.

Подолання подібної ситуації залежить від уваги вчителя до організації самостійної роботи учнів з підручником. Перш за все важливо показати старшокласникам різницю між публіцистично цікавими статтями в журналах і газетах, інтернеті, популярними виданнями і підручником; показати, що в ньому викладаються науково осмислені, системні знання. Необхідно зацікавити учнів процесом наукового аналізу сучасних подій з позицій історизму і об'єктивності. Практичним забезпеченням самостійної роботи учнів з підручником слугують різноманітні завдання: складання плану, таблиць, періодизації подій, а також порівняння, оцінка, заперечення фальсифікацій історії тощо [2, 182].

Найважливіші джерела знань на уроках новітньої історії – *історичні документи*. Ні властива даному курсу висока інформативна насиченість, ні розмаїття популярних видань не применшують ролі документа. Саме він надає інколи таке містке, чітке і яскраве уявлення про події, яке неможливо замінити жодним авторським текстом. При відборі історичних документів для конкретного уроку (для цього доцільно використовувати хрестоматію з новітньої історії або уривки документів в кінці параг-

рафа) вчитель керується кількома критеріями. Один з них – інформативність. Документ повинен характеризувати факти або процедури, що вивчаються на уроці, і, разом з тим, в чомусь доповнювати підручник. Важливо, щоб він був не просто ілюстрацією, а містив інформацію, достатню для організації самостійної пізнавальної діяльності учнів. Суттєва риса визначених для розгляду документів – чіткий і компактний їх виклад, виразність. Адже це – джерело не лише певних фактологічних знань, але й ідейних і моральних оцінок, емоційного сприйняття історії [11, 133].

Організуючи самостійну роботу учнів з історичними документами, вчитель покликаний використати весь закладений в них потенціал. Для цього застосовується широкий спектр завдань – *на порівняння* (наприклад: порівняйте на основі документів програми урядів Б.Муссоліні в Італії та А.Гітлера в Німеччині у 1920-1930-ті роки); *доказ* (наприклад, проаналізуйте текст програми уряду Б.Муссоліні і доведіть, що вона відповідала інтересам маргіналізованих верств населення); *оцінку* (наприклад, використовуючи уривок з документу – статті Л.С.Білоусова "Беніто Муссоліні: політичний портрет" – спробуйте дати свою оцінку особистості та діяльності Муссоліні) тощо. Робота з документом може виконуватися всім класом, групою учнів, індивідуально.

Засобом систематизації обширного матеріалу новітньої історії і кращого його засвоєння виступає самостійна робота учнів зі *статистичними даними*. Особливість цієї частини курсу, як вже зазначалося, полягає у великій кількості вивчаємих країн. Використання співставимих цифрових даних дозволяє наочно уявити деякі загальні процеси і тенденції, а також особливості розвитку груп держав та окремих країн. Так, наприклад, співставлення статистичних даних про розвиток економіки соціалістичних, капіталістичних і постколоніальних країн за період 1950 по 1980 рр. дозволяє учням самостійно зробити ряд важливих у пізнавальному і світоглядному відношенні висновків (дані для цього див. у довіднику "Мир социализма в цифрах и фактах" - М., 1982; додатковому матеріалі підручника "Всесвітня історія: 1945-1997": Навч. посібник для 11 кл. серед. загальноосвіт. шкіл / Авт.-упоряд. Я.М.Бердичевський. - К., 1998).

Ефективні завдання, що потребують від старшокласників не механічного порівняння наведених вчителем цифр, а глибокої

аналітичної, пошукової діяльності. Так, повідомляючи дані про воєнні витрати США (1939 р. - 1, 2 млрд. дол.; 1967 р. - 71; 1980 р. - 150; 1981 р. - 178; 1982 р. - 232; 1983 р. - 263 млрд. дол.) вчитель зазначає для порівняння, що середній рівень їх для країни у роки Другої світової війни складав 72 млрд. дол. Подібна висхідна надає можливість учням зробити важливі умозаключення. Їм пропонуються додаткові питання: чи пов'язаний рівень воєнних витрат США з безпосереднім веденням бойових дій? Чим пояснюється його постійне, прискорюване зростання? Для актуалізації здійснюваного аналізу можливо дати старшокласникам завдання знайти в довідникових або періодичних виданнях відомості про заплановані воєнні витрати на 2000 р. (2005 р.) та прокоментувати їх. Подібна робота набагато ефективніша, ніж запам'ятовування готових положень, допомагає учням уявити масштаби й механізм мілітаризації в США.

Таким чином, залучення на уроках новітньої історії статистичних даних має на меті не лише економно і наочно викласти матеріал, але й привчити старшокласників користуватися ними як джерелом знань, вагомим аргументом при обґрунтуванні своєї позиції.

Історична карта використовується на уроках новітньої історії як джерело знань і об'єкт самостійної аналітичної діяльності учнів. Так, на уроці про країни Центральної та Південно-Східної Європи у 1920-1930-ті рр. (10 кл.) розповідається про встановлення в більшості з них реакційних, профашистських політичних режимів. Однак перелік назв і дат вчителем не буде мати такого ефекту як самостійна робота учнів з картою "Західна Європа в 1924-1939 рр." (див. Атлас новітньої історії зарубіжних країн. - К., 1999). Завдання: складіть на основі карти хронологічну таблицю "Встановлення реакційних політичних режимів в країнах Центральної та Південно-Східної Європи"; назвіть інші європейські країни, в яких мали місце подібні події; які їх загальні причини? - допомагає старшокласникам наочно уявити масштаби цього явища в даному регіоні, його причетність до загальноєвропейської тенденції встановлення фашистських, реакційних політичних режимів.

Самостійна робота учнів з картами атласу новітньої історії й діаграмами сприяє кращому засвоєнню знань про найбільш

масштабні процеси сучасного світового розвитку, їх етапах та характерних рисах. Найпоширенішим в роботі з картами є завдання на систематизацію, співставлення матеріалу, характеристику етапів тієї чи іншої події, процесу [11, 103-104].

Характерна риса вивчення історії – широке використання в якості джерел сучасних *засобів масової інформації* – газет, радіо, телебачення, інтернету. Однак вчитель повинен підкреслити такі відмінні від наукових робіт риси названих матеріалів, як опис і первинний аналіз подій з позицій даного історичного моменту і навіть дня; відображення переважно окремих фактів і сторін подій (а не всієї сукупності характеристик); чітко виражена політична позиція автора. Учням пояснюються особливості публіцистичних жанрів – інформаційних (примітка, звіт, інтерв'ю, репортаж), аналітичних (стаття, огляд, кореспонденція), художньо-публіцистичних (нарис, фейлетон, памфлет) матеріалів.

До основних видів самостійної роботи старшокласників на уроках новітньої історії з публікаціями періодичної преси відносяться: розбір і коментар газетних повідомлень, запропонованих вчителем; використання газет і журналів поряд з підручником в якості додаткового джерела інформації; відбір фактів періодичних видань для підтвердження, ілюстрації вже відомих положень; аналіз, огляд матеріалів преси як самостійного джерела з деяких питань; підбір публікацій та оформлення бюлетеня, стенда "Події в світі", "Світ сьогодні", "Наш час" тощо.

Відповідно до цього використовуються різні види завдань: підготувати повідомлення з певної теми, огляд сучасних подій в окремих регіонах світу, характеристику головних суспільних сил сучасності на основі поточної інформації про їх дії тощо. Завдання можуть носити варіативний характер: поряд з оглядом подій, наприклад, на Близькому Сході запропонувати проблемну задачу – правлячі кола США оголосили "головним винуватцем" близькосхідної кризи Організацію визволення Палестини. Дайте оцінку цій позиції на основі аналізу сучасних подій на Близькому Сході. Задача вчителя полягає в тому, щоб поступово вести учнів від відтворення, систематизації, перетворення інформації до пошуку нових для них знань, формулювання власної точки зору, її аргументації.

Важливою умовою до самостійної діяльності школярів з

даним видом джерел являється зв'язок нових пізнань з попередніми. З одного боку, отримані учнями раніше методологічні і конкретно історичні знання є фундаментом при аналізі газетних публікацій, а з іншої – найбільш значуща інформація про поточні події органічно включається в загальний фонд історичних фактів [12, 41].

Завершуючи огляд джерел знань, з якими самостійно працюють учні, необхідно зупинитися на *слові вчителя*. Без сумніву, позитивним моментом в розповіді вчителя, з точки зору забезпечення самостійної пізнавальної діяльності учнів, виступає можливість, на відміну від підручника, підібрати і викласти матеріал строго у відповідності до замислу даної роботи, з урахуванням конкретної учбової ситуації й можливостей класу. Тому доцільно (й повинно, на думку дидактів) супроводжувати пояснення матеріала вчителем завданнями для учнів – на систематизацію фактів, виявлення причин і наслідків, узагальнення [4, 75]. Особливе місце відводиться при цьому оціночній діяльності учнів. Оскільки саме яскрава, образна розповідь вчителя про події, їх учасників, про видатних історичних діячів новітньої епохи служить основою для вироблення учнем моральних оцінок і позицій. Надзвичайно важливо, що в цьому може приймати участь весь клас, в спільному обговоренні утворюються і закріплюються зроблені висновки.

Як раніше зазначалося, роль самостійної роботи школярів при вивченні новітньої історії надзвичайно важлива. Разом з тим дана форма роботи не являється єдиною або домінуючою. Багато хто з дидактів і методистів вказують на небажаність абсолютизації самостійної роботи, так само як і інших форм і методів навчання, на необхідність співвідношення її з іншими способами організації навчальної діяльності школярів [5, 23].

В ряді досліджень зроблені спроби визначити оптимальний обсяг і місце самостійної роботи в різних навчальних ситуаціях, способи її співставлення з поясненням матеріалу вчителем. Наприклад, підкреслюється, що використовувати самостійну роботу на уроці найкраще при закріпленні нового матеріалу, введення її в інші структурні елементи уроку менш виправдано і в багатьох випадках демонструє гірший результат у порівнянні з іншими прийомами і методами навчання. Чередування викладу матеріалу вчителем і самостійної роботи учнів визначається

найбільш ефективним. Найменш результативною вважається ситуація, коли самостійна робота передує поясненню вчителя.

Місце і обсяг самостійної роботи учнів на уроці залежать від різних факторів. Один з найсуттєвіших – характер вивчаемого матеріалу. З урахуванням цього фактору визначені різні співвідношення діяльності вчителя і самостійної діяльності школярів, які можна показати у вигляді таблиці [1, 67].

Матеріал	Діяльність вчителя	Діяльність учнів
Новий, об'ємний, важкий	Викладає весь матеріал	Самостійно закріплюють його
Середньої трудності, потребує лише вступу, роз'яснення окремих позицій	Викладає основні питання	Самостійно опрацьовують решту матеріалу
Доступний за обсягом і складністю, має добру опору у пройденому раніше	Робить вступ	Самостійно вивчають основний матеріал
Тісно пов'язаний з попереднім матеріалом і досвідом пізнавальної і практичної діяльності	Організовує і керує самостійною роботою учнів	Самостійно виконують завдання, лабораторні і практичні роботи

При вивченні новітньої історії використовуються всі перелічені співвідношення. Перше з зазначених передбачає проведення уроку у формі шкільної лекції. Так, зазвичай, будуються уроки зі складним у теоретичному відношенні матеріалом, насиченим значною кількістю нових фактів і вимагаючим цілісного, системного викладу, наприклад, "Суспільно-політичні рухи першої половини ХХ ст.". Цю форму доцільно також використовувати для вступних уроків до окремих тем, де також важливі узагальнені характеристики процесів і подій, наприклад, для вступу до теми "Національно-визвольна боротьба народів Азії й Африки. Деколонізація і вибір шляхів розвитку". На таких уроках учні ведуть конспективні записи, складають хронологічні та інші таблиці, що сприяє кращій систематизації і закріпленню знань.

Найбільш поширеним в практиці навчання новітньої історії є варіант, коли пояснення вчителем основних положень, розповідь про значні, яскраві події чередуються з самостійним виконанням учнями окремих завдань.

Останнє з вказаних в таблиці співвідношень типове для повторювально-узагальнюючих уроків (програма передбачає їх для кожної великої теми), а також для семінарів.

Одне із визначень самостійної роботи в дидактичній літературі ґрунтується на тому, що дана робота виконується без допомоги вчителя [12, 40]. В чому ж тоді полягає його роль? Фахівці підкреслюють, що за будь-якого рівня самостійності учнів вчитель керує їх учбовою діяльністю, ставить задачі, перевіряє і, при необхідності, корегує її виконання. Чим самостійніше працюють учні, тим уважнішим і гнучкішим повинно бути спостереження вчителя, перевірка формування ідей, почуттів та переконань [3, 44].

Керівництво самостійною роботою учнів з боку вчителя є складовою частиною його навчальної діяльності. Воно включає наступні основні ланки: 1) визначення цілей і задач самостійної роботи; 2) планування, вибір засобів і методів; 3) організація самостійної роботи учнів; 4) поточний контроль і коректування; 5) перевірка, аналіз результатів.

Визначення цілей і задач. Приступаючи до вивчення теми уроку, важливо сформулювати конкретні задачі. Вчитель робить це, керуючись перш за все вимогами програми до знань і умінь учнів. Самостійна діяльність школярів предметна, тому недостатньо визначити у якості задачі теми уроку умовно взятий розвиток умінь працювати з підручником, складати план, виконувати творчі завдання тощо. Плануєма діяльність учнів, просування по шляху самостійності повинні накладатися на конкретний зміст учбового матеріалу.

В курсових методичних посібниках зазвичай визначаються для окремих тем задачі навчання, виховання і розвитку школярів. Важливо в кожному конкретному випадку виокремити з наявних завдань те, що учні можуть і повинні зробити самостійно. Наприклад, до теми "Зарубіжні країни в 1924-1929 рр." (10 клас) позначається, що учні повинні виявляти особливості економічного розвитку окремих країн на основі загальної характеристики

періодів тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924-1929 рр.) й економічної кризи 1929-1933 рр.; порівнювати прояви державно-монополістичного капіталізму в різних країнах; проводити співставлення зовнішньополітичного курсу СРСР і зовнішньої політики індустріально розвинутих країн у 20-30-ті рр.; аргументувати власну точку зору на походження Другої світової війни тощо.

Завдання можуть варіюватися в залежності від рівня підготовки школярів і навчальної ситуації. Однак визначати їх, розпочинаючи вивчення нової теми, необхідно у будь-якому випадку, оскільки лише на цій основі можливо організувати систематичну самостійну роботу учнів, спрямовану на досягнення головних навчально-виховних цілей.

Планування. Виходячи з встановлених задач до кожної теми, плануються конкретні завдання для учнів. В педагогічній літературі визначений ряд вимог до завдань для самостійної роботи. Їх можна умовно поділити на кілька груп:

1) дидактико-психологічні - відповідність дидактичним цілям навчання, виховання, розвитку; достатня трудність і посиленість; наявність завдання інформації, достатньої для його виконання; забезпечення діяльності учнів на всіх рівнях пізнавальної самостійності, з поступовим посиленням складності роботи; завдання повинно бути цікавим для школярів;

2) предметно-методичні - охоплення головного змісту теми, найбільш важливого історичного матеріалу; звернення до всіх сторін суспільного життя; використання різних джерел знань; направленість на застосування різноманітних методів історичного пізнання; чіткість формулювання;

3) організаційні - комплексність (відображення всіх видів самостійних робіт); варіативність, що дозволяє враховувати конкретну педагогічну ситуацію, можливості учнів; точне визначення форми виконання (письмова, усна, графічна, інші).

Практика доводить, що відповідати переліченим вимогам можуть не окремі випадкові завдання, а комплекти завдань до кожної теми, розділу, курсу. Їх розробка є функцією дидактів і методистів. В останні роки видано кілька збірників завдань для самостійної роботи учнів. Разом з тим, проблеми відбору матеріалу й завдань до теми, конкретного уроку вирішує в кожному разі вчитель. Досвід кращих вчителів свідчить, що краще це робити за допомогою спеціальної картотеки, яка складається на

основі завдань з курсових та інших методичних посібників, частину питань вчитель формулює сам [5, 56].

В картотеці наводиться перелік можливих завдань до теми, окремих уроків з вказівкою їх складності та форми виконання (усно, письмово, таблиця, інше). Від останньої залежить успіх діяльності учня. Так, зокрема, для завдань на порівняння в старших класах краще віддавати перевагу письмовій формі, оскільки провести співставлення складних явищ і подій за кількома ознаками "на слух" надзвичайно важко. Усне порівняння застосовується, як правило, в середніх класах, в ході поетапного розбору матеріалу вчителем разом з учнями. Виключно "письмовими" є завдання по складанню хронік, періодизації та інше, де необхідний так званий "зоровий ряд". Оціночні дії з історії зазвичай виконуються усно. В дослідженнях методистів-істориків підкреслюється, що вибір завдань таких, які відповідають педагогічним умовам навчання кожного класу, являються найважливішою задачею, критерієм педагогічної майстерності учителя [7, 25].

Організація, контроль, перевірка самостійної роботи учнів. Педагогічне керівництво самостійною пізнавальною діяльністю школярів будується на загальних основах управління, що передбачають: а) визначення цілі; б) встановлення кінцевого результату; в) визначення програми дій; г) забезпечення зворотного зв'язку (контроль); д) переробка отриманої інформації (аналіз результатів); е) коректування.

Найбільш поширений елемент педагогічного керівництва самостійною роботою школярів – формування та роз'яснення завдання. Вище вже зазначалося стосовно відбору завдань для самостійної роботи учнів. Надзвичайно важливою частиною діяльності вчителя є також *інструктаж* до виконання окремого завдання. В методичній літературі визначають кілька його етапів: а) пояснення вчителем цілей і змісту даного способу діяльності; б) показ його на конкретному прикладі; в) тренування учнів у застосуванні цього способу діяльності у схожих ситуаціях; г) перенесення засвоєного способу до нових ситуацій. В залежності від того чи іншого етапу змінюється і характер інструктажу.

Контроль за самостійною роботою учнів в класі передбачає спостереження, а в разі необхідності, коректування. До останнього відносять такі дії вчителя, як уточнення суті завдання, попередження учнів стосовно складних моментів, перевірка правильності проміжних результатів, нагадування про необхід-

ність самоконтролю. Трапляється, що втрата одного з елементів не дозволяє учню успішно виконати завдання. В такому випадку це допомагає йому знайти слабе місце, визначити втрачену ланку в ланцюгу дій.

Наприклад, при порівнянні історичних подій необхідно: 1) скласти план: а) знайти суттєві і співставимі ознаки для порівняння; б) розташувати їх в логічній послідовності, за ступенем важливості; 2) порівняти події (явища) за кожною ознакою (пунктом плану), визначаючи схожість і різницю; 3) зробити висновки. На практиці учні нерідко розглядають окремі ознаки поза послідовністю (спочатку вказують менш значимі і лише потім – суттєві), захоплюються більш помітними відмінностями явищ і випускають з поля зору схожість основоположних рис. Задача вчителя в подібних ситуаціях – вже в ході виконання учнями роботи звернути їх увагу на слабкі місця, недоліки. При виконанні тренувальних завдань така допомога коректування з боку вчителя необхідна, адже він, перш за все *навчає*, а учень *навчається*. Саме цей тренувальний етап дає вчителю підставу згодом вимагати від школярів застосовувати отримані знання і способи діяльності в нових ситуаціях, вирішувати творчі задачі [1, 30-33].

Спостерігаючи і коректуючи роботу учнів, вчитель орієнтує їх на розвиток навичок самоконтролю, привчає в разі утруднення звірятися з прийнятим планом дій, з відповідними пам'ятками.

Найважливіший елемент педагогічного керівництва самостійною пізнавальною діяльністю школярів – *перевірка і аналіз* її результатів. Як підкреслюється в методичній літературі, саме в силу того, що робота виконувалась учнями самостійно, потреба у перевірці зростає подвійно [11, 339]. Без аналізу того, що зроблено вірно, що – невірно, які недоліки потрібно подолати, неможливий подальший рух. Підсумки самостійної роботи рекомендується обговорювати з класом на тому ж або (якщо завдання виконувалося вдома) найближчому уроці. Для фронтальних робіт можлива самоперевірка – після виконання завдання вчитель разом з класом визначає вірне рішення і просить кожного учня звірити з ним свій результат, знайти і виправити помилки. В старших класах ефективні взаємна перевірка учнями робіт один одного, рецензування усних і письмових відповідей однокласників.

Перевірку виконання завдань важливо не обмежувати виставленням оцінки, а супроводити аналізом, коментарем вчителя. Про необхідність такого розбору свідчить інтерес старшо-

класників до отриманої після перевірки роботи, в якій оцінка супроводжується примітками вчителя про те, що зроблено добре, в чому недоліки тощо. Подібні спостереження стверджують на думці про те, що перевірка і коментар самостійних робіт необхідні. Без них неможливе здійснення навчальної функції, вони надзвичайно важливі для мотивації самостійної пізнавальної діяльності школярів.

Аналіз науково-методичної літератури переконливо доводить, що самостійна робота учнів на уроках історії сприяє формуванню самостійності як якості особистості, допомагає реалізації принципу індивідуального підходу у навчанні, сприяє досягненню дійсно усвідомлених і міцних знань.

Література

1. Алексашкина Л.Н. Самостоятельная работа школьников при изучении новейшей истории. – М., 1988.
2. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории в школе. – М., 2003.
3. Гайсенюк Л.К. Самостоятельная работа на уроках истории // Преподавание истории в школе. – 2000. - № 9. – С. 42-45.
4. Гринько О. Проблеми стимулювання самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів // Рідна школа. – 1998. - № 5. – С. 72-76.
5. Дайри Н.Г. Главное освоить на уроке. – М., 1984.
6. Лернер И.Я. Познавательные задачи в обучении истории. – М., 1968.
7. Осадчук Р. До проблеми організації самостійної роботи учнів у профільному навчанні // Історія в школі. – 2006. - № 4. – С. 23-25.
8. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. – М., 1980.
9. Повышение самостоятельности и творческой активности учащихся на уроках по основам наук в школе // Ученые записки Москов. гос. пед. института им. В.И. Ленина. Под ред. И.Т. Огородникова. – М., 1967.
10. Солдатова О.Н. Развитие мышления учащихся на уроках истории // Преподавание истории в школе. – 2000. - № 9. – С. 39-42.
11. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе. - М., 2002.
12. Трубочова С. Роль методів самостійного набуття знань в організації пізнавальної діяльності учнів // Рідна школа. – 2001. - № 1. – С. 39-43.

ЖУРБА Л.В.
асистент

НАВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Сучасний процес навчання, на нашу думку, може мати завершений вигляд тільки тоді, коли учні не просто здобувають певну суму знань, а, засвоюючи соціальний досвід минулих поколінь, навчаються ним оперувати як інструментом самостійного пізнання і перетворюючої дійсності діяльності. Навчання як процес здобуття знань і навчальна діяльність як перетворююча домінанта – це різні речі. Навчальна діяльність – це діяльність самовдосконалення і самозмінювання. Якщо вчителю вдалося її сформувати у школярів, то ті з повним правом можуть вважатися суб'єктами навчальної діяльності. Отже, стратегічним напрямком інтенсифікації навчання на сучасному етапі розвитку історичної освіти повинно бути не збільшення обсягу інформації, яка передається від вчителя до учнів, а створення дидактичних і психологічних умов осмислення учіння, включення до нього учнів на різних рівнях: інтелектуальному, особистісному, соціальному. На думку багатьох дослідників, одним із найбільш ефективних шляхів розумового розвитку школярів, розвитку їх самостійності, творчого мислення і комунікативної активності є проблемно-розвиваюче навчання, яке базується на трьох взаємопов'язаних концентрах: навчальній діяльності, теоретичному мисленні і рефлексії (А.В. Брушлінський, В.А. Гаврилов, З.І. Калмикова, Т.В. Кудрявцев, І.Я. Лернер, А.М. Матюшкін, М.И. Махмутов).

Суть проблемного навчання полягає в пошуковій діяльності учнів, яка починається з постановки питань, розв'язання проблем і проблемних завдань, закладених у навчальних програмах і підручниках, у проблемному викладі й поясненні знань учителем, у різноманітній роботі школярів. У проблемному запитанні, на відміну від логічного, завжди є прихована суперечність. Усвідомлена суперечність – одна сторона проблемної ситуації. Велике значення має також мотиваційна сторона проблемної ситуації,

наявність в учня такого рівня знань, умінь і навичок, який би був достатнім, щоб почати пошук невідомого результату або способу виконання завдання. Інакше учень не зможе усвідомити проблему й вона втратить значення навчальної. "Тільки в тому випадку, коли виникає не тільки суперечність, але і потенційна можливість її зняття, проблема ... приймається людиною як своя", - зазначає Ю. Кулюткін [4, 49].

Ступінь самостійності учнів у постановці і вирішенні проблеми може бути різною. Це зумовило виділення різних методів проблемного навчання, які ґрунтуються на принципах цілеспрямованості, бінарності (складаються з пізнавальної діяльності вчителя й учнів) та проблемності (визначають рівень складності матеріалу і труднощі в його засвоєнні). І.Я. Лернер вказує на три відмінних один від одного методи проблемного навчання: проблемний виклад знань, частково-пошуковий (евристичний) і дослідницький методи [5, 35-51].

Під час проблемного викладу знань учитель не лише повідомляє учням готові знання, а й відтворює сам шлях наукового мислення: він створює проблемну ситуацію, формулює проблему, виявляє внутрішні протиріччя, що виникають під час її розв'язання, розмірковує, висловлює припущення (гіпотезу), обговорює його, доводить істинність, формулює висновок. Він спонукає школярів до активної співучасті в науковому пошуку, адже вони подумки повторюють дії вчителя по доведенню проблеми, а якщо аргументація слабка, непереконлива, в учнів виникають додаткові питання, сумніви, заперечення. Це формує бачення проблеми, критичне мислення, альтернативність, творчість, прогностичні якості, а значить знання більш усвідомлені і можуть стати переконаннями. Залучаючись до такої репродуктивної діяльності, учень засвоює уявлення про логіку вирішення наукової проблеми і має можливість випередити той чи інший крок вчителя або вибудувати його по-своєму, проявляючи елементи творчості на різних рівнях. Крім того, він в майбутньому може використати засвоєний спосіб вирішення проблеми в інших ситуаціях.

Наприклад, під час вивчення теми "Встановлення радянської влади в Росії" на уроці новітньої історії в 10 класі вчитель, показуючи протистояння політичних сил лівого спрямування на II з'їзді Рад, приводить проблемну задачу: *"Після перемоги*

збройного повстання 25 жовтня 1917 року більшовики запропонували лівим есерам увійти до складу тимчасового робітничо-селянського уряду. Есери, хоча і підтримали соціалістичну революцію, і прийняли в ній участь, від пропозиції навідріз відмовилися. Чому?

В грудні того ж року вони все ж таки ввійшли до Ради народних комісарів, склавши третину її членів. Чому відбувся різкий поворот у політиці лівих есерів?"

Коментарі вчителя з метою створення проблемної ситуації можуть бути такими:

"Констатуємо той факт, що більшовики запропонували близькій за поглядами соціалістичній партії – соціалістам-революціонерам – сформуванню разом з ними уряд, хоча до цього всім доводило, що мають повне право створити його більшовицьким. Чи не є це підтвердженням того, що вони все ж таки не прагнули узурпувати владу тільки в своїх руках і вирішили поділитися нею з іншими учасниками революції?" (Пауза).

"Констатуємо той факт, що ліві есери не погодилися увійти до складу Раднаркому разом із більшовиками, чи не підтверджує це те, що створення суто більшовицького уряду мало вимушений характер." (Пауза).

"Чим мотивували свою відмову ліві есери? Тим, що вони, увійшовши до уряду, можуть спричинити розірвання відносин між більшовиками й іншими партіями соціалістичного спрямування. Така поведінка есерів начебто корисна всім, але чи відповідає це дійсності?" (Пауза).

"Якщо це так, то як же тоді оцінити їх заяву про небажання визнати запропоновану більшовиками таку форму влади, як диктатура пролетаріату?" (Пауза).

"Можливо, це і було головною причиною невходження соціалістів-революціонерів до Ради народних комісарів?" (Пауза).

"Але якщо це так і це дійсно так, то через місяць, диктатура пролетаріату, як відомо, не зникла, а ліві есери достатньо дружньо ввійшли до складу радянського уряду. Чому?" (Пауза).

За умови правильної організації роботи над проблемною задачею в проблемну ситуацію впадають усі або майже всі учні класу. Вихід із неї бачить і знає лише вчитель, але він не дає готових знань для вирішення проблемної ситуації, а за рахунок

ведення діалогу "сам із собою", розмірковуючи вголос, ставлячи деталізуючі, поглиблюючі питання, коментуючи відповіді, він поступово підводить школярів до істини. Учні в цей час уважно сліdkують за міркуваннями вчителя, подумки начебто розмовляють із ним (ведуть діалог) і, таким чином, залучаються до обговорення проблеми та її вирішення.

Проблемна ситуація може породжувати декілька проблем. Ядро навчальних проблем становлять усвідомлені учнями пізнавально-сміслові суперечності. Розвиток пізнавально-сміслові суперечності в напрямі її формування й розв'язання здійснюється через систему дій розумового характеру. Зміст цих проміжних дій передається вербально через пропозиції, припущення, аргументи, які спрямовані на визначення зв'язків, елементів, відношень, що незадані в умовах і вимогах задачі.

"У цілому, - як зазначає А.В. Фурман, - основна мета розв'язування проблемних задач учнями полягає в оволодінні ними різними видами діяльності, адже для досягнення поставленої вимоги треба реалізувати, як правило, цілісну систему дій" [7, 71].

Звісно, що тільки за рахунок використання проблемного викладу знань неможливо досягти цієї мети. Більш ефективними в цьому аспекті є частково-пошуковий і дослідницький методи.

Частково-пошуковий метод на практиці передбачає формулювання проблеми вчителем і залучення учнів до самостійного виконання окремих етапів її розв'язання в процесі пошукової діяльності. Педагогічна цінність цього методу полягає в тому, що він сприяє розвитку вміння порівнювати, пояснювати явища, розкривати причинно-наслідкові й інші зв'язки, висловлювати припущення, доводити їхню правильність, тобто вчить науковому мисленню.

Найбільш яскравою формою частково-пошукового методу є евристична бесіда. Український педагогічний словник так визначає цю форму: "Евристична бесіда – запитально-відповідна форма навчання, за якої учитель не повідомляє учням готових знань, а вміло поставленими запитаннями, іноді навідними, які не містять прямої відповіді, змушує їх самих на основі своїх знань, уявлень, спостережень, життєвого досвіду приходити до нових понять, висновків і правил" [1, 108-109].

Евристична бесіда вимагає від учителя такого планування системи пов'язаних між собою питань, щоб кожне наступне з них підпорядковувалося головному – першому, визначеному як провідна проблема, відповідь на яку дасть змогу зняти суперечність і розв'язати проблему.

Приведемо приклад вивчення учнями 7 класу теми "Північно-Східна Русь. Утворення та посилення Московської держави" за допомогою проблемно-пошукового методу. Під час розгляду питання про об'єднання князівств Північно-Східної Русі навколо Московського князівства вчитель формулює проблемну задачу: *"Москва стала центром об'єднання руських земель. Чому? Адже її місце по праву повинні були посісти більш великі, сильні, багаті міста, як наприклад, Твер, Володимир, Новгород?"*

Приводимо можливий діалог між учителем і учнями з метою вирішення проблеми.

Учні: *"Москва мала вигідне географічне положення: ліс захищав її від нападів багаточисленних ворогів; по річці в місто прибували іноземні і руські купці".*

Учитель: *"Дійсно, дивлячись на карту, не можна не відзначити вигідне географічне положення Москви. Московське князівство знаходилося в центрі руських земель, воно менше, ніж інші страждало від зовнішніх ворогів. Але хіба Твер, Углич, Кострома (показує на карті) мали менш вигідне географічне положення? Тим паче, що Твер, Ярославль, Нижній Новгород стоять на Волзі – хіба може зрівнятися з нею Москва-ріка? Володимир стоїть на Клязьмі, Рязань – на річці Ока...Що стосується московських лісів як захисту від ворога, то до північних міст Русі дістатися значно важче, ніж до майбутньої столиці: та і ліси були тут густіші, і болота зустрічалися, які не можна було подолати ні пішим воїнам, ні кінноті".*

Учні: *"Можливо, тому що в Москві знаходилася православна митрополія. Адже руські люди завжди вважали: де митрополит, там і столиця".*

Учитель: *"Але ж до 1326 року митрополит перебував у Володимирі, а місто не змогло стати об'єднанним центром руських земель. Адже так?"*

Учні: *"Так... Можливо, свою роль відіграли багатство та культура руських міст. Мабуть, Москва була першою і в тому, і в іншому, що і дозволило їй претендувати на головну роль".*

Учитель: *"Історики з цим не згодні. За їхніми оцінками, на початок XIV ст. найбільш розвиненими в культурному плані були землі Ростово-Суздальського князівства, а найбільш багатими – Новгородської республіки".*

Учні: *"Тоді більше нічого не залишається, як військова могутність Москви, що і зробило її найбільш сильним князівством. А сила здатна подолати все".*

Учитель: *"Московське князівство було сильним, але цього було недостатньо, щоб підпорядкувати, наприклад, Твер в 1327 році тільки своїми силами, московський князь Іван Калита (1325-1340) змушений був скористатися допомогою монголо-татар".*

Під час подальшого обговорення проблеми, вчитель намагається залучити до діалогу всіх учнів. Він вводить все нові знання і контраргументи, серед яких вказує на великий вплив московського боярства, яке мало високий авторитет майже в усіх князівствах, адже було вихідцями із них, знайшовши в Москві вітчизну. Учитель знайомить дітей з поглядами історика М.І. Костомарова, який вважав, що верховенство Москви забезпечили монголо-татари, та теорією Л. Гумільова, який пояснював московський феномен пасіонарністю – надлишком біохімічної енергії основної речовини, що проявляється в здатності людей до супернапруження: у москвичів у ці століття вона була значно вищою, ніж у жителів інших князівств, вважає історик. Проблемна ситуація поступово знімається, і учасники обговорення проблеми в кінці кінців приходять, можливо, не до повного, але єдиного висновку: Москва, не маючи переваг в більшості перелічених критеріях, тим не менше стає столицею руських земель. Пролити світло на обговорювану проблему дозволяє організація самостійної роботи при вивченні питання "Куликовська битва" відповідно до методичних вказівок Н. Дайрі [2, 97]. Учні в підсумку відзначають, що перемога в 1380 році над військами хана Мамаєва під егідою Москви і керівництвом московського князя Дмитра Івановича ще більше посилила позиції Московського князівства.

З наведених прикладів видно, що саме процес розв'язування проблемних завдань виступає тим засобом, за допомогою якого здійснюється опанування знаннями та відбувається

інтенсивне формування окремих прийомів розумової діяльності. Хоча слід вказати на те, що частково-пошуковий метод не забезпечує готовності учнів до вирішення цілісних проблем, оскільки це потребує обов'язкового проходження системи етапів по їх розв'язанню. Такі можливості надає дослідницький метод або творче розв'язання цілісних проблем.

Дослідницький метод є більш складним способом проблемного навчання. Він застосовується тоді, коли школярі засвоїли всі етапи пошукової діяльності, адже, на думку його прихильників, "навчальний процес в ідеалі повинен моделювати процес наукового дослідження, пошуку нових знань" [3, 21]. Навчальна діяльність учнів у процесі дослідження проблеми передбачає самостійні і безпосередні спостереження, на основі яких вони встановлюють зв'язки предметів і явищ дійсності, роблять висновки, пізнають закономірності, знайомляться з альтернативними точками зору, розробляють власні альтернативи.

Послідовність етапів творчого розв'язання проблеми розкрита в науково-методичній літературі [3; 5; 6; 7] і включає наступні кроки: виникнення проблемної ситуації, усвідомлення проблеми, винайдення суперечності, формулювання гіпотези, її обґрунтування, вибір рішення і програми дій, аналіз отриманих результатів, перевірка вірності вирішення проблеми.

На основі особливостей функціонування проблемних ситуацій вчені виділяють чотири рівні проблемного навчання: рівень несамостійної активності, напівсамостійної активності, самостійної активності, творчої активності [6, 41-42]. Вважається, що виділення і облік цих рівнів може бути засобом керування процесом ефективного навчання школярів. Переведення учнів з першого на більш високий рівень є результатом проблемно-розвиваючого навчання.

Покажемо це на прикладі вивчення теми "Громадянська війна в Росії (1918-1920 рр.). Під час розгляду питання про протистояння більшовиків і соціалістів-революціонерів влітку 1918 року, вчитель спонукає учнів самим підійти до осмислення проблеми і її вирішення. З цією метою він подає інформацію таким чином, щоб у дітей на певному відрізку розповіді виникло власне бажання поставити проблемне запитання.

Учитель: *"В 1918 році соціалісти-революціонери вбили німецького посла Мірбаха. Владнавши справи з Німеччиною (Німеччина не зробила різких кроків щодо Росії), більшовики організували судовий процес над злочинцями. Есерів звинувачували у збройній боротьбі проти радянської влади, вбивствах, інших терористичних актах".*

В учнів на цьому етапі розповіді не виникає спонукальної реакції поставити питання "Чому?", адже ніякої суперечності немає, все логічно.

Учитель тим часом продовжує: *"Офіційними захисниками есерів-вбивць виступили на суді відомі комуністи Ф. Кон – секретар ЦК КП(б)У, один із діячів міжнародного революційного руху француз Ж. Садуль та ін."*

Спонукальною реакцією учнів є: *"Як же так? Засуджують вбивць, терористів, ворогів радянської влади, а захищають їх відомі всьому революційному рухові комуністи?"*

Учитель продовжує: *"Офіційним захисником підсудних есерів був також і кандидат у члени Політбюро ЦК РКП(б) М. Бухарін".*

Спонукальна реакція учнів: *"Як і Бухарін? Але ж він вірний соратник В.І. Леніна?! А чи були винні есери, притягнуті до суду, якщо на їх захист виступили чиновники високого рангу із партійної більшовицької еліти?"*

Склалася проблемна ситуація: *"З одного боку – антибільшовизм і тероризм есерів, а з іншого – їх захист на суді близьким соратником В. Леніна Бухаріним, іншими комуністами".*

Виникає питання: *"Як же так?"*

Учні по суті увійшли в стан проблемної ситуації. Вирішується вона за аналогією з попередньою, або за змішаною системою.

Внесення елемента дослідження в навчальну діяльність сприяє вихованню в школярів активності, ініціативності, допитливості, розвиває їхнє мислення, заохочує потребу у самостійних пошуках. Крім того, проблемна ситуація виступає ефективним засобом актуалізації комунікативної активності. Адже осмисливши ту чи іншу пізнавальну суперечність, індивід починає відчувати потребу у додатковій інформації, яку можна отримати від інших людей. При цьому підвищується рівень взаєморозуміння, активізується підбір суб'єктом навчальної -

діяльності адекватних мовленнєвих засобів для вираження суперечності та способів її розв'язання. Отже, ця інноваційна педагогічна технологія дає можливість не тільки проектувати навчальний процес, але і більш комплексно підійти до проблеми проектування особистості учня.

Таким чином, основна відмінність проблемного уроку від традиційного полягає в змісті й характері організації вчителем пізнавальної діяльності учнів, яка передбачає взаємодію навчальних проблем, проблемних завдань і запитань. Крім того, основою проблемного навчання є цілісний процес спільної продуктивної взаємодії вчителя й учнів, який охоплює й виявлення проблеми, й відкриття знань учнем під час її розв'язання, й застосування набутих способів дії в нових ситуаціях. Організація проблемного навчання вимагає від педагога нового рівня систематичної творчої роботи. Інакше кажучи, проблемне навчання – це засіб для розвитку не лише учнів, а й для вдосконалення творчих здібностей учителя.

Література

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997.
2. Дайри Н.Г. Основное усвоить на уроке. – М.: Просвещение, 1987.
3. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта) – Рига, НПЦ "Експеримент", 1998.
4. Кулюткин Ю.Н. Эвристические методы в структуре решений. – М.: Просвещение, 1970.
5. Лернер И. Я. Проблемное обучение. – М.: Знание, 1974.
6. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. – М.: Педагогика, 1977.
7. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні: Книга для вчителя. – К.: Рад. шк., 1991.

ЖУРБА Л.В.

асистент

ЛАГОДА О.

студентка III курсу

історичного факультету

ДИДАКТИЧНА ГРА ЯК УМОВА ПІДВИЩЕННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Орієнтація сучасної школи на гуманізацію процесу освіти і всебічний розвиток особистості дитини має на меті необхідність гармонійного поєднання безпосередньо навчальної діяльності, в межах якої формуються базові знання, вміння та навички, з діяльністю творчою, пов'язаною з розвитком особистісних здібностей учнів, їх пізнавальної активності, здатності самостійно розв'язувати нестандартні навчальні проблеми. Активне введення в традиційний навчальний процес різноманітних розвиваючих завдань, спрямованих на розвиток особистісно-мотиваційної і аналітичної сфери розумової діяльності школярів, є одним з найважливіших завдань сучасної історичної освіти. Для вирішення цього завдання вчителі застосовують різні прийоми: створення ситуації новизни, актуальності, морального переживання, цікавості, подиву, образності та ін. Це перший крок до формування пізнавального інтересу, стимулювання і мотивації учіння. Другим кроком є спеціальні методи, серед яких найбільш ефективним в цьому аспекті, на наш погляд, може бути ігровий метод, як засіб підвищення пізнавальної активності учнів.

У сучасній дидактиці склалося кілька підходів щодо сутності дидактичних ігор. Російська дослідниця Л. Борзова так тлумачить цей термін: "Дидактична гра – це умовна, цікава для суб'єкта діяльність, що спрямована на формування знань, умінь, навичок" [2, 11]. Українська вчена О. Савченко розмежовує такі поняття як "дидактична гра" та "ігрова діяльність", зауважуючи, що ігрова діяльність у навчальному процесі виступає у формі дидактичної гри, ігрової ситуації, ігрового прийому, ігрової вправи [9, 192]. На думку іншого українського вченого К. Баханова, гра є методом навчання [1, 283]. Незважаючи на такі досить різні підходи до визначення цього поняття, всі дослідники вказують на великі можливості дидактичної гри у формуванні

пізнавального інтересу учнів до навчання.

Визначаючи цінність пізнавального інтересу, як фактора підвищення ефективності процесу навчання, слід звернути увагу і на те, що під його впливом активізуються і психічні процеси, які лежать в основі творчої, пошукової, дослідницької діяльності школярів: активніше відбувається сприйняття, гострішим стає спостереження, активізується емоційна й логічна пам'ять, інтенсивніше працює увага. Під впливом пізнавального інтересу діяльність учнів стає продуктивнішою. Відповідно, якщо розглянути дидактичну гру відносно пізнавальної активності учнів, це буде засіб її підвищення. З цього приводу Г. Кулагіна, яка стояла біля витоків історичної гри, стверджує: "Чимало педагогів, визнаючи, що в дошкільному віці гра є необхідністю і головним видом діяльності дитини, забувають про те, що і впродовж наступних років вона залишається одним із головних засобів і умов розвитку інтелекту школяра" [6, 7].

На нашу думку, дидактична гра – це метод пізнавальної колективної діяльності учнів, що сприяє міцному засвоєнню знань, формуванню інтересу до навчання, розвитку творчих здібностей, спонукає до оцінювання ситуацій, розгляду альтернатив, розв'язування проблем, прийняття виважених рішень і стимулює пізнавальну активність.

Використання гри в навчальному процесі наштовхується на певне протиріччя, суть якого полягає в тому, що навчання – процес цілеспрямований, а гра за своєю природою має невизначений результат, містить інтригу. Тому завдання педагога при застосуванні ігор у навчанні полягає в підпорядкуванні гри визначеній дидактичній меті, на що вказує М. Кларін [4, 28].

Для застосування дидактичної гри на уроці принципове значення має і комплексний підхід. Він вимагає від учителя концентрації зусиль на формування і розвиток у школярів позитивного ставлення до навчання, зміну характеру спілкування вчителя з учнями та учнів між собою. Щоб досягти цієї мети, слід комплексно (системно) застосовувати дидактичні ігри. Цей комплекс реалізується, передусім, у сфері пізнавальної і комунікативної діяльності, в процесі яких учні оволодівають змістом навчальних предметів і навичками та вміннями відповідно до визначеної дидактичної мети.

Дидактична гра є моделлю складної реальної чи гіпотетичної ситуації, обставини, спілкування, в яких школярі уявляють себе діючими особами певних соціальних систем. Дидактична мета таких ігор полягає в тому, щоб учні, виходячи із власного досвіду, отримали нову інформацію, навчилися приймати оптимальні рішення на основі моделюючого підходу до заданої проблеми.

Дидактичні ігри можна використовувати на різних етапах уроку, як для ознайомлення дітей з новим матеріалом, так і для його закріплення, повторення раніше набутих понять і уявлень, для повнішого і глибшого їх осмисленого засвоєння, з метою формування історичних умінь та навичок, розвитку основних прийомів мислення, розширення світогляду, виховання активної особистості.

В дидактиці немає єдиної класифікації навчальних ігор. В. Семенов поділяє ігри на моторні, сенсорні та інтелектуальні, а останні, у свою чергу, - на дослідницькі, організаційно-діяльнісні та дидактичні [10,28]. Л.Борзова розрізняє ігри за сутнісною ігровою ознакою (ігри з правилами, рольові ігри, комплексні ігрові системи, як, наприклад, КВК) [2,23-24]. М. Короткова виділяє ділові та ретроспективні дидактичні ігри [5,13]. Діловою визначається така гра, що моделює ситуацію більш пізньої епохи в порівнянні з історичними реаліями, що вивчаються. Це можуть бути ігри-обговорення та ігри-дослідження. Ретроспективні ігри моделюють ситуацію, в якій учень стає очевидцем або учасником минулих подій. Найґрунтовніший огляд класифікацій здійснив К. Баханов. Він пропонує розглядати ігри за методикою їх проведення, дидактичною метою та основними шляхами її досягнення[1,285]. За методикою проведення ігри поділяються на ігри-змагання, сюжетні, рольові, ділові, імітаційні ігри, ігри-драматизації. За дидактичною метою вони бувають актуалізуючі, формуючі, узагальнюючі, контрольнo-корекційні. Гра може розгортатися у вигляді змагання або у вигляді зображення (виконання, репрезентації, ситуації, смислів, станів).

Враховуючи вікові особливості дітей, ігровий метод навчання особливо прийнятний для учнів 5-8 класів. На це звертають увагу О. Пометун і Г. Фрейман [8,286]. В 9-11 класах ігри набувають ускладненого, проблемного характеру.

Сьогодні дидактичні ігри відіграють помітну роль у навчанні, зустрічаються в практиці багатьох учителів, розробляються методистами під загальним впливом розробки в дидактиці проблем оптимізації навчального процесу, підвищення пізнавальної активності та пізнавального інтересу учнів [2,3,5,7,8,11,12].

Розглянемо такий вид дидактичної гри як ділова гра, де учням надається можливість обрати власну роль, висунути припущення про ймовірний розвиток подій, взяти на себе відповідальність за обрані рішення. Складність використання ділових ігор на уроках історії полягає у специфічності завдань, які стоять перед учнями : перевтілитися у політичного, військового, громадського діяча тощо, які шукають соратників по боротьбі чи однодумців для втілення своїх ідей, у пересічного громадянина, що на собі відчуває наслідки прийнятих рішень, у аналітика, який ставить виважену оцінку. Власний досвід дитини ще не дозволяє виконати подібне завдання інтуїтивно, переломити його через власне сприйняття. Крім того, досить часто існують розбіжності між тим, як трактують події чи факти автори підручників і як передають їх очевидці. З огляду на це, перед тим, як запропонувати учневі взяти участь у діловій грі, потрібно створити своєрідний "архів", який містив би в собі велику кількість інформаційних матеріалів, свідчень, іноді суперечливих і протилежних суджень, бо саме вони дозволять школяреві виробити власну позицію, обрати те судження, яке більше відповідає його поглядам, щоб потім переконати в істинності своєї точки зору товаришів.

До ділової гри дітей потрібно готувати поступово, вибирати найбільш адекватних, ініціативних, достатньо підготовлених з теми учнів, які до того ж не позбавлені творчих здібностей, і будуть з особливою відповідальністю виконувати головні ролі. З метою виявлення таких школярів слід постійно включати всіх учнів до діалогу, дискусії, обговорення проблем за "круглим столом", адже тільки в активній діяльності можуть проявитися названі якості. Важлива роль під час проведення ділової гри відводиться і вчителю, адже він повинен ознайомити дітей з правилами гри, консультувати їх під час її проведення, розподілити ролі, бути ведучим та оцінити старанність, творчість, історичну достовірність ігрових ситуацій.

Серед видів ділової гри виділяють: імітаційні, в яких імітується діяльність будь-якої об'єктивної події, обставини, умови; операційні, які допомагають відпрацювати виконання конкретних операцій; рольові, в яких відпрацьовується тактика поведінки, дії, виконання функції конкретної особи.

За спостереженнями вчених, саме рольові ігри є найцікавішими для дітей, так як відрізняються від решти пізнавальних завдань наявністю прямої мови (діалогів) учасників та вигаданої (уявної) ситуації, що начебто мала місце в минулому або відбувається нині (з обговоренням минулого).

Рольові ігри поділяють на театралізовані вистави, театралізовані ігри й проблемно-дискусійні ігри.

Театралізовані вистави мають чіткий, завчасно складений сценарій, згідно з яким і розігруються ролі. Для успішного проведення таких ігор варто мати всі атрибути театрального мистецтва – й декорації, і костюми. Сенс театралізованої вистави при вивченні історії не лише в оживленні картин минулого, а й у наступному обговоренні всім класом. Наприклад, під час вивчення подій першої світової війни можна інсценізувати уривок з твору Я.Гашека "Пригоди бравого солдата Швейка", в якому розкривається реакція простих людей на вбивство ерцгерцога Франца-Фердинанда, наступника австро-угорського престолу, і передбачається велика світова трагедія.

Пані Мюллер: "Я – пані Мюллер, вірна служниця солдата Швейка. Що? Ви не знаєте Швейка? О, пан Швейк був добрий солдат до тих пір, доки медична комісія не визнала його ідіотом. Тож мудрий Швейк мусив піти з військової служби і тепер продає псів, добрих псів... (входить Швейк). Чи пан чув? Чи пан знає? Убили значить Фердинанда нашого".

Швейк: "Ісус Марія! А що тепер буде? Знову Швейка до війська заберуть. А Швейк стріляти розучився... А чуєте, пані Мюллер, а де це сталося?"

Пані: "Уколошкили принца в Сараєво із револьвера. Їхав він зі своєю дружиною та охороною в автомобілі".

Швейк: "Та що Ви кажете, пані Мюллер, в автомобілі? О, то що він не подумав, що поїздка може погано скінчитися? Та ще де! В Сараєво!"

А підготували все це, напевне, турки. Бо не треба було забирати в них Боснію і Герцеговину... Так от що ми тепер маємо, пані Мюллер, - нема принца".

Пані: "Ой паночку мій, принц буде, але такого гарного пана вже не буде... (голосить), бо заберуть мого пана на війну."

Швейк: "Голосить, пані Мюллер, голосить, бо за принцом весь Відень у траурі, а за бідним солдатом ніхто не плаче... Ох і дорого нам цей Фердинанд обійдеться. То чому замовкли, пані Мюллер, голосить дужче".

Після театралізованої вистави бажано організувати обговорення уривку. Наприклад, можна поставити такі питання:

"Яка подія стала приводом до розв'язання першої світової війни?"

"Чи вважаєте Ви, що перша світова війна була неминучою? Аргументуйте свою точку зору".

"Схарактеризуйте настрої, які запанували у країнах Європи напередодні війни".

Театралізовані вистави мають величезний пізнавальний, розвивальний та виховний ефект.

Особливістю театралізованих ігор є те, що тексти ролей складають самі школярі. У порівнянні з театралізованими виставами тут значно більша вага імпровізації, хоча дійство й наближене до епохи, що "оживає", а ситуація загалом не модернізується. Наприклад, під час вивчення теми "Паризька мирна конференція" учні можуть інсценувати ведення переговорів між представниками головних держав-переможниць Великобританії, Франції, Італії, США з приводу створення Ліги націй, розподілу сфер впливу, репараційних виплат з боку Німеччини.

В ході підготовки сценарію учні використовують історичні матеріали з різних джерел: підручника, дипломатичних документів, додаткової навчальної і художньої літератури, застосовують знання, отримані в ході вивчення попереднього курсу історії. Підготовка сценарію театралізованої гри, добір матеріалів, аксесуарів, виконавців ролей держав-учасниць конференції, інтерпретація дій, мови героїв, спонукають школярів до прояву творчості, артистичності, переконливості у власних аргументах на користь тієї чи іншої точки зору. Цілком зрозуміло, що такі ігри можливі при високому рівні підготовки дітей. Зауважимо, що учасниками театралізованих ігор з історії є всі учні класу, а не лише творча група. З цією метою учитель передбачає пізнавальні завдання, які спонукають глядачів бути уважними і сприймати дійство не лише як виставу, а як джерело знань. Такі завдання можуть бути розроблені творчою групою.

Проблемно-дискусійні ігри розгортаються не за сценарієм, а навколо обговорення важливого питання чи проблеми. Така гра передбачає суперечку учасників, коли кожен з учнів має обстоювати переконання чи позицію свого героя. Наприклад, під час вивчення теми "Відлига" в СРСР (1953-1964 рр.) доцільно використати проблемні завдання версійного характеру та прогнозування. Так, розглядаючи зовнішньополітичний курс СРСР у відносинах із західними країнами цього періоду можна запропонувати учням обговорити проблему врегулювання Карибської кризи з позицій керівників США, Куби та СРСР.

Досвід проведення таких уроків свідчить, що проблемна рольова гра дискусійного характеру дозволяє вирішити два важливі завдання навчання історії – залучити школярів до полеміки в навчальному діалозі й одночасно сформувати вміння відтворювати образи минулого. Крім того, вони мають і велике виховне значення.

Проблемно-дискусійні ігри дозволяють дітям з позицій загальнолюдських та гуманістичних цінностей зробити висновок про правильність або хибність та згубність прийнятих рішень, розробити альтернативні шляхи розв'язання проблеми, спрогнозувати їх наслідки і результати. Під час підведення підсумків гри важливим аспектом виступає якість відтворення історичних фактів, подій та явищ, на що звертають увагу глядачі, експерти, вчитель.

Рольові ігри мають великий навчально-пізнавальний ефект на всіх рівнях історичної освіти і на всіх етапах уроку. Теоретичні знання, здобуті таким чином, стають більш усвідомленими. Хоча слід зазначити, що готувати дітей до участі у рольових іграх потрібно з врахуванням принципів доступності і доцільності. Починати слід з найпростіших завдань, наприклад, розповіді від імені першої особи (історика, очевидця, політолога, журналіста тощо) про історичну подію, під час якої відпрацьовуються тактика поведінки, дій, виконання функцій та обов'язків конкретної дійової особи. Необхідно також враховувати ігрові інтереси учнів, їх вікові особливості, пізнавальні можливості.

Рольова гра – завжди імпровізація, тому заздалегідь можуть розподілятися лише головні ролі, що вимагають попередньої підготовки і консультації з боку вчителя. Інші школярі, не будучи акторами, виступають у ролі глядачів та експертів. Обов'язковими етапами занять з використанням ігрової діяльності є вступне слово вчителя й обговорення по закінченні гри.

Крім того, слід вказати і на партнерські стосунки між учасниками діяльності та на співробітництво вчителя й учнів у процесі навчання.

Таким чином, педагогічна практика показує, що дидактичні ігри на уроці – це важлива умова підвищення пізнавального інтересу учнів до історичної науки, основа активної пізнавальної діяльності на різних її рівнях: відтворення, перетворення, творчого пошуку. В розумному поєднанні з іншими прийомами і засобами навчання дидактичні ігри сприяють більш ефективному перебігу інтелектуальних умінь, формуванню навичок самостійної пізнавальної і комунікативної активності.

Література

1. Баханов К.О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: Монографія. – Запоріжжя: Просвіта, 2004.
2. Борзова Л.П. Игры на уроке истории: Метод. пособие для учителей. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001.
3. Голованов С. Нетрадиційні уроки історії з використанням історичних міні-вистав // Історія в школах України. – 1996. - № 2. – С. 29-34.
4. Кларин М.В. Игра в учебном процессе // Сов. педагогика. – 1985. - № 6. – С. 26-33.
5. Короткова М.В. Методика проведения игр и дискуссий на уроках истории. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001.
6. Кулагина Г.А. 100 игр по истории. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1967.
7. Мочкіна Л.І. Нестандартні уроки в курсі всесвітньої історії. 10 клас. Методичний посібник. – Тернопіль: Мальва – ОСО, 2004.
8. Пометун О. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. – К.: Генеза, 2005.
9. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. – К, 1999.
10. Семенов С.М. Дидактична гра як форма навчання / Радянська школа. – 1989. - №3. – С. 26-33.
11. Сенявская Е. Путешествие во времени или история одного эксперимента. Игровая методика изучения истории в 5-8 классах // История. – 1997. - № 1. – С. 1-4.
12. Уколова И. Реформы Солона. Ролевая игра // История. – 1997. - №1. – С. 6-7.

НОВА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ЗА КОРДОНОМ: ПОЛЬЩА
(репрезентовано мовою оригіналу)

Bernard Połoniecki - księgarz lwowski. Dzienniki, pamiętniki i listy z lat 1880-1943.

Oprac. i wstępem opatrzyła Maria Konopka

ISBN 83-7009-421-X

wydanie: 2006, 320 s., 60 il.

Prezentowana książka składa się z czterech części. Pierwsza z nich - "Dzienniki" - obejmuje okres od 1880 do 1890 roku i jest zapisem młodzięcych lat przyszłego znanego księgarza. Oprócz codziennych spraw zawodowych i planów na przyszłość Połoniecki opisuje swoje problemy rodzinne, uczuciowe, kreśli sylwetki rodziców, rodzeństwa, przyjaciół i znajomych. Druga część, "Pamiętniki", pochodzi z 1932 roku i stanowi rodzaj krótkiego "streszczenia" tego, co działo się od momentu dokonania ostatniego wpisu w "Dziennikach", a także uzupełnienia niektórych informacji z lat dziecięcych i młodzięcych. Pozostałe dwie - "Listy do mego Dody" oraz "Listy do córki Wandy" - są to listy do dzieci, pisane w okresie II wojny światowej przez sędziwego już księgarza, schorowanego, pozbawionego swojej firmy i dorobku kilkudziesięciu lat pracy. Publikację, opracowaną na podstawie rękopiśmiennego dokumentu, wzbogaca kilkadziesiąt fotografii rodziny Połonieckich oraz przedwojennego Lwowa.

Edward Chwalewik

Z moich wspomnień o zbieractwie.

Oprac. Hanna Łaskarzewska, Martyna Figiel

ISBN 83-7009-598-4

wydanie 2006, 100 s.

Publikacja prezentuje sylwetkę jednego z wybitnych polskich bibliologów - dokumentalisty, kolekcjonera książek i ekslibrisów Edwarda Chwalewika (1873-1956), autora cennego dwutomowego opracowania *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone* (Warszawa 1926-1927). Już od najmłodszych lat zainteresowany książką, rozwinął swoje pasje i umiejętności podczas zesłania na Syberię - pod kierunkiem Aleksego Babina z waszyngtońskiej Biblioteki Kongresu. Zostawił swój trwały ślad w środowiskach antykwaryuszy, księgarzy, bibliotekarzy, bibliofilów i ekslibrisologów.

Bogate i barwne koleje losu Chwalewika, opisane przez niego we wspomnieniach z 1943 roku, omawiają we wstępie do ich edycji autorki opracowania - Hanna Łaskarzewska i Martyna Figiel. Książka - w starannym opracowaniu graficznym Jacka Brzozowskiego - uzupełniona interesującą dokumentacją fotograficzną, ukazała się w 50. rocznicę śmierci Chwalewika, towarzysząc wystawie "Edward Chwalewik - człowiek książki. Historyk, dokumentalista, kolekcjoner", zorganizowanej przez Pracownię Dokumentacji Księgozbiorów Historycznych BN i prezentowanej w salach Biblioteki Narodowej.

Jan Kochanowski

Driada Zamechska. Dryas Zamchana. Pan Zamchanus

wydanie faksymilowe: 2006, [14 s.]

Kopia faksymilowa unikatowego druku ze zbiorów Biblioteki Narodowej - trzech wierszy poety z Czarnolasu - dedykowana prof. Paulinie Buchwald-Pelcowej, wybitnej znawczyni piśmiennictwa staropolskiego oraz wieloletniej kierownicze Zakładu Starych Druków Biblioteki Narodowej.

Edward Jan Römer

Wyprawa do wód z Litwy do Normandii. Kartki z dziennika 6 czerwca - 16 listopada 1861.

Opracowanie i wprowadzenie: Danuta Kamolowa

ISBN 83-7009-597-6

wydanie: 2006, 207 s.

Diariusz podróży, odbytej w 1861 r. przez Edwarda Jana Römera, litewskiego szlachcica, działacza społecznego i politycznego, malarza amatora, zesłańca, wraz z żoną Zofią i 13-letnim synem. Trasa podróży "do wód" wiodła z Antonosza przez Kowno, Królewiec, Poznań, Wrocław, Lubiąż, Drezno, Pymont, Paryż - do Grandcamp w Normandii i tą samą drogą z powrotem. Diariusz, opatrzony 40 ilustracjami, jest nie tylko opisem mijanych miejscowości, sposobów wojażowania (dylizans, kolej, bryczka), obyczajów i napotkanych ludzi znajomych i obcych, lecz również stanowi świadectwo przeżywania losów własnego kraju.

Hanna Widacka

Z króla książę. Stanisław Leszczyński w grafice XVIII wieku ze zbiorów polskich i francuskich

ISBN 83-7009-477-5

wydanie: 2006, 307 s., 130 il.

Najnowsza książka Hanny Widackiej jest pierwszą publikacją przedstawiającą polską (w całości) i francuską (w wyborze) sztychowaną ikonografię Stanisława Leszczyńskiego. Zaprezentowany w książce zestaw 130 rycin, z których blisko połowa znajduje się w zbiorach Biblioteki Narodowej, został uporządkowany w tzw. katalogu rozumowanym - metodą żmudną i pracochłonną, lecz podnoszącą wartość poznawczą prezentacji. Wielkim walorem pracy jest opatrzenie ilustracją każdego opisu. Żywo napisany wstęp przybliży czytelnikowi życie i dokonania Stanisława Leszczyńskiego - jednej z najbarwniejszych postaci polskiej (również francuskiej i - szerzej - europejskiej) historii XVII i XVIII wieku.

Bogdan Horodyski

Biblioteka Ordynacji Zamojskiej w latach wojny.

Oprac. Hanna Łaskarzewska przy współpr. Agnieszki Leszyńskiej

ISBN 83-7009-532-1

wydanie: 2005, 71 s.

Naukowo opracowany i opatrzony wstępem przez Hannę Łaskarzewską szkic dziejów Biblioteki Ordynacji Zamojskiej w czasie okupacji (1939-1945), odnaleziony w spuściźnie Bogdana Horodyskiego, wieloletniego kustosa BOZ i powojennego dyrektora Biblioteki Narodowej, podarowanej BN przez Jego rodzinę.

Odnaleziona miniatura z Psalterza Potockich z kolekcji wilanowskiej

Koncepcja i opracowanie: Halina Tchórzewska-Kabata

ISBN 83-7009-493-7

wydanie: 2005, 20 s.

Publikacja jest suplementem do wydanych w 2004 r. "Iluminacji Psalterza Potockich z kolekcji wilanowskiej" - książki prezentującej trzynastowieczny rękopis ze zbiorów Biblioteki Narodowej, zarazem cenny zabytek iluminatorstwa francuskiego. O jego wartości stanowi dzieło Mistra Potockich, czyli cykl, przed wiekami rozproszony, całostronicowych miniatur przedstawiających sceny z życia Chrystusa. W albumie zaprezentowano dziewięć miniatur - cztery należące do BN oraz pięć odnalezionych - dzięki podjętym poszukiwaniom - w zagranicznych zbiorach. W opublikowanym obecnie suplemencie przedstawiono kolejną, zupełnie nieznaną miniaturę - Zdjęcie z krzyża - pochodzącą z cyklu zdobiącego niegdyś Psalterz, a przechowywaną od 1985 r. w Muzeum Sztuki w Cleveland.

Barbara Łętocha, Aleksander Messer, Alina Cała

Żydowskie druki ulotne w II Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Narodowej. T. 1

ISBN: 83-7009-569-0

wydanie: 2004, 156 s., 111 k.

Katalog zawiera odezwy, okólniki, ogłoszenia i inne druki ulotne wydane przez organizacje i stowarzyszenia żydowskie w języku jidysz, polskim i hebrajskim. Każdy bibliograficzny opis został zaopatrzony w streszczenie w języku polskim i angielskim. Prezentowana kolekcja druków ulotnych to swoisty zapis minionych dni, dziennik realiów międzywojennej Polski - niewyczerpane źródło wiedzy o życiu politycznym, zawodowym i społecznym ludzi, których dziś odnaleźć można tylko na starych fotografiach. Publikację uzupełniają indeksy: nazwisk, organizacji społecznych, miejscowości i drukarni oraz bogaty materiał ilustracyjny.

Iluminacje Psalterza Potockich. Praca zbiorowa pod red. Haliny Tchórzewskiej-Kabata

ISBN: 83-7009-585-2

wydanie: 2004, 1119 s.

Albumowa, efektowna i niezwykle starannie przygotowana prezentacja Psalterza wilanowskiego ujawnia całą urodę malarskiej dekoracji tego cennego rękopisu, zarazem zabytku trzynastowiecznego francuskiego iluminatorstwa. O jego wartości stanowi dzieło Mistrza Potockich, czyli całostronicowe miniatury Psalterza przedstawiające sceny z życia Chrystusa, z których cztery zachowały się w przechowywanym w BN rękopisie. W albumie zaprezentowano kolejne cztery, odnalezione - dzięki podjętym poszukiwaniom - w zagranicznych zbiorach. Obrazu dekoracji Psalterza dopełnia sześć inicjałów figuralnych ze scenami z życia króla Dawida, a materiałowi ikonograficznemu towarzyszą obszernie, kompetentne teksty historyka sztuki i konserwatora. Równocześnie powstała publikacja elektroniczna, która zawiera - oprócz materiałów składających się na książkę - także pełną cyfrową podobiznę Psalterza, jednego z najcenniejszych, iluminowanych kodeksów w zbiorach Biblioteki Narodowej.

Krystyna Gutowska-Dudek

Rysunki z wilanowskiej kolekcji Potockich w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog t. 4

ISBN: 83-7009-513-5 (t. 4)

ISBN: 83-7009-159-8 (całość)

wydanie: 2004, 250 s.

Czwarty tom katalogu opisującego unikatową kolekcję rysunków zgromadzoną przez Stanisława Kostkę Potockiego. Zamieszczone w trzech opublikowanych już tomach staranne i bogato ilustrowane opisy przedstawiają najcenniejsze rysunki ze zbioru wybitnego kolekcjonera. Znajdują się wśród nich zespoły projektów architektów polskich i obcych (Szymon B. Zug, Vincenzo Brenna, Francesco B. Rastrelli), dzieła cenionych malarzy i rysowników (Jan Piotr Norblin, Zygmunt Vogel, Francesco Fontebass), ale także amatorów (np. Anetka z Tyszkiewiczów Potocka). W ostatnim tomie katalogu prezentujemy prace autorów anonimowych pochodzące z wilanowskiej kolekcji Potockich.

Teodor Billewicz

Diariusz podróży po Europie w latach 1677-1678. Z rękopisu odczytał, wstępem i komentarzem opatrzył Marek Kunicki-Goldfinger

ISBN: 83-7009-223-3

wydanie: 2004, 458 s.

Jeden z najciekawszych polskich dzienników podróży z XVII wieku. Autentyczność przeżyć i relacji, bogactwo i wnikliwość obserwacji czynią z "Diariusza" znakomite źródło informacji o siedemnastowiecznym sposobie podróżowania oraz wiedzy o barokowej kulturze i obyczajowości Europy postrzeganych przez pryzmat sarmackiej mentalności autora. To pierwsze wydanie "Diariusza" jest ilustrowane historycznymi rycinami z widokami miast, które Billewicz odwiedził w czasie swej podróży. Po 1 maja 2004 r., po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, opis perygrynacji Billewicza zyskał nową perspektywę.

Pieskie sprawy czyli Listy Jana Aleksandra Fredry i Leopolda Starzeńskiego. Oprac. Danuta Kamolowa

ISBN 83-7009-568-2

wydanie: 2004, 51 s.

"Pieskie sprawy" to żartobliwy drobiazg wydobyty przez Autorkę z archiwum rodzinnego Fredrów. Zawiera korespondencję Leopolda Starzeńskiego i Jana Aleksandra Fredry piszących do siebie listy jako dwa sympatyczne wyżyły - Gielfi (Fredro) i Azor (Starzeński). Owe zabawne epistoły poświęcone są wydarzeniom teatralnym w Krakowie i Lwowie, urokom i kłopotom życia codziennego, a przede wszystkim polowaniom. Ta skromna książeczka ma wywołać uśmiech, zaciekawić oraz przybliżyć czasy, w których jeszcze pisywano listy. Cennym uzupełnieniem publikacji są zabawne rysunki Fredry oraz reprodukcje samych listów.

Дослідження і розвідки з всесвітньої історії та правознавства

Збірник наукових праць

Випуск 4

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії та правознавства: Зб. наук. праць. Вип. 4 / За ред. О.І.Кожухаря. – Кривий Ріг, 2006. – 190 с.

ISBN 966-7997-43-5

УДК 94
ББК 63.3(0)
Д 95

Здано до набору 24.11.2006. Підписано до друку 4.12.2006. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Ум. друк. аркушів. 11,75. Наклад 100 прим. Замовлення № 205/2. Ціна договірна.

Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Типографія "Аліса", м. Кривий Ріг, вул. Інженерна, 31.